BAKI AVRASİYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

SİVİLİZASİYA

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

"Sivilizasiya" jurnalı Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısında Tarix; Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya; Filologiya; Pedaqogika üzrə elm sahələrinə daxil edilib.

Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ilə indekslənmişdir

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir

Cild. 14 №5 2025 (66)
Vol. 14 №5 2025 (66)
Том. 14 №5 2025 (66)

BAKI – 2025

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., prof. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Tarix və siyasi elmlər üzrə:

Prof. Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.ü.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
T.ü.f.d. Rüstəmova Aybəniz Vilayət qızı
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
S.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof. Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlu
F.ü.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.ü.f.d., dos. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)
Akad., fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d., prof. Qasımov İkram Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., prof. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.e.d., dos. Məmmədova-Kekeç Elmira Fikrət qızı
Fil.ü.f.d., dos. Hüseynova Nigar Nazim qızı
Fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı
Fil.ü.f.d. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.ü.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Pedaqogika sahəsi üzrə:

P.e.d., prof. Hüseynzadə Rüfət Lətif oğlu
P.ü.f.d., dos. Səmədov Oqtay Əlipaşa oğlu
Ps.ü.f.d., dos. Cavadov Rövşən Əli oğlu

İqtisadi elmlər üzrə:

İ.e.d., prof. Veduta Yelena Nikolayevna (Rusiya)
Prof. Dr. Jose R.Hernandez-Carrion (İspaniya)
Doç. Dr. Faruk Mike (Türkiyə)
Dr. German Martinez Prats (Meksika)
İ.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu
İ.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlu
İ.ü.f.d., dos. Ələsgərova Flora Qəməndər qızı (şöbə redaktoru)

© Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri, 2025

İ Ç İ N D Ə K İ L Ə R

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Mələkxanım İSMAYILOVA
Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiə sisteminin formalaşması.. 6

Pərvanə ABDIYEVA
Azərbaycanda sosial iş hədəfləri çərçivəsində könüllülük fəaliyyəti..... 16

Valida JAFAROVA
The Mechanism for Identifying Victıms of Human Trafficking in the Republic of Azerbaijan..... 24
.
Qu HANG
Digital Technology Empowers International Social Work..... 32

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

Sahib VƏLİYEV
Gədəbəy arxeologiyası: təhlili və təbliğinin əhəmiyyəti..... 41

Yaxşıxanım NƏSİROVA
Osmanlı hakimiyyəti dövründə Salmas bölgəsi (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında)..... 50

Aynur KƏRİMLİ
1990-cı illər Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin araşdırılması..... 57

Elvin ŞİRİNOV
Cənubi Qafqazın dəyişən təhlükəsizlik arxitekturası: Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi kontekstində..... 64

Gülsurə ABDULRƏSULOVA
Çinin Cənubi Asiyada "İnci sap" strategiyası və dəniz siyasəti..... 74

Həvva ORUCOVA
Prezident İlham Əliyevin sülh strategiyasının konseptual əsasları..... 84

FİLOLOGİYA

Ləman OSMANOVA
Azərbaycan-türk xalq sufizminin yaranıb formalaşmasında Şah İsmayıl Xətai poeziyasının əhəmiyyəti..... 93

Aydan NAĞIYEVA
Fantastik ədəbi xronotopların kinomatoqrafik həlli yolları..... 102

Ayşən QARAXANOVA
Stefan Svayqın "Möcüzəvi gecə" əsərində personanın dağılması və ifadəsi..... 110

Tünzalə YUSİFOVA
Konsept sinkretik nəzəriyyələrin işığında..... 116

Zeynəb NAĞIZADƏ
Dil və təfəkkür arasındakı əlaqə..... 123

PEDAQOGİKA

Mehriban SƏRDAROVA
Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyasında milli-mənəvi dəyərlərin prioritetliyi..... 130

İQTİSADİ ELMLƏRİ

Hacı İSGƏNDƏROV
Dövlətin pul-kredit siyasətində əsas amillərə sistemli yanaşma..... 138

Nəzrin ƏDİLOVA
Yapon döyüş incəsənətinin idman menecmentinə təsiri və inkişafı..... 147

Simran HAJALIYEV
The Role of Communıty-Based Tourısm for Empowerıng Rural Azerbaıjanı Youth and Women Through Tourısm Entrepreneurshıp..... 154

Şəfəq QAYIBOVA
İdarəetmə prosesində kommunikasiya effektivliyinin artırılmasına sistemli baxış 165

Bizim müəlliflər..... 175

Düzəlişlər..... 177

Yazı qaydaları..... 178

Правила написания..... 180

Rules of writing..... 182

Yazı kuralları..... 184

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 316.33:34

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

Mələkxanım İSMAYILOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 30 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 21th of September, 2025; accepted: 30th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Azərbaycan, sosial siyasət, sosial müdafiə, pensiya, sığorta, qanunvericilik*

Giriş

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktı postsovet dövründə milli dövlət quruculuğunun hüquqi əsasını təşkil edən fundamental sənəd olmuşdur. Sənədin 11-ci maddəsində Azərbaycan xalqının demokratik idarəçilik modelinə və hüququn aliliyinə sadiqliyi bəyan olunmuş, 23-cü maddədə isə ölkədə iqtisadi fəaliyyətin əsas prinsipi kimi bazar münasibətləri və sahibkarlıq azadlığı təsbit edilmişdir. Bu normativ hüquqi akt, Azərbaycanın suverenliyinin bərpa olunmasından sonra ilk milli Konstitusiyanın hazırlanması üçün konseptual baza funksiyasını daşımışdır (4).

Müstəqillik dövrünün ilk illəri mürəkkəb geosiyasi və sosial-iqtisadi şəraitdə keçmişdir. Ermənistanla hərbi münaqişə nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ problemi, genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar, nəticədə isə yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkün əhalinin formalaşması ölkədə kəskin sosial və iqtisadi böhrana səbəb olmuşdur. Müharibə əlilləri, veteranlar və digər sosial həssas əhali qruplarının mövcudluğu dövlətin sosial siyasətə aktiv müdaxiləsini zəruri etmişdir (1, s. 60).

SSRİ-nin dağılması ilə mövcud olmuş mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadi model iflasa uğradığından, postsovet Azərbaycanında iqtisadi münasibətlərin yeni – liberal bazar mexanizmləri əsasında təşkili məqsədilə müvafiq hüquqi və institusional islahatların həyata keçirilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. Halbuki sovet dövründə dövlətin sosial siyasəti çərçivəsində vətəndaşlara dövlət hesabına təhsil, tibbi xidmət və müxtəlif güzəştlər təqdim olunurdu. Yeni şəraitdə isə sosial müdafiə sistemi üçün müstəqil milli qanunvericilik bazası demək olar ki, yox idi. SSRİ qanunvericiliyinin hüquqi qüvvəsini itirməsi və müstəqil dövlətin normativ-hüquqi çərçivəsinin hələ tam formalaşmaması şəraitində sosial təminat sisteminin yenidən qurulması prosesi başlanmışdır (9, s. 164-165).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında sosial dövlət modelinin formalaşması prosesi müstəqillik dövrünün ilk mərhələsində prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu proses həm hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsini, həm də sosial-iqtisadi institutların yenidən təşkilini nəzərdə tutan kompleks tədbirləri əhatə etmişdir.

* *doktorant, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
e-mail: melekxanim22@mail.ru
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3020

1. Sosial Müdafiə sistemində islahatlar

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət orqanları sosial təminatın strateji əhəmiyyətini dərk etsələr də, bu sahədə genişmiqyaslı və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər maliyyə və inzibati resurslara malik deyildi. Sosial-iqtisadi böhran şəraitində dövlətin imkanları son dərəcə məhdud idi və bu səbəbdən sosial müdafiə tədbirləri əsasən minimum ehtiyacların qarşılanması ilə məhdudlaşırdı. Bu dövrdə sosial təminatın mühüm istiqamətlərindən biri olan məcburi köçkünlərin müdafiəsi sahəsində əsas yük beynəlxalq təşkilatların (BMT, UNHCR, UNICEF və digər donor qurumlarının) üzərinə düşmüşdür. Qeyd olunan qurumların humanitar dəstəyi nəticəsində məcburi köçkün əhaliyə ərzaq yardımı, ilkin tibbi xidmət və müvəqqəti sığınacaq təmin edilmişdir. Lakin bu yardımlar sistemli sosial müdafiə strukturlarının əvəzləyicisi kimi çıxış edə bilməmiş və problemin institusional əsaslarla həlli üçün dayanıqlı mexanizm yaratmamışdır.

Müstəqillikdən sonra sosial təminat sahəsində aparılan mühüm hüquqi islahatlardan biri də 23 sentyabr 1992-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" 305 nömrəli Qanunun qəbul edilməsi olmuşdur. Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsinə zəmanət verən və dövlət tərəfindən idarə olunan vahid pensiya sisteminin hüquqi əsasını təşkil edən mühüm normativ hüquqi akt kimi çıxış edir.

Qanun vətəndaşlara yaşa görə, əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi hallarında, habelə ailə başçısını itirdikdə maddi təminat hüququnu həyata keçirmək məqsədilə pensiya almaq hüququnu tanıyır. Bu hüquq yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına deyil, ölkə ərazisində daimi yaşayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də şamil olunur.

Həmçinin, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan müxtəlif əhali qruplarının – fəhlələrin, qulluqçuların, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının, fərdi sahibkarların və digər əmək kateqoriyalarının bərabər hüquqlarla pensiya təminatı əldə etməsinə hüquqi zəmanət verilir. Bundan əlavə, əmək qabiliyyətinə malik olmayan şəxslər üçün sosial pensiya almaq hüququ da qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır.

Bundan əlavə, Qanun inflyasiya və yaşayış minimumu kimi göstəricilərdə baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla pensiya məbləğlərinin müntəzəm şəkildə yenilənməsi mexanizmini təsbit etmişdir ki, bu da pensiyaçıların sosial müdafiəsinin davamlılığını təmin etməyə yönəlmiş mühüm addım kimi qiymətləndirilir.

Qanun dolanışıq xərclərində baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq pensiya məbləğlərinin müntəzəm şəkildə tənzimlənməsi yolu ilə pensiyaçıların sosial müdafiəsinə təminat verir.

Qanunla vətəndaşlara aşağıdakı pensiyalar təyin edilir:

Əmək pensiyaları:

yaşa (qocalığa) görə,
əlilliyə görə,
ailə başçısını itirməyə görə,
xidmət illərinə görə,
sosial pensiyalar (14, s.100-102).

Bundan əlavə, müəssisə və təşkilatların sosial sığorta ayırmalarına və onların məqsədyönlü xərclənməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, həmçinin əhalinin sosial müdafiəsi sahəsindəki paralel strukturların ləğv edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli və 233 nömrəli "Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında" Fərmanı qəbul edilmişdir. Bu Fərmanla Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu və Azərbaycan Respublikasının

Sosial Sığorta Fondu bazasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaradılmışdır (2).

Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yaradılması haqqında 10 dekabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Sosial Təminat Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmək və Sosial Məsələlər Komitəsi ləğv edilərək, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yaradılması ilə vahid nəzarət sistemi formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 fevral 1993-cü ildə 466 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi haqqında ilk əsasnamə təsdiq edilmişdir. Həmin əsasnamədə Nazirliyin fəaliyyət istiqamətləri, funksiyaları, vəzifələri, hüquqları əks olunmuşdur (5).

Yuxarıda qeyd edilən tədbirlərə baxmayaraq, həmin dövrdə son dərəcə mürəkkəb və çətin bir ictimai-siyasi və iqtisadi şərait mövcud idi. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə dövlət idarəetmə sisteminin ciddi böhran yaşadığı, iqtisadiyyatın tənəzzülə uğradığı və sosial müdafiə strukturlarının fəaliyyət qabiliyyətinin zəiflədiyi müşahidə olunurdu. Belə bir şəraitdə, xüsusilə də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi kimi qurumların funksional fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildi.

2. Heydər Əliyevin hakimiyyət illərində sosial müdafiə sistemi

1993-cü ilin iyun ayında, ölkənin idarəçiliyinin çətin bir dövrə daxil olduğu və xalqın öz taleyini təhlükə altında gördüyü bir vaxtda, ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi rəhbərliyə çağırılmış və ölkənin idarəçiliyini ona etibar etmişdir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanda dövlətçiliyin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, idarəetmə sisteminin bərpası və iqtisadi-sosial sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Ulu öndər, dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması ilə yanaşı, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasını da milli siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmişdir. Xüsusilə, aztəminatlı təbəqələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinə çatdırılması Heydər Əliyevin sosial siyasətinin əsas hədəflərindən biri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında həyata keçirilən yeni sosial-iqtisadi strategiya, həm sosial sahənin bərpasına, həm də uzunmüddətli inkişaf üçün möhkəm təməl yaradılmasına imkan vermişdir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 noyabr 1993-cü il tarixli 32 nömrəli Fərmanı ilə inflyasiya şəraitində əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək və sosial gərginliyi azaltmaq məqsədilə 1993-cü il noyabrın 15-dən etibarən Azərbaycan Respublikasında əməyin ödənilməsinin minimum məbləği 900 manat müəyyən edilmiş, pensiya, təqaüd və müavinətlərin minimum məbləğləri əməyin ödənilməsinin minimum məbləğinə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur (7).

Əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik bazasının güclənməsi istiqamətində atılan növbəti mühüm addımlardan biri ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş ölkənin ilk Konstitusiyası olmuşdur. Həmin Konstitusiya yeni ictimai-siyasi sistemin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirərək, dövlətin sosial-iqtisadi vəzifələrini dəqiq şəkildə təsbit etmişdir.

Konstitusiyada təsbit edilən əsas müddəalardan biri iqtisadiyyatın müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanaraq xalqın sosial rifahının yaxşılaşdırılması məqsədinə xidmət etməsidir. Bu, dövlətin sosial müdafiə sahəsində siyasətinin bazar iqtisadiyyatının prinsipləri ilə uzlaşdırılmasına və Avropa dəyərlərinə inteqrasiyasına əsaslandığını göstərir.

Xüsusilə Konstitusiyanın 16-cı maddəsində Azərbaycan dövlətinin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsinin, sosial müdafiəsinin və layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasının əsas vəzifələrdən biri kimi göstərilməsi, sosial dövlət anlayışının milli qanunvericilikdə əsas yer tutduğunu sübut edir. Bu müddəa həm də göstərir ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadi siyasət insanın maddi, sosial və mənəvi ehtiyaclarının qarşılanmasına yönəldilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, sosial təminat vətəndaşların əsas hüquqlarından biri kimi tanınır. Sosial təminat anlayışı dedikdə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda – yaş həddinə çatdıqda, xəstəlik, əlillik, əmək qabiliyyətinin itirilməsi, ailə başçısının və ya iş yerinin itirilməsi və digər səbəblərlə çətin vəziyyətə düşmüş şəxslərə dövlət tərəfindən pensiya, müavinət verilməsi və sosial xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə həyata keçirilən təminat tədbirləri başa düşülür (6).

Sosial müdafiə, vətəndaşların və ümumilikdə cəmiyyət üzvlərinin, müxtəlif sosial qrupların düçar olduqları köməksiz vəziyyətlərdən qorunmasını və ya bu vəziyyətlərdən çıxarılmasını təmin etməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Bu səbəbdən, sosial müdafiə preventiv (qabaqlayıcı) funksiyalarla təchiz olunmuşdur.

Sosial müdafiə ərzaq yardımı, kommunal güzəştlər və digər təbii yardımların təqdim edilməsini, əmək pensiyaları və müavinətlər kimi pul ödənişlərini, həmçinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsini əhatə edir (15, s.23).

Beləliklə, sosial müdafiə – vətəndaşlardan asılı olmayan və ya az asılı olan, sosial təhlükəli vəziyyətlərin qarşısının alınmasına, onların yüngülləşdirilməsinə və nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemini ifadə edir (17).

Ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi sosial siyasət yalnız iqtisadi inkişafın nəticələrinə deyil, həm də hüquqi-normativ bazaya əsaslanaraq sosial ədalətin təmin olunmasına və əhalinin bütün təbəqələrinin sosial rifahının qorunmasına xidmət etmişdir. Bu siyasət, dayanıqlı və məqsədyönlü bir strategiya olmaqla, ölkədə güclü və inklüziv sosial müdafiə sisteminin qurulmasına şərait yaratmışdır (8).

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində atılan mühüm addımlardan biri "Sosial sığorta haqqında" 18 fevral 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi olmuşdur. Həmin qanun Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sahəsində münasibətləri tənzimləyir, sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir.

Qanuna əsasən sosial sığorta hadisəsinə aşağıdakılar daxildir:

pensiya yaşına çatmaq;
əlillik;
ailə başçısını itirmək;
əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi;
hamiləlik və doğum;
uşağın anadan olması;
uşağa qulluq;
ölüm;
sanatoriya-kurort müalicəsi zərurəti (13, s. 172-174).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Həmin Əsasnaməyə əsasən Nazirlik əhalinin sosial müdafiəsi, əməyin mühafizəsi, əməyin ödənilməsi və əmək münasibətləri, əmək ehtiyatlarından istifadə, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiya problemləri sahəsində dövlət siyasətini və idarəetmə funksiyalarını icra edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olaraq müəyyən edilmişdir. Əsasnamənin 2-ci hissəsində Nazirliyin əsas və-

zifələri aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

Əmək, pensiya təminatı, sosial müdafiə, demoqrafiya və miqrasiya sahəsində dövlət siyasətini hazırlamaq və həyata keçirmək;

Əmək qabiliyyətli əhalinin işgüzarlıq və təşəbbüskarlığının artırılması üçün zəruri şərait yaratmaq, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisə, idarə və təşkilatlarda çalışan işçilərin əmək və sosial hüquqlarının qorunmasını təmin etmək;

İşsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına, əmək bazarında zəif rəqabətli əhali qruplarının, xüsusilə gənclərin, çoxuşaqlı qadınların, qaçqın və məcburi köçkünlərin, əlillərin, şəhid ailəsi üzvlərinin, sərbəstləşdirilmiş işçilərin məşğulluğuna yönəldilmiş siyasəti həyata keçirmək;

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri ilə birgə yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş tədbirlər hazırlamaq, əmək ehtiyatlarını bazar şəraitinə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə peşə hazırlığı mexanizmini təkmilləşdirmək;

Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə təkliflər hazırlayıb müvafiq orqanlara təqdim etmək;

Əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə dövlət yardımının tənzimlənməsi üzrə təkliflər hazırlamaq, tənha ahıl vətəndaşlara, əlillərə sosial-məişət xidmətini təşkil etmək;

Demoqrafiya, əmək və sosial müdafiə məsələləri üzrə elmi-tədqiqat və beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində işləri əlaqələndirmək;

Tibbi-sosial ekspertizanı, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyasını təşkil etmək, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların protez-ortopedik vasitələrlə təmin olunmasına köməklik göstərmək;

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda əməyin mühafizəsi, əmək şəraiti, əməyin ödənilməsi, əmək münasibətləri, əməyin gigiyenası, əhalinin məşğulluğu, miqrasiya, sosial sığorta sahəsində qanunvericilik aktlarının icrasının təmin olunmasına dövlət nəzarətini həyata keçirmək (17).

Sosial müdafiə sahəsində atılan önəmli addımlardan biri də Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 17 iyul 2001-ci il tarixli 767 saylı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası"dır. Konsepsiya əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək, vətəndaşların pensiya təminatını yaxşılaşdırmaq, pensiya təminatı sisteminin idarə olunmasını, pensiyaların müəyyən olunması və əhaliyə verilməsi mexanizmini təkmilləşdirmək məqsədi daşıyır (3).

Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı bu sahədə yeni hüquqi bazanın yaradılmasını, sosial sığorta haqlarının yığılmasının təkmilləşdirilməsini, pensiya ödənişlərinin ünvanlılığını və onların vaxtında vətəndaşlara çatdırılmasını təmin edən mexanizmin yaradılmasını, pensiya sistemində idarəetmə orqanlarının strukturunun yenidən qurulmasını istiqamətində işlərin aparılmasını nəzərdə tutulurdu. Həmin konsepsiyanın məqsəd və prinsipləri aşağıda qeyd edilmişdir:

Əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək və onlara layiqli həyat səviyəsini təmin etmək;

Pensiya təminatı sistemini bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırmaq və əhalinin rifah səviyyəsini artırmaq;

Pensiya və müavinətlərin ödənilməsində və idarəolunmasında sistemli şəkildə koordinasiya etmək;

Sosial sığorta və ödənişlər arasındakı əlaqəni uyğunlaşdırmaq;

Məcburi sosial sığorta ödənişlərinin bütün işəgötürən və işçilər tərəfindən ödənilməsi;

Vətəndaşların minimum yaşayış səviyyəsi ilə pensiyaların uyğunlaşdırılması;

Sosial təminat sisteminin idarə olunmasında aşkarlığı təmin etmək üçün ictimai

nəzarətin aparılması;

Məcburi sosial sığorta ödənişlərinin ödənildiyi zaman işəgötürən və işçilər arasındakı tariflərin mütənasibliyinin gözlənilməsi.

Konsepsiyada pensiya islahatının 2001-2005-ci illəri əhatə etməklə mərhələlərlə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci mərhələdə pensiya təminatının qanunvericilik bazasının yaradılması nəzərdə tutulur. Bununla bağlı 2001-ci ildən başlayaraq "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun yeni redaksiyada işlənib hazırlanması, "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununa dəyişiklik və əlavələrin edilməsi, "Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun işlənib hazırlanması, habelə qeyri-dövlət pensiya fondları haqqında qanunvericilik aktlarının hazırlanıb təqdim olunması nəzərdə tutulur.

Pensiya islahatının ikinci mərhələsində pensiya sisteminin əsasını təşkil edən fərdi uçotun yaradılması üzrə işlərin aparılması vacib olmuşdur. Bu mərhələdə pensiya hesablamaları, vəsaitin yığımı və pensiyaların müəyyənləşdirilməsi sahəsində avtomatlaşdırılmış sistemin hazırlanması və tətbiqi təmin edilməli idi.

Üçüncü mərhələdə fərdi uçotun yaradılması ilə bağlı, əmək qabiliyyətli işçilərin gəlirləri və pensiyaların təyin edilməsi üçün zəruri olan digər göstəricilər barədə məlumat toplanması tələb olunurdu.

Dördüncü mərhələdə isə pensiyaların fərdi uçot sənədləri əsasında hesablanmasına başlanmalı idi (3).

Konsepsiyanın əsas mahiyyəti sığorta-pensiya və sosial yardım sistemlərinin ayrılması, həmçinin sığorta münasibətlərinə əsaslanaraq pensiya sisteminin qurulmasıdır. Bu dəyişikliklərin əsas elementi isə sosial sığorta haqlarının fərdi uçotuna əsaslanan avtomatlaşdırılmış sığorta-pensiya sisteminin yaradılmasıdır. Fərdi uçot sisteminin tətbiqi ilə əlaqəli əsas məqsəd, ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ilə pensiya məbləği arasında birbaşa əlaqənin təmini olmuşdur.

Sosial müdafiə sahəsində qanunvericilik bazasının yaradılmasında mühüm hadisələrdən biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2002-ci il tarixli 781 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (bundan sonra – Fond) haqqında Əsasnamənin qəbul edilməsi olmuşdur. Həmin Əsasnaməyə əsasən Fondun Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası, əmək pensiyaları sahəsində idarəetməni həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olduğu qeyd edilmişdir. Həmçinin Əsasnamənin 2-ci hissəsində Fondun əsas vəzifələri qeyd edilmişdir, onlar aşağıdakı kimidir:

Dövlətin sosial sığorta siyasətinin istiqamətlərinə dair təkliflərin hazırlanması və bu siyasətin həyata keçirilməsində iştirak etmək;

Fondun büdcə layihəsini hazırlamaq və təsdiq olunmuş büdcənin icrasını təmin etmək;

Təşkilati–hüquqi formasından və mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərdən, fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən (sığorta edilənlərdən), eləcə də sığorta olunanlardan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş miqdarda məcburi dövlət sığorta haqlarının toplanmasını təşkil etmək;

Öz səlahiyyətləri daxilində məcburi dövlət sosial sığortası, pensiyalar və pensiyalara əlavə olunan müavinətlər sahəsində qanunvericilik aktlarının tələblərinin yerinə yetirilməsinə və vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarəti həyata keçirmək;

Məcburi sosial sığorta vəsaiti və dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ölkədə bütün pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək;

Məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti hesabına aşağıdakı xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək:

"Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq əmək (sosial sığorta) pensiyaları;

könüllü (əlavə) sosial sığorta əsasında dövlət pensiyalarına əlavələr;

əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət (qanunvericilikdə müəyyən olunmuş dövr üçün);

hamiləliyə və doğuma görə müavinət;

uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət;

qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatana qədər uşağa qulluqla əlaqədar müavinət:

sığorta olunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üçün xərclərinin tam və ya qismən ödənilməsi;

məşğulluq tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

əlillərin sosial müdafiəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

dəfn üçün müavinət;

qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər xərclər.

Dövlət büdcəsindən ayrılmalar hesabına (transfer) sosial pensiyaların, aztəminatlı əhaliyə müavinətlərin və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər müavinətlərin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək;

Qanunvericilik çərçivəsində özünün müntəzəm ödəmə qabiliyyətini təmin edən tədbirlər görmək;

Həmçinin qanunla nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək (17).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış "Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" 4 avqust 2003-cü il tarixli 908 nömrəli və "Pensiyaların artırılması haqqında" 4 avqust 2003-cü il tarixli 909 nömrəli Fərmanlar da təqaüdçülərin sosial müdafiəsində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, həmin Fərmanlarla təqaüdçülərin yaşayış səviyyəsini və rifah halının yüksəldilməsini təmin etmək istiqamətində önəmli addımlar atılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Pensiya İslahatı Konsepsiyasına uyğun olaraq, dövlət sosial sığorta sistemində islahatları sürətləndirmək, idarəetmə proseslərini təkmilləşdirmək və pensiyaların, eləcə də onlara əlavə edilən müavinətlərin müəyyən edilməsi və maliyyələşdirilməsini vahid dövlət pensiya sistemində birləşdirmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yerli qurumlarının pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi, ödənişlərin həyata keçirilməsi və maliyyələşdirilməsinə dair bir sıra funksiyaları Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna verilmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2002-ci il tarixli 781 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında Əsasnamə"yə müəyyən dəyişiklik və əlavələr edilmişdir (10, s.178).

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən sosial sahədə dövlət siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir və əhalinin sosial müdafiəsi sistemi təkmilləşdirilir.

3. İlham Əliyevin hakimiyyət illərində sosial müdafiə sistemi

Sosial müdafiə sferasında "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi ölkəmizdə yeni sosial müdafiə sisteminin yaradılmasının əsası hesab olunur. Həmin qanunlar sosial müdafiəyə ehtiyacı olan həssas əhali qrupları, o cümlədən aztəminatlı əhalinin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun sosial müdafiəsinin yeni formada tətbiq edilməsini və həyata keçirilməsini təmin edir (15, s. 22).

Prezident İlham Əliyevin aztəminatlı vətəndaşların sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi məqsədilə 21 oktyabr 2005-ci il tarixdə "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanun ünvanlı dövlət sosial yardımının göstərilməsinin məqsəd və prinsiplərini, təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yaranan digər münasibətləri tənzimləyir. Ötən dövr ərzində ünvanlı dövlət sosial yardımı mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müvafiq qanunvericiliyə bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər edilmiş, nəticədə ünvanlı yardımın əhatə dairəsi genişləndirilməklə, yoxsul ailələrin bu yardım növündən yararlanmaq imkanları daha da artırılmış, bu sahədə sənədləşdirmə qaydaları sadələşdirilmişdir (11, s. 135-136).

Ölkə ərazisində əmək pensiyası hüququnun əldə edilməsi şərtlərini, bu hüquqların reallaşdırılması prosedurlarını və pensiya təminatı sisteminin hüquqi-normativ əsaslarını müəyyən edən "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2006-cı il fevralın 7-də qəbul olunmuşdur (12, s. 95-96).

Bu qanunun qəbul edilməsi nəticəsində 1992-ci ildən qüvvədə olan və əsasən həmrəylik prinsipinə əsaslanan pensiya sisteminin modernləşdirilərək çoxpilləli modelə keçidinin hüquqi bazası yaradılmışdır ki, bu da Avropa və digər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun islahatların aparılmasına şərait yaratmışdır.

Tətbiq müddəti ərzində əldə olunan təcrübə göstərmişdir ki, qanun əmək pensiyalarının məbləğinin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, vətəndaşların sosial sığorta haqlarının ödənilməsində daha fəal iştirakını təşviq etmişdir. Bununla yanaşı, "Əmək pensiyaları haqqında" qanun çərçivəsində sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan əmək pensiyaları ilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən sosial müavinətlərin fərqləndirilməsi təmin olunmuş, bu da ünvanlı sosial müdafiə sisteminin təşəkkül tapmasına zəmin yaratmışdır (16, s. 52).

Nəticə

Bu məqalə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra ölkədə mövcud olan sosial-iqtisadi böhran şəraitində həyata keçirilən sosial islahatların araşdırılması və Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiə sisteminin formalaşmasının təhlili baxımından əhəmiyyət daşıyır. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi və aparılan sosial siyasət əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Həmçinin 2003-cü ildən ulu öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycanda sosial müdafiə sisteminin inkişafı: dünən, bu gün və sabah" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları. Bakı, 2019, 423 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (//https://e-qanun.az/framework/7782).
3. Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (//https://e-qanun.az/framework/4412).
4. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı. (//https://e-qanun.az/framework/6693).
5. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (//https://e-qanun.az/ frame work/7936).
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (//https://e-qanun.az/framework/897).

7. Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (// https://e-qanun.az/framework/8696).
8. Əhalinin sosial müdafiəsinin mükəmməl modelini yaradan lider. (//https://www.anl.az/down/ meqale/ azerbaycan/2011/may/174342.html).
9. Əliyev M. Tarix və onun problemləri jurnalı. 2003, s. 158-168. (https://tarixveonun problem leri. az/arxiv.html).
10. ƏşrəfovaR. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2007, 260 s.
11. Milli Məclisin arxivi, Fond 2941, Siyahı 1, İş 1305, vv. 135-136.
12. Milli Məclisin arxivi, Fond 2941, Siyahı 1, İş 1360, vv. 95-96.
13. Milli Məclisin arxivi, Fond 2941, Siyahı 1, İş 472, vv. 172-174.
14. Milli Məclisin arxivi, Fond 2941, Siyahı 1, İş 56, vv. 100-102.
15. Rəcəbli, H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı MBM, 2012, 408 s.
16. Rzaquliyeva S., Bünyadov Z., Muradova K. Azərbaycan Respublikasinda Pensiya İslahatı Konsepsiyasının mahiyyəti və əsas müddəaları, Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 13, № 3, 2017, səh. 51-55.
17. Sosial təminat və sosial müdafiə. (//https://meqamm.webnode.page/ meqaleler/sosial% 20t% C9%99minat %20v%C9%99%20sosial%20mudafi%C9%99/).

Резюме

Мелекханым Исмайылова

Формирование системы социальной защиты населения в Азербайджанской Республике

Данная статья посвящена анализу мер, предпринятых в Азербайджанской Республике по формированию и развитию системы социальной защиты населения. После восстановления независимости одной из ключевых задач государства стало построение эффективных механизмов, способных обеспечить достойный уровень жизни и социальную справедливость для всех слоёв населения. Однако в начале 1990-х годов Азербайджан столкнулся с глубоким социально-экономическим кризисом, сопровождавшимся массовой безработицей, инфляцией и снижением уровня доходов населения. Эти обстоятельства серьёзно затрудняли реализацию социальной политики. Несмотря на то, что в этот период были приняты некоторые законодательные акты в сфере социальной защиты, отсутствовали необходимые экономические и институциональные ресурсы для их полноценного применения. Ситуация начала меняться с возвращением к власти национального лидера Гейдара Алиева. Под его руководством социальная защита стала одним из приоритетных направлений государственной политики. Были приняты важные нормативно-правовые документы, заложены основы системы обязательного социального страхования, начата реформа пенсионного обеспечения. С 1991 по 2006 годы правовая база социальной политики значительно укрепилась. Расширился спектр государственных программ по поддержке малообеспеченных семей, инвалидов, пожилых людей и других уязвимых групп. Уделялось внимание также вопросам занятости, профессиональной подготовки и реабилитации. Создавались новые государственные структуры и службы социальной помощи. В результате реформ был достигнут определённый прогресс в обеспечении социальной стабильности, снижении уровня бедности и укреплении доверия населения к институтам государства. Опыт Азербайджана в эти годы демонстрирует поэтапное и устойчивое развитие социальной политики, адаптированной к реалиям переходного периода.

Ключевые слова: *Азербайджан, социальная политика, социальная защита, пенсия, страхование, законодательство*

Summary

Melekkhanim Ismayilova

The Formation of the Social Protection System in the Republic of Azerbaijan

This article is dedicated to analyzing the measures taken in the Republic of Azerbaijan for the establishment and development of the social protection system for the population. After regaining independence, one of the main challenges facing the country was to create effective mechanisms to ensure the social welfare of its citizens. However, in the early 1990s, a severe socio-economic crisis, widespread unemployment, and a decline in the population's purchasing power posed serious difficulties for social protection. Although some legislative acts were adopted during this period, the necessary economic and institutional frameworks for their effective implementation were lacking. Following the return to power of the national leader Heydar Aliyev, social protection policy became a state priority. Important normative-legal documents were adopted to strengthen the protection of socially vulnerable groups, and social insurance, pension provision, and social assistance mechanisms were gradually improved. Significant steps were taken in regulating labor relations and protecting people with disabilities, low-income families, and other vulnerable groups. Between 1991 and 2006, the legal foundation of the social protection system was steadily strengthened, and the scope of state programs expanded. Consequently, notable progress was made in improving living conditions, maintaining social stability, and enhancing the state's social functions. This article provides an analytical overview of the nature, implementation, and significance of these reforms.

Key words: *Azerbaijan, social policy, social protection, pension, insurance, legislation*

Redaksiya heyətinin üzvü f.ü.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 316

AZƏRBAYCANDA SOSİAL İŞ HƏDƏFLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ KÖNÜLLÜLÜK FƏALİYYƏTİ

Pərvanə ABDİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 oktyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 27 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 12th of October, 2025; accepted: 27th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *sosial iş, könüllülük fəaliyyəti, icma inkişafı, sosial məsuliyyət, cəmiyyətin inkişafı*

Giriş

Sosial iş, sosial dəyişiklikləri və inkişafı təşviq edən, ictimai həmrəyliyi gücləndirən, insanların müstəqil fəaliyyətdə bulunma və cəmiyyətdə azadlıq əldə etmə imkanlarını genişləndirən praktik və akademik bir sahədir (və ya fəaliyyətdir). Xeyriyyəçilik çərçivəsində könüllülük, insanın vaxtını, biliklərini və bacarıqlarını cəmiyyətin faydasına yönəltməsi deməkdir. Bu təşəbbüslər ehtiyacı olanlara dəstək olmaqla yanaşı, sosial problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Sosial işçilər, könüllüləri cəlb etməklə, sosial proqramların daha inklüziv və səmərəli olmasını təmin edə bilirlər. Sosial ədalət, insan hüquqları və müxtəlifliyə hörmət prinsipləri bu sahənin əsasını təşkil edir. Sosial iş proqramı, insanların həyat problemlərinin həllində iştirakını və sosial, humanitar elmlərə, eləcə də xüsusi nəzəri biliklərə əsaslanaraq rifahın yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sosial işçinin əsas funksiyalarından biri insanlara müasir dünyanın qarşıya qoyduğu müxtəlif təhlükələrdən və risklərdən qorunmağa, öz həyatını formalaşdırmağa, güc və potensialını üzə çıxarmağa yardım etməkdir.

Sosial işçinin səyləri həm fərdlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, həm də cəmiyyətin sosial rifahının artırılmasına yönəlib. Sosial işçi sosial mühiti dəyişdirməyə və cəmiyyətdə vəziyyəti yaxşılaşdırmağa çalışır ki, bu da onun peşəsinin vacibliyini hiss etməsinə və mənəvi doyğunluq əldə etməsinə imkan verir.

Sosial işin makro səviyyədə tətbiq sahələri, insan hüquqları, sosial ədalət və bərabərlik kimi universal dəyərlərə əsaslanaraq cəmiyyət üçün sosial rifahda dəyişikliklərə nail olmağı hədəfləyən fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Bu sahədə cəmiyyətin təşkili, inkişafı, sosial fəaliyyət və planlaşdırma kimi müxtəlif modellər istifadə olunur. Bu modellər, cəmiyyət daxilində nəzərdə tutulan və planlaşdırılan dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə bələdçilik edir.

Gənclərin könüllülük fəaliyyətinə hazırlanması, bu sahədəki hüquqi çərçivə və ASAN xidmət, DOST kimi təşkilatların təcrübələri nəzərə alınaraq araşdırılmışdır. Universitetlər, dövlət qurumları və beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlıq modeli də təqdim olunmuşdur. Könüllülərin şəxsi keyfiyyətləri, təşkilatçılıq bacarıqları və cəmiyyətin fəal üzvü kimi inkişaf etmək üçün motivasiyaları müəyyən edilmişdir. Könüllülük fəaliyyəti, insanın özünü reallaşdırmasına, vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirməsinə və sosial əlaqələrini genişləndirərək dünyanı daha yaxşı bir yer etməsinə imkan yaradır.

* *magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: pervanaabdiyeva@yahoo.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3026

1. Azərbaycanda Könüllülüyün İnkişafı

2014-cü ildə Azərbaycan Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası (AGTMS) "Azərbaycan Könüllü Xidməti" proqramını təqdim etdi. Bu proqramın əsas məqsədi ölkədə könüllülük hərəkatını inkişaf etdirmək, idarəetmə və tənzimləmə üçün standartlar yaratmaq, eləcə də gənc könüllülər arasında təcrübə mübadiləsini təşviq etmək idi. Proqram çərçivəsində yerli könüllü koordinatorlarının hazırlanması, təcrübə mübadiləsi, təlim proqramlarının təşkili və digər əlaqəli fəaliyyətlər həyata keçirildi. Bu təşəbbüs gənclər arasında könüllülük mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verdi (1, s.18).

Azərbaycanda könüllülük hərəkatının inkişafına mədəniyyət və idman sahəsində keçirilən iri tədbirlər də təsir etdi. Məsələn, 2012-ci ildə Bakıda keçirilən "Eurovision" beynəlxalq müsabiqəsində 1 mindən çox könüllü iştirak edərək qonaqları hava limanında qarşılayıb, otellərə yerləşdirmiş və nümayəndə heyətləri ilə iş aparmışdır. 2015-ci ildə keçirilən ilk Avropa Oyunlarında təxminən 20 min könüllü iştirak etmiş, onlardan 12 mini tələbələrdən ibarət olmuşdur. Eyni ildə, Azərbaycan Gənclər və İdman Nazirliyinin dəstəyi ilə Bakıda Beynəlxalq Futbol Könüllüləri Forumu təşkil edilmişdir. 2017-ci ildə keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında isə 8 mindən çox könüllü müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmişdir.

2015-ci ildə yaradılan və 2 avqust 2019-cu ildən ictimai tələbə əməkdaşlığı birliyi kimi qeydiyyata alınan "Bir" ("Bir könüllü") proqramı, tələbələr arasında könüllülüyün təşviqinə, vahid məlumat bazasının formalaşdırılmasına, təlim və kursların təşkilinə, həmçinin gənclərin bilik və dünyagörüşünün artırılmasına yönəlmişdir. Proqram uzunmüddətli xarakter daşıyır və altı istiqamətdə fəaliyyət göstərir: "Öyrən", "Öyrət", "Yaşa", "Yaşamağa kömək et", "Kəşf et" və "Zövq al". 2021-2022-ci tədris ilində proqram 26 ali, 18 orta təhsil müəssisəsini və 10 peşə təhsili müəssisəsini əhatə etmişdir. Bu dövrdə iştirakçılar 260-dan çox tədbir təşkil etmiş, ümumilikdə təxminən 43 min könüllü saatı sərf etmişlər (2, s. 45).

2020-ci ildə Azərbaycanda "Könüllülər İli" elan edilmiş, lakin ictimai fəallığın artması əsasən COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq ortaya çıxmışdır. Mart ayında ölkədə fəaliyyət göstərən könüllü təşkilatlar Prezidentin çağırışına cavab olaraq Azərbaycan Könüllülərinin Koordinasiya Mərkəzi (KÇVA) çərçivəsində birləşmişdir. Qısa müddətdə mərkəz bütün şəhər və rayonlarda könüllüləri səfərbər etmiş, koordinasiya və operativ tapşırıqların icrasını təmin etmişdir.

Pandemiya dövründə könüllülər maarifləndirici kampaniyalar həyata keçirmiş, sosial məsafənin qorunmasının vacibliyini izah etmiş, dövlət strukturları və vətəndaşlara yardım göstərmişdir. Onlar tənha yaşlılara, əlillərə, aztəminatlı ailələrə və şəhid ailələrinə ərzaq və gündəlik zəruri malların çatdırılmasında fəal iştirak etmişlər. Xüsusilə AFFA (Futbol Federasiyaları Assosiasiyası) 200 könüllü ilə yaşlılara dəstək kampaniyalarında iştirak etmiş, könüllülər 65 yaşdan yuxarı şəxslərlə ünsiyyət qaydaları, sosial məsafənin qorunması və məhsul çatdırılması üzrə xüsusi təlimlər keçmişlər.

2020-ci ilin martında yaradılan "Yardımçı" (yardimci.az) internet layihəsi, COVID-19 pandemiyası ilə mübarizədə vətəndaşlara onlayn dəstək göstərmək məqsədini daşıyır. Layihə heç bir dövlət və ya özəl qurum tərəfindən idarə olunmamış, mənfəət məqsədi daşımamış, iki təşəbbüskar tərəfindən sosial məsuliyyət nümunəsi kimi həyata keçirilmişdir. Portal vasitəsilə 14 şirkət və təxminən 300 fiziki şəxs ianə etmiş, 3 258 ərzaq dəsti ehtiyacı olan ailələrə çatdırılmışdır (3, s. 20).

Ekoloji sahədə ən iri könüllülük aksiyalarından biri "Xəzər dənizini qoruyaq" aksiyasıdır. Məqsəd ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmaq, əhalini maarifləndirmək və ətraf mühitə məsuliyyətli münasibəti təşviq etməkdir. Aksiya hər il sentyabr ayında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə keçirilir. 2022-ci ildə kampaniya bütün

Xəzər sahillərini əhatə etmiş, 2023-cü ilin sentyabrında isə EcoHub ekoloji platforması tərəfindən SOCAR-ın dəstəyi ilə təşkil olunmuşdur. Bu aksiyada 1,5 mindən çox könüllü iştirak edərək 11 hektar (ha) sahəni təmizləyib, 5 ton tullantı toplamışdır.

2017–2021-ci illər üçün qəbul edilmiş "Azərbaycan Gəncləri" Dövlət Proqramı və 2019-cu il fevralın 1-də keçirilmiş respublika yığıncağında Prezidentin çıxışından sonra dövlət orqanlarına gənclərin potensialından səmərəli istifadə etmək, gənclər arasında könüllülük hərəkatını inkişaf etdirmək və peşəkar bacarıqların əldə olunmasına şərait yaratmaq tapşırılmışdır. Praktik olaraq bütün dövlət strukturlarında gənclərin könüllü kimi cəlb olunması üçün proqramlar hazırlanmışdır. Dövlət strukturlarında işləyən gənc könüllülərin iş müddəti adətən üç ay olur və sonda sertifikat və tövsiyə sənədləri təqdim edilir (4, s. 21).

2012-ci ildən ASAN xidmət "bir pəncərə" modelini tətbiq etmişdir. Bu modelin tətbiqi ilə Azərbaycan könüllülüyü sistemli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. ASAN mərkəzləri könüllülərin işindən geniş istifadə edir: ziyarətçiləri qarşılayır, məlumatlandırır, anket doldurmaqda yardım göstərir. 17–25 yaş arası gənclər könüllü olmaq üçün müsahibədən keçir. İşlərinin qiymətləndirilməsi aparılır və sertifikatlar təqdim olunur. "ASAN kadr" veb-portalı vasitəsilə könüllülərin məlumatları dövlət və özəl sektor tərəfdaşları ilə paylaşılır. İndiyə qədər 3,3 mindən çox ASAN könüllüsü işlə təmin edilmişdir. 2023-cü ildə III karyera sərgisi keçirilmiş, 50-dən çox şirkətdən 100-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir.

2013-cü ildə yaradılmış "ASAN könüllüləri" gənclər təşkilatı mərkəzlərdə və müxtəlif sosial layihələrdə könüllülərin birləşməsini təmin edir. 2019-cu ilin mayında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında DOST Agentliyi və ilk DOST Mərkəzi açılmışdır. DOST mərkəzlərində könüllülər xidmət göstərməkdə, ziyarətçiləri qarşılayıb məlumat verməkdə iştirak edir. 2023-cü ildə "DOST Könüllüsü" proqramına 18 min müraciət daxil olmuş, 1 mindən çox iştirakçı qəbul edilmişdir. Proqram "Gənc DOST", "Gümüş DOST", "Korporativ DOST", "İnklüziv DOST" və "Uzaqdan DOST" alt-proqramlarını əhatə edir. Ümumilikdə 3 802 könüllü proqramda iştirak edir (5, s. 22).

2018-ci ildən KOB İnkişaf Agentliyi "KOB könüllüləri" proqramını həyata keçirir. Məqsəd gənclərin bilik və bacarıqlarını artırmaq, dünyagörüşünü genişləndirmək və peşəkar karyeraya başlamazdan əvvəl onları sahibkarlığa cəlb etməkdir. 2023-cü ildə proqrama 60 gənc qoşulmuş, ümumilikdə təxminən 600 nəfər iştirak etmişdir. 16–25 yaş arasında ali və orta təhsil müəssisələrinin tələbələri rəsmi saytda qeydiyyatdan keçə bilər. Proqramı uğurla başa vuranlara sertifikatlar təqdim olunur və iş axtarışında üstünlük verilir. Hazırda 14 nəfər agentliyin müxtəlif strukturlarında işlə təmin olunmuşdur. 2020-ci ildə Agentlik "Könüllü Kataloqu"nu nəşr etmişdir.

2. Könüllülük fəaliyyətinin sosial işdə rolu

Hazırda könüllülük müasir cəmiyyətdə vətəndaş aktivliyinin bir forması, insanları birləşdirən bir kanal və qarşılıqlı yardım mühitinin yaradılması vasitəsi kimi qəbul edilir. Rəsmi sənədlərdə qeyd olunur ki, könüllü fəaliyyət – cəmiyyətdə qayğı və yardımı dəstəkləyən və gücləndirən bir vasitədir (6, s. 56). Könüllü fəaliyyətin yayılmasına və inkişafına dəstək göstərilməsi gənclər siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir və bu, rəsmi sənədlərdə əks olunur. Gələcək nəsli könüllü fəaliyyətlərə cəlb etmək ixtisaslı dövlət orqanlarının əsas fəaliyyət istiqaməti kimi müəyyən edilib, gənclərin tərbiyəsi üzrə əsas istiqamətlərdən biri sayılır və federal layihələrin əsas vəzifəsi kimi bəyan edilir.

Könüllülər fəaliyyətləri boyunca öz hüquq və bacarıqlarını reallaşdıraraq davamlı inkişaf edirlər. Könüllülüyün inkişafının müsbət tərəfləri aşağıdakılardır:

- Hər bir iştirakçı problemlərin müəyyənləşdirilməsi və həllində iştirak edir;
- İcma üzvləri özlərini aktiv şəkildə ifadə edə və dinlənilə bilirlər;
- Könüllülər şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, yaradıcılıqla reallaşır, bacarıq və bilik əldə edirlər.

Hazırda könüllülük sahələrinin çoxluğu mövcuddur və hər kəs burada yalnız qarşılıqsız yardım göstərməklə kifayətlənmir, həm də sosial kompetensiyalarını inkişaf etdirə bilir. Könüllülük istiqamətinə görə aşağıdakı növlər ayırd edilir:

- Hadisə könüllülüyü;
- Sosial könüllülük;
- Mədəni könüllülük;
- Ekoloji könüllülük;
- İnklyuziv könüllülük;
- Tibbi könüllülük;
- İdman könüllülüyü;
- Fövqəladə hallar könüllülüyü;
- Vətənpərvər könüllülük;
- Media könüllülüyü.

Sosial bacarıqlar anlayışını nəzərdən keçirərkən ümumi qəbul olunmuş tərifin olmaması diqqət çəkir. Sosial bacarıq adətən insanın cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlər qurmaq bacarığı kimi başa düşülür. Beləliklə, sosial bacarıq fərdin sosial reallığı mənimsəmək, dostlar, həmkarlarla effektiv qarşılıqlı əlaqə qurmaq, davranış seçimlərini həyat situasiyalarına və qəbul olunmuş dəyərlərə uyğun olaraq həyata keçirmək qabiliyyətidir. Sosial bacarıq aşağıdakı struktur komponentləri əhatə edir: dinləmə bacarığı, tərəfdaşların fikirlərini nəzərə alma, öz fikrini analiz edib ifadə etmək, qrup müzakirələrində iştirak etmək, həmyaşıdlarla inteqrasiya, məhsuldar əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət qurmaq, problemləri müəyyən etmək, alternativ həll yolları seçmək və qərar qəbul etmək bacarığı. Sosial bacarıqların inkişafına töhfə verən əsas şərtlər bunlardır:

- Gənclərin qrup fəaliyyətinə cəlb edilməsi, qarşılıqlı münasibətlərin qurulması və qrup daxilində qarşılıqlı əlaqə;
- Hər bir iştirakçının ümumi fəaliyyətə mütləq töhfəsi;
- Uğurlu əməkdaşlıq üçün qarşılıqlı dəstək və yardıma diqqət;
- Qrup proseslərinin refleksiyası, baş verən hadisələrin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Könüllü fəaliyyətə qatılan gənclər, fəaliyyətlərini həyata keçirdikləri mürəkkəb sosial situasiyalar vasitəsilə sosial bacarıqlarını artırırlar.

Tədbirlər zamanı könüllülər qeyri-müəyyən şəraitdə işləyir, müstəqil qərarlar qəbul edir, fərqli sosial statusa malik insanlarla ünsiyyət qurur, müxtəlif səviyyələrdə komanda işi aparır – öz istiqamətləri daxilində, tədbir təşkilatçıları komandasında, müştəri yönümlülük və problemləri həll etmə bacarığını tətbiq edirlər. Könüllülər öz funksiyaları çərçivəsində hörmətli qonaqlar və tanınmış şəxslərə müşayiət göstərir ki, bu da müəyyən davranış və ünsiyyət modelini tələb edir. Çox vaxt könüllü yardıma ehtiyacı olanlarla birbaşa qarşılaşır, qərarlar qəbul edir və problemlərin həll yollarını modelləşdirir. Həmçinin, könüllülər yardım göstəriləcək şəxslə ünsiyyətə başlamaq üçün təşəbbüskarlıq göstərməlidirlər.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, könüllülük sosial bacarıqların inkişafı üçün aşağıdakı təşkilati-pedaqoji şərtlərə malikdir:

- Könüllü fəaliyyətinin komanda şəklində təşkili;
- Təşəbbüsün reallaşdırılması imkanları;
- Müxtəlif sosial qruplardan olan insanlarla qarşılıqlı əlaqə;
- Öz fəaliyyətini tənzimləmə, özünü təşkil etmə və şəxsi fəaliyyət trayektoriyasını qurmaq bacarığı.

Regional layihələrdə iştirak cəmiyyətin inkişafı, bacarıqların artırılması və icmaların fəal iştirakı baxımından vacib bir vasitədir. Hökumətlər, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən regional layihələr ümumi sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin həllinə yönəlib. Bu layihələrdə iştirak edən fərdlər və icmalar həm daha geniş təşəbbüslərə töhfə verə bilir, həm də təcrübə qazanaraq əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Regional layihələrdə iştirak bir neçə əsas aspekti əhatə edir. İlk növbədə, layihələrin planlaşdırılması mərhələsində müxtəlif regionlardan olan tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edilir. Bu, layihələrin inklüziv olmasını və bütün iştirakçı icmaların ehtiyaclarının nəzərə alınmasını təmin edir. İkincisi, bu layihələr çərçivəsində təlimlər, seminarlar və bacarıqların inkişafı proqramları təşkil olunur. Beləliklə, iştirakçılar həm peşəkar, həm də şəxsi sahədə yeni bacarıqlar qazanırlar. Üçüncü olaraq, regional əməkdaşlıq çərçivəsində maliyyə, texniki və insan resursları paylaşılır ki, layihələr daha səmərəli və təsirli olsun. Dördüncü məqam isə şəbəkələşmə və tərəfdaşlıqların qurulmasıdır. Regional layihələr iştirakçılara təşkilatlar, dövlət orqanları və digər könüllülərlə uzunmüddətli əməkdaşlıq imkanları təqdim edir.

Bundan əlavə, regional layihələr əksər hallarda ətraf mühitin qorunması, təhsil, səhiyyə və mədəni mübadilə kimi sərhədlərarası məsələləri həll etməyə yönəlib. Layihələrdə iştirak sosial təsiri artırır və ən yaxşı təcrübələrin paylaşılmasına şərait yaradır. İştirakçılar həmçinin layihənin nəticələrinin qiymətləndirilməsində, məlumatların toplanmasında və geri dönüşlərin təmin olunmasında rol oynayırlar. İcma inkişafı, cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə davamlı inkişafını təmin edən strategiya və fəaliyyətlər toplusudur. Bu proses icma üzvlərinin ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi, resursların səmərəli istifadəsi və kollektiv qərarvermə yolu ilə həyata keçirilir. İcma inkişafı yalnız fiziki infrastrukturun yaxşılaşdırılması ilə məhdudlaşmır; o, həm də sosial birliyi gücləndirir, vətəndaşların iştirakını artırır və icmada həmrəylik hissini formalaşdırır (6, s. 244). İcma inkişafının əsas prinsipləri arasında iştirakçılıq, bərabərlik, səmərəlilik və davamlılıq yer alır. İştirakçılıq icma üzvlərinin layihələrin planlaşdırılması və icrasına fəal cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Bərabərlik prinsipi hər kəsin ehtiyaclarının və maraqlarının nəzərə alınmasını təmin edir. Səmərəlilik resursların optimal istifadəsini, davamlılıq isə layihələrin uzun müddətli təsirini təmin edir.

İcma inkişafı çərçivəsində müxtəlif sahələrdə fəaliyyətlər həyata keçirilir: təhsil və peşə hazırlığı proqramları, səhiyyə və sosial xidmətlərin təşkili, iqtisadi təşəbbüslərin dəstəklənməsi, ətraf mühitin qorunması və mədəni layihələr. Bu təşəbbüslər icma üzvlərinin həyat keyfiyyətini yüksəldir, sosial ədalət və bərabərliyi gücləndirir.

Könüllülük icma inkişafında xüsusi rol oynayır. Könüllülər layihələrin icrasında iştirak edərək sosial resursların genişləndirilməsinə kömək edir, gənclərin və digər icma üzvlərinin aktivliyini artırır və layihələrin davamlılığını təmin edirlər. Sosial işçilər və QHT-lər könüllülərlə əməkdaşlıq edərək icmanın ehtiyaclarına uyğun və inklüziv proqramlar həyata keçirirlər (7, s. 12).

Azərbaycanda könüllülük fəaliyyəti artmaqdadır. Əhalinin üçdə birini gənclərin təşkil etdiyini nəzərə alan ölkə rəhbərliyi üçün bu qrup üçün imkanların yaradılması prioritet istiqamətlərdən biridir. Könüllülük vasitəsilə gənclər həm aktiv və məsuliyyətli vətəndaşlara çevrilir, həm də gələcək məşğulluq imkanları üçün vacib bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. 2016-cı ildə VNU proqramı dünyanın müxtəlif yerlərində təxminən yeddi min könüllünü səfərbər etmiş, həmçinin on üç min onlayn könüllü BMT agentlikləri, hökumət qurumları, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti ilə əməkdaşlıq edərək davamlı inkişaf məqsədlərinə doğru çalışan təşəbbüslərdə iştirak etmişdir. Hökumətlər və vətəndaş cəmiyyəti ilə tərəfdaşlıq çərçivəsində fəaliyyət göstərən VNU proqramının könüllülüyün qlobal səviyyədə tanıdılması və insanlar, planet və rifah naminə səylərin genişləndirilməsi missiyası davamlı inkişafa nail olmaq üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Yeni məqsədlərə çatmaq üçün, məsələn, Azərbaycan vətəndaşlarının inkişafda olan ölkələrdə beynəlxalq əməkdaşlıq layihələrinə cəlb edilməsi və ya onların səylərinin Azərbaycandakı BMT tərəfdaşları ilə birləşdirilməsi kimi təşəbbüslər ölkədə könüllülük mədəniyyətini daha da gücləndirəcəkdir. Könüllülük ənənələri Azərbaycan mədəniyyətində dərin köklərə malikdir; fərdin könüllü olaraq gördüyü iş bəzən kiçik bir addım kimi görünə bilər, lakin könüllülərin kollektiv fəaliyyəti ilə əldə edilən nəticələr nəhəngdir. Könüllülük sosial işdə yalnız ehtiyacı olanlara yardım göstərməklə kifayətlənmir, həm də cəmiyyətdə sosial ədalət və bərabərliyin təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Könüllülər həssas qrupların – yaşlılar, əlillər, aztəminatlı ailələr, uşaqlar və digər ehtiyacı olan şəxslərin – müdafiəsi və sosial dəstəyi ilə məşğul olurlar. Bu fəaliyyət onların hüquqlarının qorunmasına, sosial imkanlara bərabər çıxışın təmin edilməsinə və cəmiyyətdə bərabərlik mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Eyni zamanda, könüllülər müxtəlif sosial layihələrdə iştirak edərək diskriminasiya və ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizəyə töhfə verirlər. Onlar fərqli icmalar arasında əməkdaşlıq və həmrəylik mühitini inkişaf etdirir, gənclər və ictimaiyyət arasında sosial məsuliyyətin və həmrəyliyin artmasına kömək edirlər. Könüllülər sosial iş sahəsində fövqəladə vəziyyətlərdə – təbii fəlakətlər, pandemiyalar, qəzalar və digər təcili hallarda – operativ yardım göstərməkdə mühüm rol oynayırlar. Onlar qısa müddət ərzində ehtiyacı olan şəxslərə fiziki və mənəvi dəstək təmin edir, həmçinin dövlət qurumları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edərək, yardımın düzgün və səmərəli şəkildə çatdırılmasını təmin edirlər.

Nəticə

Azərbaycanda sosial iş və könüllülük fəaliyyəti son otuz ildə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Sosial iş sahəsi dövlət islahatları, rifah sisteminin modernləşdirilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ilə formalaşmışdır, könüllülük isə ənənəvi qarşılıqlı yardım formasından institusional bir sosial mexanizmə çevrilmişdir. 2009-cu ildə qəbul edilən "Könüllü fəaliyyət haqqında" qanun və onun gənclər siyasəti çərçivəsində təşviqi, könüllülüyün ölkədə sürətlə yayılmasına və formalaşmasına imkan yaratmışdır.

Könüllülük həm fərdlərə, həm də cəmiyyətə mühüm sosial faydalar gətirir. Fərdlər komanda işi, liderlik, kommunikasiya və sosial məsuliyyət kimi bacarıqlar əldə edirlər, cəmiyyət isə əlavə insan resursları və sosial dəstək qazanır. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə fəaliyyəti və böyük beynəlxalq tədbirlərdə (Avropa Oyunları, Eurovision, COP29 və s.) könüllülərin fəal iştirakı, ölkədə sosial həmrəyliyin, ictimai fəallığın və vətəndaş cəmiyyətinin güclənməsinə kömək edir.

Müasir Azərbaycan modeli göstərir ki, könüllülük yalnız sosial xidmətlərin genişləndirilməsi və icma inkişafı üçün deyil, eyni zamanda gənclərin peşəkar və şəxsi inkişafına və onların sosial məsuliyyət hissinin formalaşmasına xidmət edən təsirli bir vasitədir. Bu baxımdan, sosial iş və könüllülük fəaliyyətlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası dayanıqlı inkişafın, sosial ədalətin və inklüziv cəmiyyətin təşviqində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Добровольческие практики и корпоративное волонтерство в странах СНГ, Москва. Москва: Электронное издание, 2023, с. 18-22. (https://mykhabkray.ru/upload/iblock/81c/fo2cdir8d9rerrmupgdcrggvmkhs1m8d.pdf).
2. Миронова И.А. Социальная работа и волонтерство: теория и практика, Москва: Юрайт, 2017, с. 50-100.
3. Choi N.G., & Kim J. The Effects of Volunteerism on Social Capital and Community Participation//. Journal of Community Practice, 2011, 19(3), pp. 243-260.

4. Healy K. Social Work Theories in Context: Creating Frameworks for Practice//. Palgrave Macmillan, 2005, pp. 45-78.
5. IFRC. Volunteering in Humanitarian Action // International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, Geneva, International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2020, pp. 10-35.
6. Payne M. Modern Social Work Theory. 4th Edition, Oxford, Oxford University Press, 2014, p. 120-145.
7. Salamon L.M., & Sokolowski *S.W.* Global Civil Society: An Overview // Johns Hopkins University Center for Civil Society Studies, 2001, Comparative Nonprofit Sector Project, pp. 12–50.

Резюме

Парване Абдиева

Волонтерская деятельность в рамках реализации социальных целей в Азербайджане

Волонтерство играет важную роль в повышении благосостояния отдельных лиц и сообществ, способствует решению различных социальных проблем и укреплению социальных связей. В рамках благотворительности волонтерство означает направление времени, знаний и навыков человека на благо общества. Эти инициативы не только поддерживают нуждающихся, но и помогают устранять социальные проблемы.

Развитие социальной работы в Азербайджане ускорилось с середины 2000-х годов после принятия мер в сфере образования и профессиональной подготовки социальных работников. Основными приоритетами в области социальной работы являются оказание помощи уязвимым группам, защита прав женщин, детей и пожилых людей, повышение уровня жизни малообеспеченных семей и стимулирование развития общин. Для достижения этих целей волонтерство является незаменимым инструментом.

Благотворительная деятельность в стране охватывает различные сферы: социальные услуги, здравоохранение, образование, охрану окружающей среды, культуру и гуманитарные проекты. Инициативы, поддерживающие образование детей, помощь продовольствием и одеждой малообеспеченным семьям, а также социальные программы для пожилых людей и инвалидов реализуются при активном участии волонтеров.

Используя международный опыт, Азербайджан продолжает развивать эту сферу через проекты ERASMUS+, Программу повышения активности молодежи и подключение к международным донорским сетям. Волонтерство в социальной работе не ограничивается только официальной благотворительностью. Оно также способствует повышению социальной ответственности в обществе, развитию эмпатии и коммуникативных навыков, мотивирует молодежь к активному участию и укрепляет устойчивость общин. Социальные работники, привлекая волонтеров, могут обеспечить более инклюзивное и эффективное выполнение социальных программ.

В настоящее время в Азербайджане реализуются государственные и негосударственные инициативы по расширению деятельности НПО. Правительство поддерживает волонтерскую деятельность через различные политики и программы, а гражданское общество продвигает эти инициативы в рамках проектов и программ.

Ключевые слова: *социальная работа, волонтёрская деятельность, развитие сообществ, социальная ответственность, развитие общества*

Summary

Parvane Abdiyeva

Voluntary Activity Within the Framework of Social Work Goals in Azerbaijan

Volunteering plays an important role in improving the well-being of individuals and communities, contributing to the resolution of various social problems, and strengthening social connections. Within the framework of philanthropy, volunteering involves directing one’s time, knowledge, and skills for the benefit of society. Such initiatives support those in need and help address social issues. The development of

social work in Azerbaijan gained momentum from the mid-2000s, following steps taken in the education sector and the professional training of social workers.

The main priorities in the field of social work are to assist vulnerable groups, protect the rights of women, children, and the elderly, improve the living standards of low-income families, and promote community development. Volunteering serves as an invaluable tool to achieve these objectives. Charitable activities in the country cover multiple areas: social services, healthcare, education, environmental protection, culture, and humanitarian projects. For instance, initiatives supporting children's education, providing food and clothing aid for low-income families, and social programs for the elderly and disabled are carried out with the active participation of volunteers. By utilizing international experience, Azerbaijan continues to develop in this field through ERASMUS+ projects, the Youth Activation Program, and participation in international donor networks. Volunteering in social work extends beyond formal philanthropy. It also raises awareness of social responsibility in society, enhances empathy and communication skills, encourages youth participation, and strengthens community sustainability. Social workers can engage volunteers to make social programs more inclusive and effective.

Currently, various government and non-government initiatives are being implemented in Azerbaijan to expand the activities of NGOs. The government supports volunteer activities through policies and programs, while civil society advances these initiatives through projects and programs. Such activities contribute significantly to strengthening social services and integrating youth into society.

Key words: *social Work, volunteering activity, community development, social responsibility, societal development*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 316.33:32

THE MECHANISM FOR IDENTIFYING VICTIMS OF HUMAN TRAFFICKING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Valida JAFAROVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28 noyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 9 dekabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 28th of November, 2025; accepted: 9th of December, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Key words: *indicators, identification process, exploitation, gender relations, stigma*

Introduction

Easily identifying victims of human trafficking, restoring their rights, and determining that they belong to this category are important components of the activities of official organizations. Official institutions base their activities on the regularly updated National Action Plans (NAP). The Main Department for Combating Human Trafficking of the Ministry of Internal Affairs, the State Labor Inspectorate Service, the State Migration Service, the State Border Service, the Ministry of Labor and Social Protection of the Population, non-governmental organizations, etc. participate in the process of identifying and directing victims. These organizations determine whether the exploited are victims of human trafficking. These organizations rely on indicators in the identification process. The identification is carried out on the basis of Resolution No. 131 “On the Rules (Indicators) for Identifying Victims of Human Trafficking”. These rules were developed on the basis of the NAP. Since the NAPs are compiled every four years, the innovations made in the next action plans, in turn, lead to changes in the rules for identifying victims of human trafficking. Indicators for identifying victims of human trafficking are divided into general indicators and indicators determined for those suffering from various types of exploitation. General indicators include the characteristics that characterize forced labor. Such characteristics include forced labor, restriction of personal freedom by another person, concern for the safety of oneself and one's loved ones, a sense of fear, threats of punishment by various state organizations, and the seizure of identity and other documents. Those who are exploited in a foreign country do not know the local language, their living and working address, live and work in places that do not correspond to normal living conditions, and cannot use social and medical services sufficiently. Indicators for children who are exploited are characterized by the lack of contact with parents or guardians, being exploited, and having the opportunity to play with children and various children's games [8]. Victims of sexual exploitation are usually under 30 years old and are subjected to torture by various exploiters. Symptoms of exploitation manifest themselves in the form of physical, psychological, and social effects. Physical effects damage various parts of the victim's body or expose them to infectious diseases. Psychological symptoms are observed with depression, suicide, depressive disorders,

* *Ph.D, candidate at the Department of Social Work Organization, Azerbaijan University*
e-mail: sharifovavalida@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3028

emotional problems, and severe psychological conditions leading to cancer [9, pp. 124-126].

Social symptoms include disruption of family relationships, stigma, social exclusion, isolation, financial difficulties, difficulties in obtaining social services, problems in integrating into society, etc. Victims of sexual exploitation are often met negatively by their families, are not accepted by their native families, and do not receive the social support they need. Feelings of shame, guilt, and stigmatization create difficulties in re-adapting to social life. Such situations cause the victim to distance himself from society, self-isolate, and avoid social events, and negatively affect the reintegration process. Victims of sexual exploitation suffer from low levels of education, unemployment, and are characterized by a lack of financial income. The low level of their education creates difficulties in applying to state institutions for social services. Thus, it becomes impossible for the victim to benefit from the necessary medical, legal, psychological, pedagogical, etc. services in a timely manner [1, pp.113-115].

1. Rules for Providing Social Services to Victims of Human Trafficking

Social services provided to victims of human trafficking by NGOs are characterized by their short-term nature. Short-term rehabilitation is multifaceted (psychological, pedagogical, legal, etc.). Victims can use all rehabilitation services during their stay in the shelter at their own request. However, victims need long-term rehabilitation in many areas. These include housing, reintegration into their native family, permanent employment, access to education, etc. If victims of human trafficking are women who have been subjected to sexual exploitation, their reintegration into their families is long-term or impossible. Various types of rehabilitation help the victim in shaping their future life and starting an independent life. Sometimes reintegration measures may not be effective the first time. In such cases, the victim needs reintegration again and the process of self-recovery takes a long time. Because during integration into the family or society, they return to their previous economic situation and environment. Both national and international law obligate States to assist victims of trafficking, but this promise has been unevenly fulfilled in practice. The main forms of assistance include shelter, medical, psychological and legal assistance, as well as assistance in finding employment, permanent housing, and reunification with family and the community. Each type of assistance can play a role in helping to restore personal autonomy, giving survivors the chance to actively participate in shaping their lives and futures after trafficking. However, most victims of trafficking require at least one to two years of support, and they need a process of reintegration and recovery, as they face many setbacks along the way. The physical and psychological effects of trafficking can be long-lasting.

The post-trafficking phase also often requires ongoing treatment. Return and reintegration are also made difficult because many survivors return to similar economic and family situations that led them to trafficking in the first place. Reintegration is a deeply personal process and each survivor experiences it differently, depending on the context of their family and society (gender relations, stigma) as well as the structural conditions of the area (employment opportunities, education, availability of services). Despite all the assistance provided, the return of victims to normal living conditions is a long and resource-intensive process (housing, permanent income, education, etc.). NGOs are better examples of providing temporary assistance. This is the case in Eastern Europe, Asia, and the United States [6, pp.118-120].

When human trafficking occurs between different continents, it becomes difficult to enter the country of destination illegally, as documents are checked at airports, ferries, and trains. Traffickers can return and then take back documents to cross the border. A common element of the control and coercion mechanisms used by traffickers include

the confiscation of documents at the regional and intercontinental levels of human trafficking for the purpose of sexual exploitation. The lack of identity documents for a trafficked person is considered a significant indicator of human trafficking. In most cases, asylum seekers and those illegally transported do not have documents. The characteristics of each specific case are assessed and a conclusion is drawn according to the current situation. The last place where human trafficking was identified and signs of violence are included in the mechanisms for determining. Organizations providing services to victims of human trafficking should consider regional characteristics, all of the above elements and then make a decision. Special aspects should be taken into account when conducting interviews to determine the status of victims of human trafficking. What is meant by special aspects? When interviewing a child victim of human trafficking, it is best to have a staff member of the same sex present. The parent of the child victim should be present. If the parent is not present or if there is a suspicion of human trafficking, the interview should include a guardian, psychologist, or social worker [3, pp.19-23].

2. Methods of Social Work with Victims of Human Trafficking

Measures taken to identify victims of human trafficking should be carried out with sensitivity. Victims have difficulty understanding what is happening when they are identified. Victims have difficulty determining whether they have been arrested, rescued from the situation they are in, or sold back to human traffickers. A careful approach to involving victims in rehabilitation measures stems from the fact that their psychological state requires special sensitivity. Depressive states, high excitability, anxiety, sleep disorders, and personality disorders may be among the psychological characteristics of victims of human trafficking. Attempts to free themselves from involuntary, unconscious, meaningless, and stereotypical actions lead to a state of anxiety. Victims subjected to psychological violence may experience mental disorders such as memory problems, difficulty remembering the sequence of events, indifference to real time, failure to remember the sequence of criminal acts committed by criminals, indifference to their fate, and making decisions that do not match the current situation, etc. Mental disorders include fear, sadness, hopelessness, avoidance of communication, self-isolation, aggression, irritability and other states.

Victims of violence are unable to properly assess what is happening under the influence of psychological trauma. Some consequences of exploitation and violence embarrass the victims, so they do not complain to law enforcement agencies. Men who have been subjected to labor exploitation, despite being subjected to heavy physical labor, take on all responsibility, become withdrawn, anxious, controlled, and have difficulty concentrating. Male victims do not report what happened to the police for fear of condemnation and misunderstanding. Some authors consider it advisable to organize theoretical and practical forms of work that can reduce the consequences of exploitation in order to provide psychological assistance to victims. It is necessary to implement special programs to change the attitude of society towards victims of human trafficking and to weaken this phenomenon [5, pp. 93-94].

3. Characteristics of Labor Exploitation in the Republic of Azerbaijan

Various types of child exploitation, labor exploitation, domestic slavery, and exploitation of illegal migrants are areas that require special attention. The Ministry of Labor and Social Protection of the Population, the State Migration Service, and the Main Department for Combating Human Trafficking have noted a low incidence of human trafficking in the areas of labor exploitation in construction, household, and agriculture. Representatives of the State Labor Inspectorate Service can only conduct inspections in

registered enterprises in accordance with the law adopted in 2011. Employees of the State Labor Inspectorate Service may conduct an inspection after sending a 3-day advance notice to the enterprise to be inspected. However, if information about human trafficking is received, a surprise inspection may be conducted. However, sometimes the transmission of information through unofficial channels prevents the identification of such facts. Analysis of the survey results shows that respondents do not consider it appropriate to obtain permission from the Ministry of Economy and the Ministry of Justice to conduct raids. Also, conducting inspections only in state-registered entities leads to an increase in gaps in the informal employment sector. Crimes in the field of labor exploitation remain unnoticed. Monitoring conducted in registered entities leads to the identification of cases of violations of the Labor Code. However, labor exploitation cannot be detected. The report submitted by Azerbaijani officials to GRETA on trafficking in human beings reflects the results of raids and monitoring conducted in different years. In 2014, no facts of labor exploitation were detected during raids on construction sites where migrants worked. It was noted that the illegalities detected during raids conducted in various sectors of agriculture in 2010-2011 regarding the exploitation of child labor did not have the character of labor exploitation. In 2013, NGOs specializing in human trafficking did not detect any cases of exploitation during monitoring conducted in 31 farms, 8 road construction sites, and 4 light industrial enterprises in 18 regions where human trafficking is suspected to occur. However, GRETA representatives noted shortcomings in the field of child exploitation. Beggars and destitute children are brought to aid centers. They are released after 3 hours without a full analysis of their condition. The relevant authorities have confirmed that children working in various fields of agriculture with their parents are not exposed to labor exploitation. Since October 2007, a "Hotline" has been put into operation under the Ministry of Internal Affairs to serve "victims of human trafficking and potential victims of human trafficking" in accordance with Order No. 590 dated October 12, 2007. In 2014, 13,216 applications were received to the "Hotline". Of these, 28 were exclusively about victims of human trafficking. Of the 13,000 calls received in 2015, 20 were about human trafficking. The hotline 152 operates within the Main Department for Combating Human Trafficking of the Ministry of Internal Affairs and accepts calls from within the country. It should also be noted that similar hotlines are also available at the Center for Assistance to Victims of Human Trafficking under the Ministry of Labor and Social Protection of the Population and at two specialized NGOs. Respondents participating in the surveys expressed their satisfaction with the activities of the hotlines and their services in the mechanism for identifying victims of human trafficking. Other respondents participating in the survey noted that the public is not sufficiently aware of the hotline operating for the identification of human trafficking. It was acknowledged that there are shortcomings in the indicators for identifying victims of human trafficking. It was recommended to further improve the National Referral Mechanism in the National Action Plans to be adopted in the coming years. In addition, the need to involve law enforcement officers operating in the field of identifying human trafficking in training was emphasized. It was noted that it is necessary to provide employees working in various institutions (State Migration Service and State Labor Inspectorate Service) with training materials for conducting surveys.

Identification and targeting indicators are divided into framework and operational indicators. Framework indicators reflect the theoretical provisions provided for in the National Targeting Mechanism, while operational indicators reflect practical activities. The Law "On Combating Trafficking in Human Beings" and other assistance programs provide for material support for victims. However, restrictions have been imposed on the provision of grants to NGOs by foreign donors. These restrictions are set out in the

Law "On Grants" and the Law "On State Registration of Legal Entities and the State Register". Thus, NGOs may be fined if they violate administrative regulations. NGOs note that financial resources are insufficient to meet the needs of shelters and victims. They attributed the lack of financial resources to the inability to receive sufficient funds from international NGOs [4, pp. 12-19].

The Republic of Azerbaijan has acceded to the Convention on Action against Transnational Crime relating to human trafficking. Accordingly, it has undertaken to establish, investigate and prosecute trafficking in persons as a crime. The provisions set out in the Convention cover general provisions on the protection of victims and assistance to them. The Council of Europe (CoE) Convention on Action against Trafficking in Persons was ratified in our republic on 23 June 2010. For the first time, this Convention highlights the importance of protecting victims of human trafficking, providing them with legal, medical, psychological, etc. assistance. In order to ensure the protection of victims, their identification is important. Potential victims need assistance during the identification process. If the potential victim is a foreign citizen, the extension of temporary registration for the reflection period, placement in a shelter are reflected as measures to be taken. The European Convention on Human Rights supports the issues of protecting victims of human trafficking. The protection of the rights of migrants and their family members was reflected in the UN Convention. In 1951, the UN adopted the Convention relating to the Status of Refugees, and in 1967, the Protocol was adopted. The Republic of Azerbaijan, by joining this convention, undertook to ensure the protection of victims of human trafficking and people subjected to persecution. If there are risky conditions in the country of origin, the refugee should remain in the country of destination and be provided with shelter. ILO Conventions 97 and 143 impose broader obligations in the field of protection of the rights of migrant workers. The Republic of Azerbaijan has not ratified these conventions. The conventions on the protection of the rights of the child and the rights of persons with disabilities have been ratified in the Republic of Azerbaijan and their provisions are being carefully observed through the implementation of various measures [7, pp. 12-14].

Article 38 of Chapter 1 of the Convention on Action against Human Trafficking provides for the monitoring and evaluation of the implementation of the measures taken by GRETA. The first stage involves monitoring the implementation of measures arising from the Convention. The second stage collects information on laws adopted in this area, measures taken, measures to protect victims and punish criminals. The second stage includes the protection of children's rights and the application of innovative technologies in the field of trafficking in human beings as priority issues. In the third stage, GRETA focused on monitoring the protection of victims' rights in the Convention, medical, psychological, pedagogical, etc. issues. The Human Rights Convention supports the protection and rehabilitation of victims of trafficking in human beings, regardless of their age, language, religion, gender, cooperation in the investigation of the crime, etc., and the use of effective measures. The principle of effectiveness should be applied in identifying victims of trafficking in human beings and in applying urgent rehabilitation measures to them. The above-mentioned provisions were examined in detail during the monitoring of the first and second stages conducted by GRETA. In the third stage, instead of the same questions as in the first and second stages, partner countries were asked to add innovations on the selected topic. A period of 4 months has been allocated for the implementation of the third phase. Responses are requested to be prepared and sent in one of the official languages of the Council of Europe. During the third evaluation, reference may be made to the first and second reports in resolving some issues. It is recommended to involve specialized NGOs in the preparation of questionnaires [2, pp. 3-4].

Conclusion

Thus, the mechanism for identifying victims of human trafficking in the Republic of Azerbaijan can be summarized as follows:

- The mechanism for identifying victims of human trafficking is an important aspect of the system of measures to organize the protection of victims of human trafficking. The implementation of the victims' rights to receive assistance is a factor that significantly affects their reintegration into society and their return to a normal lifestyle. The rights of victims to receive assistance also reduce the risk of becoming victims again.

- For the effective and efficient implementation of the mechanism for identifying victims of human trafficking in our republic, it would be advisable to organize a unified electronic cooperation of the responsible organizations. There is a need to educate employees working in these organizations (Ministry of Labor and Social Protection of the Population, State Labor Inspectorate Service, State Border Service, Main Department for Combating Human Trafficking of the Ministry of Internal Affairs, etc.). It is necessary to take into account the impact of changes in our daily lives on the mechanism for identifying victims of human trafficking (the impact of the Internet on this area, the development of a free market economy, etc.).

- There is a need to conduct large-scale propaganda and campaigning activities to identify victims of human trafficking and to involve civil society members more actively.

- Conducting raids on officially registered or unregistered workplaces by the State Labor Inspectorate and police agencies to identify labor exploitation will yield positive results in solving the problem.

- In order to protect street children from exploitation, it is important to provide them with social services, place them in orphanages, and solve their educational, medical, and other social problems. Establishing the activities of non-governmental organizations and volunteers to ensure that they benefit from social assistance for effective education and leisure will lead to a decrease in the number of children suffering from human trafficking.

- There is a need to create an electronic application database for victims of human trafficking to use shelter services. This can be a reference source for supporting victims of human trafficking in solving problems such as education, employment, and settlement in the post-rehabilitation period.

LITERATURE

1. Doneva N. Social integration of victims of human trafficking. Proceedings of the International Scientific Conference // Social Changes in the Global World" 2023, 1(10), pp.113-129. (https://doi.org/10.46763/SCGW231113d).
2. GRETA. Questionnaire on the Evaluation of the Implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by the Participating States. Third Evaluation Round. France: Council of Europe, 2018, 56 pp.
3. International Organization for Migration (IOM). Direct Assistance to Victims of Human Trafficking: Guidance Document. Baku, Azerbaijan: International Organization for Migration, 2018, 253 pp.
4. International Organization for Migration (IOM). Needs Assessment: Response Measures to Combat Human Trafficking in the Republic of Azerbaijan. Baku, Azerbaijan: International Organization for Migration, 2016, 90 pp.
5. Larin A. Psychological features of victims of human trafficking // Psychology and

(law psyandlaw.ru). 2015, Vol. 5, № 3, pp. 90-97.
6. McCarthy L. Life after Trafficking in Azerbaijan: Reintegration experiences of survivors // Anti-Trafficking Review, 2018, İssue 10, pp.105-122. (www.antittraffickingreview.org).
7. Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). Needs Assessment Report. Baku, Azerbaijan: OSCE Office in Baku, 2012, 56 pp.
8. Republic of Azerbaijan. Law of the Republic of Azerbaijan on Combating Trafficking in Human Beings (Law No. 958-IIQ), 2025. (https://e-qanun.az/framework/18436).
9. Salimov K., Salimov K., Movsumov F. Criminological characteristics of sexual violence (on the materials of judicial and investigative practice of foreign countries). "Metafizika" Journal, 2022, Vol 5, İssue 3, serial 19, pp.123-138.

Xülasə

Validə Cəfərova

Azərbaycan Respublikasında insan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi mexanizmi

İnsan alveri qurbanlarının asanlıqla müəyyən edilməsi, onların hüquqlarının bərpası və bu kateqoriyaya aid olduqlarının təsdiqi rəsmi qurumların fəaliyyətinin vacib tərkib hissələridir. Bu qurumlar identifikasiya prosesində göstəricilərdən istifadə edirlər. Identifikasiya "İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi qaydaları (göstəricilər) haqqında" 131 nömrəli Qərar əsasında həyata keçirilir. Bu qaydalar fəaliyyət planı əsasında hazırlanmışdır. İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi üzrə göstəricilər ümumi göstəricilər və müxtəlif istismar növlərindən əziyyət çəkən şəxslər üçün müəyyən edilən göstəricilər olmaqla iki yerə bölünür. Ümumi göstəricilər məcburi əməyə xas xüsusiyyətləri əhatə edir. Bu xüsusiyyətlərə məcburi əmək, şəxsi azadlığın başqa şəxs tərəfindən məhdudlaşdırılması, özünün və yaxınlarının təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıq, qorxu hissi, müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən cəza təhdidləri, həmçinin şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərin və digər sənədlərin alınması daxildir.

İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi mexanizmi insan alveri qurbanlarının müdafiəsi tədbirlərinin təşkilinə dair sistemin mühüm aspektidir. Qurbanların yardım almaq hüquqlarının təmin edilməsi onların cəmiyyətə reinteqrasiyasına və normal həyat tərzinə qayıdışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən amildir. Qurbanların yardım almaq hüquqları, həmçinin onların yenidən qurban olmaq riskini azaldır.

İnsan alveri qurbanlarının sığınacaq xidmətlərindən istifadə etməsi üçün elektron müraciət bazasının yaradılmasına ehtiyac vardır. Bu sistem təhsil, məşğulluq və reabilitasiyadan sonrakı dövrdə yerləşmə kimi problemlərin həllində insan alveri qurbanlarına dəstək göstərmək üçün istinad mənbəyi ola bilər.

Açar sözlər: *indikatorlar, müəyyən etmə proses, istismar, gender münasibətləri, stiqma*

Резюме

Валида Джафарова

Механизм идентификации жертв торговли людьми в Азербайджанской Республике

Лёгкое выявление жертв торговли людьми, восстановление их прав и подтверждение принадлежности к данной категории являются важными составляющими деятельности официальных органов. Эти органы используют индикаторы в процессе идентификации. Идентификация осуществляется на основании Постановления №131 «О правилах (индикаторах) выявления жертв торговли людьми». Эти правила разработаны на основе Плана действий. Индикаторы выявления жертв торговли людьми подразделяются на общие индикаторы и индикаторы, определяемые для лиц, пострадавших от различных форм эксплуатации. Общие индикаторы охватывают признаки, характерные для принудительного труда. К таким признакам относятся принудительный труд, ограничение личной свободы другим лицом, беспокойство за свою безопасность и безопасность близких, чувство страха, угрозы наказания со стороны различных государственных органов, а также изъятие удостоверения личности и других документов.

Механизм выявления жертв торговли людьми является важным аспектом системы организации мер по защите жертв торговли людьми. Обеспечение права жертв на получение помощи

является фактором, который существенно влияет на их реинтеграцию в общество и возвращение к нормальной жизни. Права жертв на получение помощи также снижают риск повторного попадания в ситуацию эксплуатации.

Ключевые слова: *индикаторы, процесс идентификации, гендерные отношения, стигма*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 316.334.2

DİGİTAL TECHNOLOGY EMPOWERS İNTERNATİONAL SOCİAL WORK

Qu HANG*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 17 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 21th of September, 2025; accepted: 17th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Key words: *digital technology, empowerment, international, social work, field, mission*

İntroduction

In an era of deepening globalization, digital technology is rapidly reshaping the social work landscape, especially in the field of international social work. It not only expands the scope of social work, but also improves the efficiency and quality of services. With the help of cutting-edge technologies such as big data analysis, artificial intelligence, and cloud computing, digital technology makes cross-border cooperation more convenient and efficient.

1. The Important Tasks and Missions of International Social Work Under the Background of Globalization

In the context of globalization, the importance of the role of international social workers has far exceeded the provision of direct services. They have become a bridge of communication between different countries and cultures, promoting the positive development of the global society. They organize international seminars, forums, etc. to build a platform for communication and learning for social workers from various countries, and promote international exchange and sharing of social work knowledge and practical experience. These activities have not only enhanced the professionalism and influence of international social work, but also promoted innovation and progress in this field. In this process, the professional qualities and humanistic care of international social workers have been fully demonstrated, and they have interpreted the value and significance of international social work with practical actions. The heavy responsibility and mission of international social work can be reflected in the following aspects (*Figure 1*):

* *Baku State University, Department of social work*
e-mail: 1018602664@qq.com
Orcıd: https://orcid.org/0009-0004-5479-0500
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3031

Figure 1. The important tasks and missions of international social work under the background of globalization.

1.1. International social work is first and foremost responsible for promoting global social justice and equality

Workers in this field are concerned with and committed to solving global social problems, including poverty, racial discrimination, gender inequality, and environmental degradation. They use professional methods and concepts of social work to provide ideas and solutions for solving the above problems. Through cooperation with international organizations, government agencies, and non-governmental organizations, international social workers promote the formulation and implementation of more just and equal policies, and contribute to the harmony and progress of global society. In this process, the sense of responsibility and mission of international social workers are fully demonstrated, and they contribute their wisdom and efforts to world peace and a better future.

1.2. International social work also shoulders the responsibility of cultivating global citizenship awareness

Through cross-border education and promotion activities, social workers encourage people to understand and respect lifestyles and values from different cultural backgrounds across borders, thereby cultivating a new generation of citizens with a global perspective and sense of responsibility. This cross-cultural communication and cooperation can help eliminate biases and misunderstandings, and enhance understanding and tolerance in the global society. The international community also actively participates in the reform and improvement of the global governance structure, promoting the democratization, transparency, and efficiency of the global governance system through advocacy and participation in the formulation and implementation of international rules. In this process, social workers not only play a supervisory and evaluative role, but also actively propose improvement suggestions, contributing wisdom to the optimization and improvement of the global governance system.

1.3. The responsibility of international social work in addressing global social issues and promoting cross-border cooperation

With the acceleration of globalization, social workers need to possess cross-cultural sensitivity and a global perspective. For example, the United Nations High Commissioner for Refugees' "2024 Global Trends Report" shows that as of May 2024, the number of forcibly displaced people worldwide has reached 120 million, setting a new historical high. In response to global humanitarian crises, the agency has taken various measures, not only providing life-saving supplies, shelter, and mental health support services, but also focusing on addressing long-term needs such as livelihoods and education. In addition, it utilizes artificial intelligence technology to predict the situation of displaced persons in West Africa and the Sahel region, analyze the impact of climate change, and provide guidance for practical assistance [4]. The Global Digital Compact adopted at the United Nations Future Summit (2024) emphasizes the role of digital technology in promoting sustainable development, and the international community needs to use technology empowerment to coordinate resources to address issues such as climate change and migration crises.

1.4. International social work shoulders the responsibility and mission of bridging governments, non-governmental organizations, and civil society of various countries

International social workers promote consensus and jointly address global challenges through information sharing, experience exchange, and project collaboration. In the context of globalization, the responsibility and mission of international social work are even more significant. It should not only focus on the well-being of individuals, but also strive to build a community with a shared future for mankind, in order to promote the harmony and development of the global society. For example, through digital technology platforms, social workers can more effectively organize and mobilize global resources to provide emergency assistance to disaster-stricken areas and educational and medical support to impoverished populations. These efforts not only reflect the professionalism of international social work, but also highlight their unique value in solving social problems.

2. The core practice areas of digital technology in international social work

The practical purpose of digital technology in international social work is to address global challenges and needs. Its core practices cover multiple key areas, mainly including (*Figure 2*):

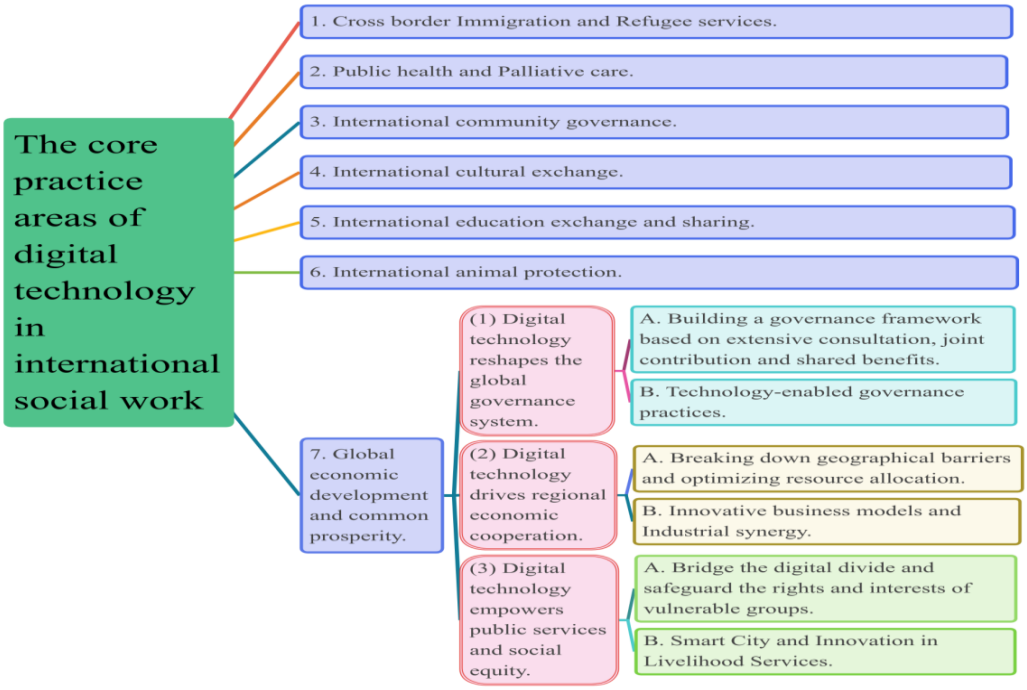

Figure 2. The core practice areas of digital technology in international social work

2.1. Cross border Immigration and Refugee services:

Under the wave of globalization, the issue of cross-border immigration and refugees is becoming increasingly prominent. International social workers utilize digital technology, such as establishing online assistance platforms and developing language translation applications, to provide necessary information assistance, legal support, and psychological aid to immigrants and refugees, promoting their social integration and self-protection. Social workers need to address issues such as language barriers, cultural adaptation, and psychological trauma. For example, Polish social workers collaborate with schools to develop customized education programs to help Ukrainian youth integ-

rate into the local education system.

2.2. Public health and Palliative care:

In the field of public health, digital technology assists international social workers in epidemic prevention, spreading health knowledge, and improving global public health emergency response capabilities. In the field of public health, digital technology has become an indispensable tool for social workers. Through big data analysis and prediction, social workers can more accurately determine the trend of disease transmission, take preventive measures in advance, and reduce the spread of the epidemic. At the same time, digital technology can also help social workers manage medical resources more effectively, ensuring that patients receive timely and effective treatment [5]. In terms of end-of-life care, digital technology has also provided new means for social workers. Through technologies such as virtual reality and augmented reality, social workers can provide more personalized and caring services to patients, helping them relieve pain and improve their quality of life. In addition, digital technology can also provide psychological support and memorial platforms for the families of the deceased, providing more humane and convenient care services for terminally ill patients. At the same time, helping loved ones better face the pain of losing their loved ones.

Professor Karen Bullock from Boston College enhances elderly health service satisfaction by 30% and reduces hospitalization rates through interdisciplinary collaboration, highlighting the indispensable role of social work in the healthcare system.

2.3. International community governance:

Digital technology has also facilitated effective governance in the international community. Through social media, online forums, and other platforms, international social workers can gather various forces to participate in community building, conflict resolution, and cultural heritage activities, enhancing the cohesion and sense of belonging of the community.

2.4. International cultural exchange:

In the field of international cultural exchange, digital technology plays a significant role. Social workers can use digital technology to build cross-cultural communication platforms, promoting cultural understanding and respect in different countries and regions. With the help of online translation tools and social media, one can overcome language barriers and interact with people around the world. At the same time, digital technology can also record and preserve cultural heritage, presenting traditional culture and art in digital form. This not only helps to protect the inheritance of culture, but also promotes cultural diversity and innovation. For example, in Jing'an District, Shanghai, the "Original Heart Road" project integrates red resources and international volunteers to promote the integration of foreigners into Chinese communities and build a platform for cultural exchange between China and foreign countries [3].

Digital technology enables online cultural exhibitions, where social workers can showcase the history, art, and customs of various countries through online platforms, allowing global audiences to experience the charm of multiculturalism without leaving their homes. This online exhibition not only reduces the economic and time costs for participants, but also greatly expands the breadth and depth of cultural influence. Furthermore, the application of digital technology has also promoted the construction of international non-governmental organization (NGO) and volunteer networks, enabling social workers to integrate resources more efficiently, participate in international cultural exchange projects together, and promote global cultural exchange and integration.

2.5. International education exchange and sharing:

In today's deepening globalization, international education exchange and sharing are important ways to promote internationalization of education and facilitate global knowledge sharing. The application of digital technology in this field has provided unprecedented convenience for the cross-border flow and sharing of educational resources. Through online learning platforms and distance education technology, students are no longer limited by geography and can easily access high-quality educational resources from around the world. Not only does it broaden students' international perspectives, but it also promotes knowledge exchange and ideological collision in different cultural backgrounds. At the same time, digital technology has made the sharing of educational resources more efficient and convenient, reducing education costs and providing opportunities for more people to receive high-quality education.

2.6. International animal protection:

Social work is playing an increasingly important role in international animal protection through the use of digital technology. Through intelligent monitoring and data analysis, the activity trajectory of animals can be tracked more accurately, and potential threats and problems can be detected in a timely manner. Furthermore, digital technology can also help us establish animal protection databases, recording information such as the types, quantities, and health status of animals, providing strong support for scientific research and conservation work. With the help of these technologies, we can more effectively promote the development of international animal protection and foster harmonious coexistence between humans and nature [1]. Digital technology can also promote cross-border animal protection cooperation, share protection experience and resources, and jointly address global animal protection challenges. Social workers can use digital technology to build platforms that connect volunteers, donors, and conservation organizations around the world, forming a collaborative effort to contribute to the cause of animal protection.

2.7. Global economic development and common prosperity:

Social work has shown great potential in utilizing digital technology to promote global economic development and common prosperity. Digital technology can not only optimize resource allocation and promote regional economic cooperation, but also help achieve social equity and inclusive growth through a smart public service system [2]. Social workers can use big data and artificial intelligence technology to more accurately identify the underlying causes of poverty and inequality, design and implement targeted poverty alleviation and assistance programs, provide them with more personalized assistance and support, and achieve the goal of global common prosperity. In this process, the role of social workers is crucial, as they are both users of digital technology and important forces driving social change.

2.7.1. Digital technology reshapes the global governance system

1. Building a governance framework based on extensive consultation, joint contribution and shared benefits

Global digital governance is facing the dilemma of fragmented rules and the game of data sovereignty. For example, there are differences in the rules for cross-border data flow between the EU Digital Services Act and the RCEP agreement (Regional Comprehensive Economic Partnership Agreement), reflecting the divergent interests of developed and developing countries. In response, China has proposed the Global Artificial In-

telligence Governance Initiative, advocating for the coordination of technical standards and data security norms through multilateral mechanisms, such as the G20 and APEC, and promoting the formation of an open and compatible governance system [2].

2. Technology-enabled governance practices

Digital technology enhances regulatory efficiency through "agile governance". For example, blockchain technology is applied to the information sharing platform of the China Europe freight train, achieving data collaboration among logistics, customs, and financial institutions, and reducing cross-border trade costs. The United Nations High Level Panel on Digital Cooperation emphasizes the need to use AI and big data to predict network attack risks and establish a global digital security joint defense mechanism.

2.7.2. Digital technology drives regional economic cooperation

1. Breaking down geographical barriers and optimizing resource allocation

Digital technologies are promoting regional economic integration through "digital bridges." For example, the Shanghai Cooperation Organization (SCO) has built a cross-border service alliance network based on blockchain, enabling "single-invoice, dual-declaration" for trade documents and improving logistics efficiency in Central and South Asia. South Korea's "electronic driver's license" system uses blockchain technology to achieve cross-border mutual trust in identity authentication and promote the widespread use of contactless services [3].

2. Innovative business models and Industrial synergy

Digital trade has become a new engine of economic growth. The "new offshore trade" model proposed by China, leveraging cross-border e-commerce and digital payment technology, is expected to contribute 27.8% of global data resources by 2025. Japanese companies use VR technology to achieve "virtual business trips", remotely inspect overseas factories, and reduce cross-border supply chain management costs.

2.7.3. Digital technology empowers public services and social equity

The empowerment of public services and social equity through digital technology is mainly reflected in:

1. Bridge the digital divide and safeguard the rights and interests of vulnerable groups

One third of the world's population still has no access to the Internet. By the end of 2021, about 60% of adults in sub–Saharan Africa will be unable to access the Internet through mobile devices. China's Platform for Action to Improve Digital Literacy and Skills for All proposes to build a lifelong digital learning system for all by 2025, focusing on helping the elderly and disabled groups. The United Nations Children's Fund calls for the establishment of a "Child consultation mechanism", that incorporates child feedback into digital product design to avoid algorithmic bias that leads to unequal educational opportunities. By 2025, the network connectivity rate of smartphones in sub-Saharan Africa will increase to 61% [7].

2. Smart City and Innovation in Livelihood Services

Digital technology is deeply integrated into public service scenarios. For example, Jiangning District in Nanjing City integrates urban data through the "One Network Management" platform, monitors passenger flow and flood situation in real time, and improves grassroots governance efficiency. The UK provides epidemic consultation and chronic disease management through AI chatbots to alleviate the pressure on medical

resources.

3. Ethical challenges and responses to the application of digital technology

3.1. The global game of data security and privacy protection

AIGC technology (artificial intelligence content automatic generation technology) exacerbates the risk of privacy breaches, such as a technology company illegally using 2 million children's voice data to push advertisements (Liu Jia, 2023). China has established a regulatory framework through the Data Security Law and Personal Information Protection Law, while Brazil's General Data Protection Law requires special permission for the use of children's data, reflecting different governance paths [8].

3.2. Technical risks and reconstruction of labor rights and interests

The International Labor Organization points out that AI may pose new occupational safety risks, such as accidental injuries from robot collaboration or algorithm-induced burnout. The EU's Digital Markets Act restricts the monopolistic behavior of tech giants, while China is training industrial workers to adapt to technological change through its "Digital Skills Industry-Education Integration Project".

3. Future path

Building an international cooperation ecosystem for the betterment of technology (*Figure 3*).

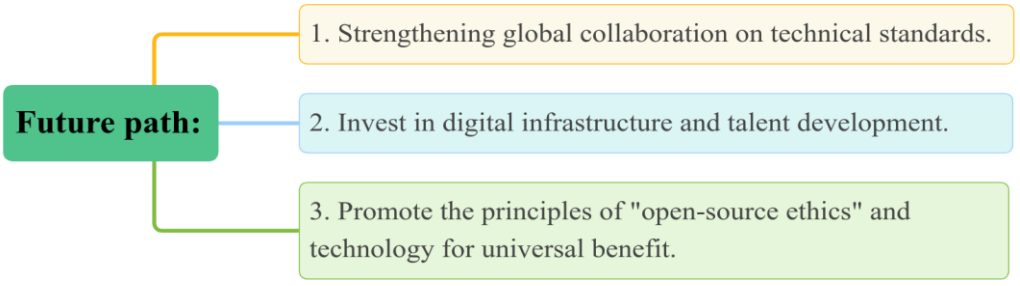

Figure 3. Future path

1. Strengthening global collaboration on technical standards

We should actively promote the development of unified technical standards by international organizations, such as the IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers). For example, the IEEE's "Age-Appropriate Digital Services Framework" requires that application functions be designed based on children's cognitive levels to reduce the incidence of online violence.

2. Invest in digital infrastructure and talent development

A regional digital development fund has been established to support developing countries in building 5G networks and data centers. For example, the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan cross-border optical cable project has improved data transmission efficiency in Central Asia and narrowed the regional digital divide.

3. Promote the principles of "open-source ethics" and technology for universal benefit

International collaboration within the open-source community can accelerate technology inclusion. The Netherlands' "Child Rights Design Guidelines" optimize product ethics through interdisciplinary assessments, reducing unnecessary data collection by 34% [7].

Conclusion:

Digital technology is not just a tool, but also a key strategic element in restructuring international relations. From the UN "High level Panel on Digital Cooperation" to the "the Belt and Road" digital initiative, the international community should focus on the concept of a community with a shared future for mankind, and balance the relationship between innovation and ethics, efficiency and equity. Only through joint consultation, joint construction, and shared benefits can we achieve the widespread availability of digital dividends on a global scale and inject lasting momentum into sustainable development goals. The application of digital technology in international social work will gradually change traditional service models. With the help of data analysis and intelligent algorithms, we can more accurately meet the needs of cross-border immigration, refugees, public health, international communities, and other aspects. In the future, international social workers will continue to play an irreplaceable role. Their work will promote justice and equality in the global society, and contribute to building a better world.

REFERENCES

1. Good to observe. GSMA optimistic outlook for mobile economy in sub–Saharan Africa, 2022. Available from: https://www.shangyexinzhi.com [accessed August 9 2025].
2. Liu Jia. AIGC (Artificial Intelligence Content Generation Technology) Encyclopedia, 2023. (http://news.sohu.com/). [accessed August 9 2025].
3. Liu Debin. The talent gap in Germany still needs to be filled Why the refugee vocational training fails, 2020. (http://news.sina.com). [accessed August 21 2025].
4. Ma Yun. UN Refugee Agency Official: Utilizing New Technologies for Humanitarian Assistance, 2024. (https://www.scf.org). [accessed August 21 2025].
5. The Youth League District Committee. The "Four Hearts Action" of volunteer service in Jing ‘an District has been launched! There is more "Practical information" on site. (https://www.163.com) [accessed August 20 2025].
6. War photographer. Guterres: Peace and security in the real world need to be supported by the digital world, 2024. (https://www.sohu.com/a) [accessed August 21 2025].
7. Xu Xiujun, Shen Chen. The 'China Proposition' Leads the Deepening of BRICS Cooperation, 2019. http://www.chinatoday.com. [accessed August 9 2025].
8. Zhang Yantang Research on the Legal Implementation Path of the Community with a Shared Future for the Ocean, Global Times, 2024, 6, pp.23-56.

Резюме

Цюй Хан

Цифровые технологии расширяют возможности международной социальной работы

Цифровые технологии, как самая революционная и разрушительная инновационная сила XXI века, трансформируют все аспекты человеческого общества с беспрецедентной скоростью и масштабами. Эти изменения не только проявляются на техническом уровне, но и оказывают глубокое влияние на человеческий образ производства, жизни и мышления. Будучи центральным двигателем и ключевой движущей силой глобального прогресса во всех областях экономики, политики, культуры и общества, цифровые технологии переопределяют траекторию развития и цивилизацию человеческого общества. В условиях глобализации цифровых технологий международное сообщество сталкивается со многими новыми вызовами и возможностями. Быстрое развитие цифровых технологий дает мощный импульс инновациям и изменениям в работе международного сообщества. В этой статье основное внимание уделяется расширению возможностей цифровых технологий для международного сообщества, углубленному изучению их применения в основных областях практики, таких как транснациональные услуги по миграции и беженцам, общественное

здравоохранение и хоспис, международное управление сообществами, международные культурные обмены, международные образовательные обмены и обмен, международная защита животных и глобальное экономическое развитие и общее богатство, а также анализу их глубокого воздействия. Изучая конкретную практику цифровых технологий в работе международного сообщества, мы показываем, как они могут изменить систему глобального управления, стимулировать региональное экономическое сотрудничество и расширить возможности государственных служб и социальной справедливости. В то же время мы обращаем внимание на этические проблемы в применении цифровых технологий, такие как глобальная игра безопасности данных и защиты конфиденциальности, технологические риски и реконструкция трудовых прав и интересов, и предлагаем соответствующие стратегии реагирования. Наконец, глядя в будущее, международное сообщество работает с цифровыми технологиями для достижения пути дальнейшего развития, включая укрепление глобальной синергии технологических стандартов, инвестиции в цифровую инфраструктуру и подготовку кадров, а также пропаганду «этики с открытым исходным кодом» и универсальности технологий для продвижения работы международного сообщества к инклюзивной цифровой цивилизации.

Ключевые слова: *цифровые технологии, расширение прав и возможностей, международная, социальная работа, полевая, миссия*

Xülasə

Qu Hanq

Rəqəmsal texnologiya beynəlxalq sosial işə güc verir

Rəqəmsal texnologiya XXI əsrin ən inqilabi və çevirici innovasiya qüvvəsi olaraq, insan cəmiyyətinin bütün aspektlərini misilsiz sürət və miqyasda yenidən formalaşdırır. Bu çevrilis təkcə texnoloji səviyyədə özünü göstərməklə kifayətlənmir, həm də insanın istehsal üsulu, yaşayış tərzi və düşüncə quruluşunu dərin şəkildə təsirləndirir. Qlobal iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət və sosial sahələrin hər birində hərtərəfli tərəqqini təşviq edən əsas mühərrik və həlledici hərəkətverici qüvvə kimi, rəqəmsal texnologiya insan cəmiyyətinin inkişaf trayektoriyası və mədəniyyət formasını yenidən müəyyən edir. Rəqəmsal texnologiyanın qloballaşması ilə beynəlxalq sosial iş yeni çətinliklər və fürsətlərlə üzləşir. Rəqəmsal texnologiyanın sürətli inkişafı beynəlxalq sosial işdə innovasiya və dəyişiklik üçün güclü təkan təmin edir. Bu məqalə, rəqəmsal texnologiyanın beynəlxalq sosial işə güc verməsinə diqqət yetirərək, onun transmilli miqrasiya və qaçqın xidmətləri, ictimai sağlamlıq və palliativ qulluq, beynəlxalq icra idarəetməsi, beynəlxalq mədəni mübadilə, beynəlxalq təhsil mübadiləsi və paylaşımı, beynəlxalq heyvan mühafizəsi və qlobal iqtisadi inkişaf ile ümumi rifah kimi əsas praktik sahələrdəki tətbiqini araşdırır və onun gətirdiyi dərin təsirləri təhlil edir. Rəqəmsal texnologiyanın beynəlxalq sosial işdəki konkret praktikasını öyrənmək vasitəsilə, onun qlobal idarəetmə sistemini necə yenidən formalaşdırdığını, regional iqtisadi əməkdaşlığı necə hərəkətə gətirdiyini və ictimai xidmətlər ile sosial ədaləti necə gücləndirdiyini aşkara çıxarır. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyanın tətbiqi prosesindəki etik problemlərə, məsələn, məlumat təhlükəsizliyi və məxfilik mühafizəsinin qlobal rəqabəti, texnoloji risklər və əmək hüquqlarının yenidən qurulması kimi məsələlərə diqqət yetirir və müvafiq cavab strategiyaları təklif edir. Nəhayət, gələcəyə baxaraq, beynəlxalq sosial işin rəqəmsal texnologiya vasitəsilə daha da inkişaf etdirmə yollarını, o cümlədən texnoloji standartların qlobal uyğunlaşdırılmasının gücləndirilməsini, rəqəmsal infrastruktur və insan resurslarının inkişafına investisiyanın artırılmasını və "açıq mənbəli etika" ilə texnoloji bərabərliyin təşviq edilməsini nəzərdə tutaraq, beynəlxalq sosial işi qapsayıcı rəqəmsal mədəniyyətə doğru irəlilətməyi müzakirə edir.

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiya, gücləndirmə, beynəlxalq, sosial iş, sahə, missiya*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d., dos. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 902

GƏDƏBƏY ARXEOLOGİYASI: TƏHLİLİ VƏ TƏBLİĞİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sahib VƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 14 oktyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 29th of September, 2025; accepted: 14th of October, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, yaşayış məskəni, tarix, arxeologiya, qala, qalaça, abidə*

Giriş

Qafqaz Albaniyasında və yaxud Azərbaycan arxeologiyasında, xüsusilə də Xocalı-Gədəbəy arxeoloji abidələrinin və tarixinin öyrənilməsində mühüm məsələlərdən biri də onun tarixi-coğrafiyası olmuşdur. Bu baxımdan hamıya məlumdur ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyət tarixinin və tarixi coğrafiyasının, eləcə də ayrılıqda qədim yaşayış düşərgəsi olan Gədəbəyin bizim eradan əvvəlki dövrün XIV əsri ilə orta əsrlərə qədər və İntibah dövrlərini əhatə edən abidələrin tədqiqi özünəməxsus yer tutur (4, s.19).

Qeyd etdiyimiz kimi, Albaniyanın tarixi coğrafiyasında olduğu kimi, Xocalı-Gədəbəyin tarixi coğrafiyası və onun əyalətlərinin-vilayətlərinin ayrı-ayrılıqda sistemli şəkildə öyrənilməsi də günümüzün tələbləri səviyyəsində, arxeoloji tədqiqatçılar, araşdırıcılar və qazıntılar aparanların qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bu dövrlərin arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi, onun araşdırılması da müasir dövrümüzün arxeoloqlarının öhdəsinə düşən əsas məsələlərdən biridir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətində və tarixində ayrıca şəkildə Gədəbəy əyalətini götürsək, bu yaşayış məskənlərinin tarixi, tarixi coğrafiyası və istər açıq tipli, istər qapalı tipli, istər qazma tipli, istər mağara tipli, istərsə də oyma daşların, istər qayalar üzərindəki rəsmlərin, istər qalaların, qalaçaların, abidələrin, daş heykəllərin, heyvan və digər əşyaların təsvirlərinin, istərsə də yeraltı və yerüstü qəbir abidələrinin öyrənilməsini vurğulaya bilərəm (1, s.27).

Sovet hakimiyyəti dövründə Gədəbəy rayonunun ərazisində arxeoloji tədqiqatların və qazıntıların yetərincə aparılmaması və yaxud bu qədim yaşayış düşərgələrinin bəzilərində aparılan tədqiqatlar və axtarışlar rusyönümlü arxeoloqların olmasının səbəbindən, bu yerlərdəki tapıntıların müəyyən hissəsini Azərbaycan adətindən, ənənəsindən və milli mənəvi dəyərlərimizdən kənar tutaraq mənimsənilmişdir desək, yanılmazdıq. Bu dediklərimiz arxeofaktları hal-hazırda da həmin yerlərdə görməyimizə baxmayaraq, həmin o tarixi arxeofaktlar Vətənimizin qonşuluğunda yaşayanların tarixi məkanı kimi qeyd olunur. Məsələn, İrəvan, Dərbəndin Dəmirqapı, Mahaçqala və Keşikçidağ kimi qədim yaşayış düşərgələrimizi göstərə bilərik (6, s.15).

1. Azərbaycan arxeologiyasının inkişafı və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti

* *tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*
e-mail: s.valiyev70@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3035

Azərbaycanın qədim tarixi və zəngin mədəni irsi hər zaman yerli və xarici alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ərazimizin coğrafi mövqeyi, əlverişli iqlim şəraiti və təbii sərvətləri burada yaşayan qədim insanların mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, arxeoloji tədqiqatlar, qazıntılar və əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri yalnız Azərbaycan tarixinin deyil, ümumilikdə Qafqaz və Ön Asiya mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, Azərbaycanın ərazisi ən qədim dövrlərdən etibarən insan məskəni olmuş, burada ilkin əmək alətləri, yaşayış yerləri, qəbirlər və müxtəlif mədəniyyət nümunələri meydana gəlmişdir. Bu materiallar əsasında ölkəmizin tarixi inkişaf mərhələlərini ardıcıl izləmək mümkündür. Xüsusilə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Azərbaycanın arxeoloji xəzinəsində özünəməxsus yer tutur və bu mədəniyyətin öyrənilməsi xalqımızın qədim etnik-mədəni kimliyini anlamaqda mühüm mənbə hesab olunur.

2. Qədim qala və qalaçalar kontekstində Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti və tarixi

Azərbaycan arxeologiyasının öyrənilməsində qədim yaşayış məskəni olan Gədəbəy rayonunun ərazisi, eləcə də Qafqaz Albaniyası dövrünə aid arxeoloji abidələrin tədqiqi elmimizin başlıca məqsədlərindəndir. Bu sahədə müxtəlif dövrlərdə həmin ərazilərdə ayrı-ayrı mütəxəssislər sistemli elmi araşdırmaları ilə seçilmişdir. Burada onu da qeyd edə bilərəm ki, qədim tarixə malik olan Gədəbəy yaşayış düşərgələrinin arxeoloji tədqiqatı, axtarışı və qazıntıları ilə məşğul olan və bu sahədə özünəməxsus elmi əsərləri ilə seçilən arxeoloq alimlərimizin sayı az olmuşdur (8, s. 11).

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Kiçik Qafqaz silsilə dağları boyunca sıralanan, hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 2901 metr olan Şahdağın ətəyində yerləşən Gədəbəy rayonunun ərazisində də 1974-1982-ci illərdə aparılmış arxeoloji axtarışların, tədqiqatların, arxeoloji qazıntıların uğurlu nəticələri və arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika və epiqrafika sahələrinə aid aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri müəyyən edilmişdir (15, s. 92).

Son illərdə Azərbaycanın bütün bölgələrində arxeoloji tədqiqatların, axtarışların və qazıntıların sayı artırılmışdır. Bu baxımdan da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tərkibində fəaliyyət göstərən Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun üzərinə böyük məsuliyyət qoyulmuşdur. Beynəlxalq elmi konfransların keçirilməsi, tədbirlərin hazırlanması, bu günlərə kimi qədim yaşayış yerlərinin, qalaların, qalaçaların, mağaraların, abidələrin, yeraltı və yerüstü qəbir abidələrinin və yerli həvəskar arxeoloqlar tərəfindən aşkar olunmuş və digər milli mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən maddi sübutların olmasına baxmayaraq, onların aşkar olunmasına dair qərarların qəbul olunması, yerli istinadlara uyğun olaraq arxeoloji qazıntıların aparılmasına start verilməsi və bunlar kimi digər məsələlər haqqında fikirlərin yürüdülməsini də misal kimi deyə bilərik (10, s. 132).

Azərbaycanın müstəqilliyi illərində yeni mərhələyə qədəm qoymuş arxeologiya və etnoqrafiya elmləri dövlət rəhbərliyinin diqqət və qayğısı sayəsində sürətlə inkişaf etməkdədir.

Xocalı–Gədəbəy obyektləri ümumilikdə e.ə. II minilliyin sonları - e.ə. I minilliyin əvvəlləri (Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü) ilə assosiasiya edilir. Bu xronologiya keçid – metallurgiyanın yüksəlişi, daha kompleks sosial strukturların formalaşması, geniş kurqan ənənələrinin inkişafı dövrüdür.

Erkən tarixi dövrlər (alban və sonrakı mərhələlər): yerli alban qruplarının maddi-mədəniyyət izləri, ibadətgah və qala komplekslərinin yaranması. Xocalı-Gədəbəy keramikası cilalanmış formalara, müxtəlif süzgəcli və sırğalı səth bəzəklərinə malikdir. Tipoloji analiz göstərir ki, bu keramika həm lokal ənənələri, həm də qonşu regionların (Şi-

mali Mesopotamiya, Anadolu, Qafqazın şimal hissələri) təsirini əks etdirir. Çıxarılmış keramika parçalarının texnoloji təhlili (makro və mikrostruktur, mineral tərkibinin petroqrafik analizi) onların istehsal mərkəzlərinin lokal və regional xarakteri barədə məlumat verir. Regionda mis, tunc və dəmir emalı ilə bağlı nümunələr geniş yayılmışdır. Gədəbəy zonası təbii metal yataqlarına yaxınlığı səbəbindən qədim dövrdə mədənçilik və metal işləmə mərkəzi kimi çıxış etmişdir. Arxeometallurgik analiz (metal analizləri, izotop tədqiqatları) kömək edir ki, xammal mənbələri və istehsal texnologiyaları müəyyən olunsun. Qəbir üslublarında tez-tez metal silah və alətlərin müşayiəti müşahidə olunur ki, bu da metallurgiyanın sosial status və iqtisadi əhəmiyyətini göstərir. Kurqanlar və qəbir komplekslərindən çıxarılan bəzək əşyaları (qızıl, gümüş, misdən hazırlanmış zinət əşyaları, şüşə və fayans bəzəkləri) regionun sosial stratifikasiyasını göstərir. Zəngin dəfnlərdə yüksək keyfiyyətli zinət əşyalarının mövcudluğu, elit təbəqənin və mümkün siyasi-hərbi rəhbərlərin olmasını sübut edir. Kurqan (möhkəm yüksəklikdə tikilmiş qəbir) ənənəsi Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biridir. Kurqan qazıntıları zamanı rast gəlinən hallar: Atlara və at arabalarına aid materiallar: bəzi dəfnlərdə atların və at arabalarının məzara qoyulması tapılıb - bu, regionda atın yüksək statusunu və atçılıq ənənələrinin varlığını göstərə bilər.

Silah və döyüş əşyaları: dəfnlərlə birlikdə silahların qoyulması cəmiyyətin hərbi elementi və elit döyüşkən statusu barədə məlumat verir. Xocalı–Gədəbəy bölgəsində yerləşən yaşayış düşərgələri və qala-məskunlaşma strukturları topoqrafiyaya uyğunlaşdırılmışdır: dağ yamaclarında və yüksəkliklərdə yerləşən qalalar (strateji nöqtələr), çayboyu düzənliklərdə isə kənd təsərrüfatına əlverişli yerlər. Arxeoloji materiallar yaşayış evlərinin konstruksiyası (daş və çiy kərpic), aşağı qatlı mətbəx quruluşları və sənətkar emalatxanaları (mis, tunc emalatxanaları) haqqında məlumat verir.

3. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti kontekstində yaşayış məskənləri və qala tipli abidələrin arxeoloji tədqiqi

Gədəbəy rayonunun Söyüdlü, Böyük Qaramurad kəndi, Qara Məmmədli və Keçmiş Şurabad (Sovetabad) – indiki Şahdağ kəndinin ərazilərindəki qalaları, qalaçaları və qədim yaşayış yerlərində antik və erkən orta əsrlər dövrünün möhtəşəm şəhər qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Bu ərazilərdə şəhər tipli yaşayış məskənlərinin olması hələ antik dövr müəlliflərinin əsərlərində qeyd edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar bu yazılı məlumatların düzgün olduğunu bir daha təsdiq etdi və burada Qafqaz Albaniyasının bu vaxtadək məlum olmayan şəhər abidəsinin və daha qədim yaşayış yerinin olmasını üzə çıxardı. O dövrlərdə Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ şəhərinin olmasına baxmayaraq, Gədəbəy rayonunun ərazisində məskunlaşma oradakı yaşayış düşərgələrinin çox olması ilə öz təsdiqini tapır. Bu yaşayış ərazilərindəki hər bir tapıntının qalıqları, zəngin yaşayış düşərgələrini əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən iqtisadi ticarət əlaqələrinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərən numizmatika materialları aşkar edilmişdir. Bunun kimi də qədim yaşayış məskənlərinin erkən yaşayış mədəniyyətinə aid olması barədə elmi ədəbiyyatlarda fikirlər öz əksini tapmışdır (12; 14, s. 60).

Bu yaşayış ərazilərindəki arxeoloji tədqiqatlar, istər axtarışlar, istərsə də arxeoloji qazıntılar isə bu fikirləri bir daha təsdiq edən, erkən yaşayış mədəniyyətinə xas olan bütün strukturların aşkar edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinə şamil olunan zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri – saxsı qablar, tunc və dəmirdən hazırlanmış xəncərlər, bıçaqlar, müxtəlif minerallardan hazırlanmış bəzək əşyaları aşkar edilməkdədir. Burada Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə əsaslansaq, arxeoloji materialların təhlilinə və oxşarlığına diqqət yetirəndə Gədəbəy rayonunun ərazisindəki qədim yaşayış düşərgəsindən tapılan tapıntıların əksəriyyəti b.e.ə. XIV minillikdən b.e.ə. I minilliyini

əhatə etdiyini müəyyənləşdiriblər. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid olan və diqqəti çəkən məqamlardan biri də bəzi qəbirlərdə qoşa dəfnin həyata keçirilməsidir. Bu qədim yaşayış düşərgələrində aparılan arxeoloji axtarışlar, qazıntı işləri və qazıntı zamanı aşkara çıxarılmış eksponatlar haqqında istənilən qədər faktları deyə bilərik. Yaşayış yerlərindən aşkar olunmuş və maddi mədəniyyət nümunələrinin qalıqlarını misal göstərib onların "Qala" və "Qalaça" tipli yaşayış yerləri olma ehtimalını irəli sürmək olar (13).

Eramızdan əvvəl II minilliyin sonları və I minilliyin əvvəllərinə aid edilən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Qafqaz Albaniyasının qədim ərazilərində geniş yayılmışdır. Bu mədəniyyət daha çox qəbir abidələri, kurqanlar, daş qutu qəbirlər və zəngin dəfn ənənələri ilə seçilir. Tapılan maddi nümunələr arasında silahlar, keramika məmulatları, bəzək əşyaları, əmək alətləri, qızıl-gümüşdən hazırlanmış zinət əşyaları vardır. Bütün bunlar qədim insanların məişəti, dini inancları, dəfn adətləri və təsərrüfat həyatı haqqında qiymətli məlumat verir.

Gədəbəy, Xocalı, Daşkəsən, Şəmkir və digər bölgələrdə aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən materiallar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid tayfalar həm oturaq, həm də yarımköçəri həyat tərzi sürmüşlər. Onlar metallurgiya, xüsusilə də tunc və dəmirin emalı sahəsində mühüm nailiyyətlər qazanmış, kənd təsərrüfatı ilə yanaşı maldarlıqla da məşğul olmuşlar.

Bu mədəniyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də zəngin dəfn mərasimləridir. Kurqanlarda aparılan qazıntılar zamanı müxtəlif silah nümunələrinin ölülərlə birlikdə basdırılması onların döyüşkən toplum olduqlarını göstərir. Zinət əşyalarının çoxluğu isə həmin tayfaların sosial təbəqələşməsini, tayfa başçılarının və zadəgan təbəqəsinin mövcudluğunu sübut edir.

Gədəbəy və ümumilikdə Qərb bölgəsi yalnız Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə deyil, həm də sonrakı mərhələlərdə formalaşmış Qafqaz Albaniyasına aid abidələrlə də zəngindir. Qala divarları, ibadətgah qalıqları, daş kitabələr və digər nümunələr Alban dövlətinin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafından xəbər verir. Bu abidələrin tədqiqi Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gədəbəy qədim yaşayış düşərgələrinin və onun arxeologiya elmində mövcud elmi problemlərdən biri bəzi tarixi mərhələlər arasında varislik əlaqələrinin öyrənilməsindən ibarətdir. Eneolit və ondan sonrakı ilk tunc dövrü arasındakı varisliyin mövcudluğu bu gün də tədqiqatçıların diskusiya obyekti olaraq qalmaqdadır.

4. Son Kiçik Qafqazın arxeoloji landşaftında Xocalı-Gədəbəy yaşayış məskənləri və müdafiə qalaları

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən Gədəbəy rayonunun ərazisində qeydə alınmış qədim yaşayış düşərgələrindəki və arxeologiya elminin formalaşmasında qədim yaşayış düşərgəsi olan Gədəbəy rayonu ərazisindəki min illərin yaddaşı, yaşayış düşərgələrindən: qalalar, qalaçalar, qəsrlər, qüllələr, körpülər, yeraltı və yerüstü qəbir abidələrini xatırladan qədim insan məskənlərinin adını çəkə bilərəm. Məsələn, bunlara misal olaraq:

"Altıbulaq qalası" (Son tunc-erkən dəmir dövrü, Novosaratovka kəndi);

"Qarabağ qalası" (Son tunc-erkən dəmir dövrü, Arıqdam kəndi) ;

"Pir qalası" (Son tunc-erkən dəmir dövrü, Qumlu kəndi, şimal-qərb);

"Koroğlu qalası" (kimi tanınan "Namərd" və yaxud "Cavanşir qalası" kimi də səslənir yerli camaat arasında. Son tunc-erkən dəmir dövrü, Qalakənd kəndi);

"Qrex qalası" (Son tunc-erkən dəmir dövrü, Maarif kəndi);

"Parakənd qalası" (Son tunc-erkən dəmir dövrü, Parakənd kəndi);

"Körpü" (XIX əsr, Gədəbəy şəhəri);
"Kilsə" (Gədəbəy şəhəri, 3 km-də);
"Körpü" (Qalakənd kəndi);
"1 nömrəli körpü" (XIX əsr, Səbətkeçməz kəndi);
"2 nömrəli körpü" (XIX əsr, Səbətkeçməz kəndi);
"3 nömrəli körpü" (XIX əsr, Səbətkeçməz kəndi);
"Məbəd" (1535-ci il, Novosaratovka kəndi);
"Körpü" (Söyüdlü kəndi);
"Məbəd" (Söyüdlü kəndi);
"Məbəd" (1634-cü il, Böyük Qaramurad kəndi);
"Körpü" (XIX əsr, Yenikənd kəndi);
"Məbəd" (XIX əsr, Çanaqçı);
"Kilsə" (Çanaqçı kəndi);
"Körpü" (Çanaqçı kəndi);
"Məbəd" (Əyrəvəng kəndi);
"Məbəd" (Kilsəli kəndi);
"Körpü" (XIX əsr, Əlinağılar kəndi);
"Məbəd" (Gəndərə ərazisi);
"Koroğlu mağarası" (Orta əsr, Novosaratovka kəndi, cənub-qərb);
"Qız qalası" (IX əsr, Söyüdlü kəndi);
"Qala" (XVI əsr, Qalakənd kəndi),
"Qalaça" (Şurabad kəndinin ərazisində;
"Qalaça" (Çobankənd ərazisində);
"Kilsə" (Yenikənd ərazisində) və Koroğlu qalası Şurabad kəndinin 10 kilometrliyində yerləşən qalaları, qalaçaları, körpüləri, kilsələri, yeraltı və yerüstü qəbir abidələrini də qeyd edə bilərəm (5).

Qeyd edək ki, Gədəbəy rayonunun ərazisindəki qədim yaşayış məskənləri də daxil olmaqla, daşınmaz tarix-mədəniyyət abidələrinin son siyahısı 2001-ci ildə təsdiq edilib. Həmin siyahıda 6308 tarix və mədəniyyət abidəsi mövcuddur ki, onlardan 4326-sı Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin nəzarətindədir (5; 3).

Aparılmış təhlillər zamanı mövcud siyahıda bir sıra səhvlər, o cümlədən abidələrin adları, tarixləri və digər məlumatlarında uyğunsuzluq, xeyli sayda tarixi, memarlıq və arxeoloji əhəmiyyəti olan obyektlərin reyestrə daxil edilmədiyi kimi çatışmazlıqlar aşkar edilib. Bunların da əksəriyyəti Gədəbəy rayonunun ərazisindəki qədim yaşayış məskənlərindəki qalaların, qalaçaların, məbədlərin, körpülərin və s. payına düşür.

Mövcud siyahıdakı səhvlərin aradan qaldırılması, həmçinin tarixi, memarlıq və arxeoloji əhəmiyyət kəsb edən nümunələrin dövlət mühafizəsində olan abidələr siyahısına daxil edilməsi məqsədilə Mədəniyyət Nazirliyi yanında Daşınmaz Mədəni Sərvətlərin Müəyyən Edilməsi üzrə Ekspert Şurası yaradılıb. Sözügedən məsələlərin həlli istiqamətində Ekspert Şurası tərəfindən həyata keçirilən işlər davam etdirilir. Ümidvarıq ki, həmin Ekspert Şurası tərəfindən Gədəbəy rayonunun ərazisindəki qədim yaşayış məskənlərindəki qeydə alınmamış bəzi qalaçalar, qalalar, rabitə tipli yeraltı və yerüstü qəbir abidələri və s. də yaxın vaxtlarda qeydə alınacaq. Bu da arxeologiya elminin daha da formalaşmasına təkan olacaq (17).

Mübahisəli məsələlər əsnasında yaranan ziddiyyətli nəticələr tədqiqatçılar arasında uzunmüddətli müzakirələrə səbəb olmaqdadır.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə əsaslanaraq, digər nüfuzlu mənbələrdən istifadə etməklə qədim tarixə malik olan yaşayış məskənlərində tədqiqatların, axtarışların və arxeoloji qazıntıların olduğunu, Gədəbəy rayonunun ərazisindəki "Qalalardan", "Qalaça-

lardan", ən qədim tarixə söykənən insan məskənlərindən, abidələrdən və dəfn abidələrindən əldə olunan qalıqları və o yerlərdən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri ilə bir daha təsdiq etməliyik. Ziddiyyətli məqamları aradan qaldırmaq üçün müqayisəli təhlillər aparıb oradakı oxşar cəhətləri dəyərləndirməklə adət və ənənələrimizi bir daha təsdiq etməliyik (11).

Elmi biliklərin sərhədlərini inkişaf etdirmək üçün arxeoloji tədqiqatların, axtarışların və arxeoloji qazıntıların sayını artırıb yerli mənbələrin dedikləri və verdikləri faktlara əsaslanmaqla tarixi mənbələrimizi bir daha təsdiq etməliyik.

Arxeoloji tədqiqat, axtarış və arxeoloji qazıntılarla yanaşı elmi kəşfiyyat aparmaqla, həvəsi olan yerli həvəskar arxeoloqlarla illərlə təcrübəsi olan mütəxəssisləri bir araya gətirib müasir tariximiz üçün və gələcək tədqiqatçılar üçün əvəzolunmaz mənbələr yaratmış olarıq (7).

Gədəbəy rayonunun ərazisindəki qədim insan məskənlərini və qədim tarixə malik olan yaşayış düşərgələrini müasir elmin ən son tendensiyaları ilə bir araya gətirib onun aktual problemlərini hərtərəfli işıqlandırmaqla, müasir elmi perspektivləri və tətbiqi elmlərdə diqqətəlayiq nailiyyətləri kimi təqdim etməklə bir daha dünyaya tanıdıb özümüzü təsdiq edə bilərik (16).

Bu günə qədər Gədəbəy rayonunun ərazisində yüzlərlə aşkar olunmamış tədqiqat, axtarış və qazıntısı aparılmamış yaşayış məskənləri, yaşayış düşərgələri, qalaları, qalaçaları, abidələri, mağaraları vardır ki, hələ də bu günə kimi onların problemləri həll olunmamış kimi qalmaqdadır. Onları həll etməkdən və potensial həll yollarını təklif etməkdən qürur duyuruq (9).

Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Gədəbəy zonasında da aparılan arxeoloji tədqiqatların, axtarışların və arxeoloji qazıntıların uğurlu nəticələri və arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika və epiqrafika sahələrinə aid aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri görkəmli arxeoloqlarımız tərəfindən də aşkar edilib müəyyənləşdirilmişdir (2).

Bu məqalədə Azərbaycan ərazisinin qərb bölgəsində, xüsusilə Xocalı-Gədəbəy (Gədəbəy daxil olmaqla) mədəniyyət mərkəzlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar və tapıntılar sistemli şəkildə təhlil edilir. Məqalə Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin xronologiyası, maddi-mədəni nümunələri (keramika, metallurgiya, zinət əşyaları), kurqan və qəbir adətləri, yaşayış məskənlərinin strukturu və alban dövrü abidələri ilə əlaqəsini araşdırır. Həmçinin regionun coğrafi və geoloji şəraiti, arxeoloji metodologiya (səthi sorğu, geofiziki tədqiqatlar, stratiqrafik qazıntılar, radiokarbon analizlər, paleobotanika və zooarxeologiya) və gələcək tədqiqat prioritetləri müzakirə olunur. Məqalədə həmçinin son illərdə aparılmış tədqiqatların (şəkillərdə göstərilən mətnlərdə də əks olunduğu kimi) abidələrə təsiri, işğal və vandalizm nəticələri və abidələrin qorunması problemləri nəzərdən keçirilir.

Nəticə

Elmi arxeoloji biliklərin sərhədlərini inkişaf etdirməyə və nüfuzlu mənbələrdə qabaqcıl tədqiqatların yayılmasına nail olmaqla, arxeoloji tədqiqatlara, axtarışlara və qazıntılara üstünlük verib, müasir texnologiyaların vasitəsi ilə yeni qədim yaşayış düşərgələrinin tapılmasına nail olmalıyıq.

Onu da qeyd edim ki, arxeologiya və arxeofaktlar istiqamətində tədqiqatlar və axtarışlar aparıldığı və fəaliyyətə başladığı gündən, aşkar olunan hər bir yeni fakt və qədim yaşayış məskənləri elmi kəşfiyyat, qazıntı həvəsi olan həvəskar arxeoloqlar, akademiklər, tələbələr, mütəxəssislər və tədqiqatçılar üçün əvəzolunmaz mənbə olmuşdur.

Yeni arxeoloji arxeofaktlar və tapıntılar müasir elmin ən son tendensiyalarını və onun aktual problemlərini hərtərəfli işıqlandırması, müasir elmi perspektivləri və tətbiqi elmlərdə diqqətəlayiq nailiyyətləri təqdim etməsi ilə tanınır. Yeni qədim yaşayış düşər-

gələrinin tapıntısı elmi məqalələr, konfrans və tezislər vasitəsilə problemləri həll etməkdən və potensial həll yollarını təklif etməkdən qürur duyur.

Müasir zamanımızda arxeoloji tədqiqatların, axtarışların və qazıntıların sayının artırılması və əldə olunan nailiyyətlərin fərqliliyi Gədəbəy rayonunun qədim yaşayış düşərgəsi olduğunu bir daha sübut etmiş oldu.

Bu yerlərdəki qədim insan məskənlərinin arxeoloji tədqiqatları, axtarışları, elmi praktiki ölçüsü və keyfiyyəti standartlara uyğun olması müasir tələblər səviyyəsində deyil. Çünki həvəskar arxeoloqlar tərəfindən aparılan tədqiqatlar, axtarışlar və arxeoloji qazıntılar cəmiyyətin və dövlətin qoyduğu tələblərdən çıxıb, yerli əhalinin kortəbii şəkildə apardığı qazıntılarda tapılan arxeofaktların zədələnməsinə və öz formasını dəyişməsinə səbəb olur.

Bu elmi məqalədə Gədəbəy rayonunun ərazisindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini əks etdirən və tunc dövrünü əhatə edən neolit keramikasının funksional və texnoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi qədim yaşayış düşərgəsi olan Gədəbəyin neolit mədəniyyətinin yerli xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün yerli tayfaların həyat tərzini, sənətkarlıq və məharətinin inkişaf prosesini izləməkdir.

Son illər ərzində Gədəbəy yaşayış düşərgələrinin tarixi, tədqiqi, araşdırılması və axtarışı ilə bağlı müxtəlif başlıq adı altında nüfuzlu elmi jurnallarda, xaricdə və daxildə 9 elmi məqaləm çap olunub.

İstər beynəlxalq, istər respublika, istərsə də regional konfrans və simpoziumlarda Gədəbəy arxeologiyasına və etnoqrafiyasına dair məruzələrlə çıxışlar etmiş, respublika daxilində beynəlxalq arxeoloji ekskursiyalarda fəal iştirak etmişəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova İ. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı: e.ə. XIV-VII əsrlər / İradə Avşarova; elmi red.: V Əliyev, S.Aşurova; rəy.: Ə.Cəfərov, T.Axundov; rəssam İ.Avşarova; AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu. Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi. 2022-06-18 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2019-01-10. Culture Gov Az. (https://culture.gov.az).
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı, 2024. (https://stat.gov.az/menu/5/classifications/source/Inzibati-5.02.2024).
4. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti /AzSSR EA, Azərb. Tarixi Muzeyi; [red. S.M.Qazıyev]. Bakı: Azərnəşr və AzSSR EA nəşriyyatı, 1949, C.I, 157 s.
5. Gədəbəy dəfinələri. 2016-03-05 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2009-11-12. (www.wikimedia.az-az.nina.az https://www.wikimedia.az-az.nina.az).
6. Hüseynov M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri: Qədim daş dövrü-orta əsrlər: dərs vəsaiti /M.Hüseynov; Q.İsmayılov; N.Quliyev; elmi red. F.Mahmudov; AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, S.M.Kirov ad. ADU. Bakı: Azərnəşr, 1981, 67 s.
7. İvan İvanoviç Meşşaninov. 2017-05-18 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2017-05-20. https://az.wikipedia.org›wiki›.
8. Meşaninov İ. Azərbaycan dövr – I qədiminin öyrənilməsi: metodoloji məsələlərə dair /İ.Meşaninov. Bakı: Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi yanında Elmi-Tədqiqat İnstitutu, 1930, 20 s.
9. Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin rəsmi internet səhifəsi. 2022-06-14 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2019-01-10. (irs.gov.az http://irs.gov.az).
10. Səfərəliyeva G. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Bakı: «Zərdabi-Nəşr» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2016, 646 s.
11. stat.gov.az. 2024-02-28. 2024-03-14 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2024 Azər-

baycanda şəhər, 04-05.
12. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 13 iyun tarixli 725 nömrəli Fərmanının (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998, № 6. (https://e-qanun.az/framework/3601).
13. Tarixin Gədəbəy - Xocalı mədəniyyəti mərhələsi. (https://az.wikipedia/org›wiki›Xocalı-Gədəbəymədə).
14. Vəliyev S.T. Arxeologiya elmi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bir mənbə kimi // Bakı: Sivilizasiya jurnalı, 2019, Cild 8, № 1 (41), s. 59-65.
15. Osmanov F.A. Qafqaz albaniyasının maddi mədəniyyəti Dərslik / F.A.Osmanov. Bakı: Elm, 1982, 213 s.
16. Мещанинов Иван Иванович // Большая советская энциклопедия (rus.): [в 30 т.]. 3-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1969, 161, s.
17. justified_image_grid facebook_id=2222665901206802facebookalbum=2338958059577585

Резюме

Сахиб Велиев

Гедабекская археология: важность анализа и продвижения

Древнейшая история Азербайджана изучается посредством археологических исследований. Исследования, поиски и археологические раскопки, проводимые как нашими местными археологами-любителями, так и нашими археологами, имеющими значительный опыт и способными на высокие знания и опыт, сформированные в рамках науки истории и археологии, доказали, что наша страна является одним из древнейших поселений цивилизации и тысячелетней истории нашего народа.

Материальные и культурные образцы, полученные в результате археологических исследований, поисков и раскопок, позволяют изучать исторические этапы развития нашей культуры и искусства. В этой связи полученные результаты создают условия для связи важных событий в истории с современной эпохой при поддержке археологических раскопок. Материальные и культурные образцы, полученные в результате археологических исследований, поисков и раскопок, позволяют изучать исторические этапы развития нашей культуры и искусства. В этой связи полученные результаты создают условия для связи важных событий в истории с современной эпохой при поддержке археологических раскопок.

Я могу особо выделить Ходжалы-Гедабейскую культуру, которая имеет особый след и место в формировании азербайджанской археологии. Если рассматривать ее отдельно, то также можно увидеть, что на территории Кедабекского района мы столкнулись с древнейшими поселениями человека с древнейшей историей. Я могу сколько угодно касаться идей о схожести и близости древних поселений с древнейшей историей здесь. Наличие исторических мест, древних жилых лагерей, наскальных рисунков, памятников, крепостей, замков, башен, крепостей, подземных и надземных могильных памятников, других материальных свидетельств, полученных в ходе археологических исследований, поисков и раскопок, отражающих факты, о которых я говорил выше, также является фактом, основанным на Ходжалы-Гедабейской культуре, которая датируется XIV веком до нашей эры - началом нашей эры.

Хотя история и древность археологии Кедабека, тот факт, что эти места были древними человеческими лагерями и поселениями, подтверждаются человеческими поселениями в тех местах, очень жаль, что до сегодняшнего дня не было проведено никаких исследований, расследований и раскопок относительно некоторых древних человеческих поселений в этих районах, и ни одно предложение не было высказано нашими археологами.

Помимо того, что это важные темы с точки зрения изучения памятников албанского периода археологии Кедабека и истории его государственности, он также отличается от других древних поселений своими обычаями и традициями, материальными находками и другими отличиями в соответствии с национальной стратегией.

Ключевые слова: *Ходжалы-Кедабекская культура, поселение, история, археология, крепость, замок, памятник*

Summary

Sahib Veliyev

Gadabay Archaeology: the Importance of Analysis and Promotion

The oldest history of Azerbaijan is studied through archaeological research. The research, searches and archaeological excavations conducted by both our local amateur archaeologists and our archaeologists, who have significant experience and are capable of high knowledge and experience formed within the science of history and archaeology, have proven that our country is one of the ancient settlements of civilization and the many-thousand-year history of our people.

The material and cultural samples obtained as a result of archaeological research, searches and excavations allow us to study the historical development stages of our culture and art. In this regard, the results obtained create conditions for linking important events in history with the modern era with the support of the archaeological excavations carried out.

Material and cultural samples obtained as a result of archaeological research, searches and excavations allow us to study the historical stages of development of our culture and art. In this regard, the results obtained, with the support of archaeological excavations, create conditions for connecting important events in history with the modern era.

I can especially emphasize the Khojaly-Gadabay culture, which has a special mark and place in the formation of Azerbaijani archeology. If we take it separately, we can also see that we have encountered the oldest human settlements with ancient history in the territory of the Gadabay region. I can touch on as many ideas as desired about the similarity and proximity of the ancient settlements with the oldest history here. The presence of historical sites, ancient residential camps, rock carvings, monuments, fortresses, castles, towers, castles, underground and above-ground tomb monuments, other material evidence obtained during archaeological research, searches and excavations, reflecting the facts I mentioned above, is also a fact based on the Khojaly-Gadabay culture, which dates back to the XIV century BC to the beginning of our era.

Although the history and antiquity of Gadabay archaeology, the fact that those places were ancient human camps and settlements are confirmed by the human settlements in those places, it is very unfortunate that until today, no research, investigations and excavations have been conducted regarding some ancient human settlements in those areas and not a single sentence has been expressed by our archaeologists.

In addition to being important topics in terms of studying the monuments of the Albanian period of Gadabay archaeology and its statehood history, it is also distinguished from other ancient settlements with its customs and traditions, material finds and other differences in line with the national strategy.

Key words: *Khojaly-Gadabay culture, settlement, history, archeology, fortress, castle, monument.*

Redaksiya heyətinin üzvü t.ü.f.d. Rüstəmova Aybəniz Vilayət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

OSMANLI HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ SALMAS BÖLGƏSİ (*Osmanlı arxiv sənədləri əsasında*)

Yaxşıxanım NƏSİROVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 8 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 29th of September, 2025; accepted: 8th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Osmanlı, Salmas, vergi dəftərləri, arxiv, sənəd*

Giriş

Azərbaycan tarixşünaslığının müəyyən dövrlərinin daha ətraflı tədqiqi üçün arxiv sənədlərinə mütəmadi olaraq müraciət olunması məlum bir faktdır. Azərbaycanın tarixinə dair siyasi, hərbi hadisələrin, ictimai-iqtisadi proseslərin araşdırılması və təhlili üçün vacib olan arxiv sənədlərimiz, demək olar ki, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Bu mənada yeni mənbələrin axtarışı və tədqiqi həlli vacib olan məsələlərdən biri olmuşdur. Keçən əsrin sonlarından başlayaraq tariximizin orta əsrlər dövrünə, xüsusilə onun son dönəminə aid Osmanlı sənədlərinin tədqiqinin elmi dövriyyəyə daxil olması bu sahədə olan boşluqların tarixi faktlar əsasında zənginləşməsinə şərait yaratdı. Bu sənədlər arasında Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin Osmanlı hakimiyyəti illərində olduğu dövrdə tərtib olunmuş tapu-təhrir dəftərləri (maliyyə-vergi sənədləri) xüsusilə qeyd edilməlidir.

1. Azərbaycanda Osmanlı vergi siyasətinin tətbiqi

Növbəti Osmanlı-Rusiya müharibəsindən sonra imzalanmış 1724-cü il İstanbul müqaviləsinin bağlanması nəticəsində Səfəvi dövlətinin torpaqları iki imperiyanın arasında bölüşdürüldü. Tarixi Azərbaycan torpaqları Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Xoy, Urmiya və s. ilə yanaşı Naxçıvan, Gəncə-Qarabağ, İrəvan, Qazax və digər ərazilər Osmanlı hakimiyyətinin, Xəzəryanı ərazilər, Bakı, Dərbənd və s. şəhərlər isə Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Bu dövrdən etibarən ələ keçirilmiş ərazilərdə müvafiq olaraq yeni idarəçilik tədbirləri görülməyə başladı.

Osmanlı dövlətinin iqtisadi siyasətinə əsasən imperiyaya qatılmış yeni ərazilərdə Osmanlı qanunlarına uyğun olaraq inzibati idarəçilik prinsipləri həyata keçirilməli, iqtisadi məsələlər həll olunmalı idi. Bu məqsədlə həmin ərazilərə xüsusi vəzifə verilmiş məmurlar göndərilirdi. Yeni inzibati bölgü təsdiqləndikdən sonra iqtisadi məsələlərin həllində vacib sayılan tədbirlərdən biri kimi ərazidə yaşayan əhalinin siyahıyaalınması keçirilirdi. Bu işdə saraydan gəlmiş məmurlara yerli idarəçiliyə məxsus şəxslər (kəndxuda, darğa və s.) də kömək etməli idi. Əhali və bütün gəlir mənbələri siyahıya alındıqdan sonra tərtib olunan sənəd təsdiq olunmaq üçün saraya göndərilirdi. Sarayda müzakirə edildikdən sonra bir nüsxəsi orada qalmaqla digər nüsxə həmin ərazinin yerli idarəçiliyinə göndərilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan əraziləri üçün tərtib olunmuş bu sənədlərin yalnız sarayda saxlanmış variantları mövcuddur. Ərazilərə göndərilmiş

* *tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
e-mail: yaxshi.seli@bk.ru
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3039

ikinci nüsxə haqqında, təəssüf ki, əlimizdə məlumat yoxdur.

Əvvəlcə onu söyləmək lazımdır ki, müəyyən bir inzibati əraziyə aid hər cür statistik məlumatları əhatə edən siyahıyaalma – təhrir işləri Osmanlı dövlətinin təşkilatlanması və nizamla idarə edilməsində böyük rol oynayırdı və "geniş əraziyə yayılan Osmanlı dövlətinin mərkəziyyətçi idarə sisteminin zəruri bir gərəyi idi" (14, s. 217). Osmanlı iqtisadiyyatının əsas dayaqlarından olan vergilərin nizamlı şəkildə toplanması üçün əsas sənəd hesab edilən təhrir əraziyə uyğun olaraq istifadə və məqsədinə görə iki növ tərtib olunurdu: *müfəssəl və icmal dəftərlər.* Müfəssəl dəftərlərdə siyahıya alınan əhalinin adı, ata adı, daşıdığı vergi mükəlləfiyyəti, əkilib-becərilən torpaqların həcmi, ərazidən əldə olunan məhsul və vergiyə cəlb olunan digər sahələr və qarşılığında müvafiq vergi miqdarı əks olunurdu. İcmal dəftərində isə nahiyələrin adı, torpaq-timar sahiblərinin adları və əllərində olan ərazi, dövlətə məxsus torpaqlar, mövcud olan mülkiyyət formaları və s. göstərilirdi. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, icmal dəftər müfəssəl dəftərin əsasında hazırlanırdı.

2. Azərbaycan ərazilərinə dair Osmanlı təhrir dəftərləri

Keçən əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ərazilərinə – Naxçıvan, Gəncə-Qarabağ, Qazax, həmçinin tarixi torpaqlarımız olan İrəvan, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Salmas və s. bölgələrə dair Osmanlı arxiv sənədləri tədqiq olundu və elmi dövriyyəyə təqdim olundu.[1] Məqalə bu sənədlərdən biri "Dəftər-i müfəssəl-i liva-i Halhal və liva-i Urumi"nin[2] məlumatları əsasında yazılmışdır. Bu sənəd Urmiya, Xalxal və Salmas əraziləri Osmanlı hakimiyyəti altına keçdikdən sonra 1726-1728-ci illərə aid statistik məlumatları əhatə etmişdir. Türkiyə Cümhuriyyəti "Cümhurbaşkanlığı Dövlət Arşivləri Başkanlığı" nəzdində Osmanlı Arxivində 910 sayı ilə qeydə alınmış sənəd 409 əlyazma səhifəsindən ibarətdir və dövlət maliyyə-vergi sənədləşməsində ənənəvi sayılan siyaqət xətti ilə yazılmışdır (1).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, "Müfəssəl dəftər"in adında yazılmasa da, sənəddə Urmiya, Xalxal bölgələrinə aid məlumatlarla yanaşı, Salmasa aid statistik göstəricilər də əks olunmuşdur. Osmanlı hakimiyyəti dövründə inzibati-idari bölgüsünə əsasən Urmiya, Xalxal liva/sancaq, Salmas isə qəza statusunda müəyyən edilmişdir. Urmiya livası 7 nahiyə və bir şəhər mərkəzindən, Xalxal livası 5 nahiyədən, Salmas qəzası isə 4 nahiyə və bir şəhər mərkəzindən təşkil olunmuşdur (1, s. 2-3). Xatırladaq ki, hal-hazırda Salmasın şimal-şərq sərhədlərində Urmiya gölü, cənub-qərb tərəfində Xoy şəhəri, qərbində Türkiyə Respublikası, cənubunda isə Urmiya şəhəri yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 1430 m yüksəklikdə mövqe tutan Salmas müasir İran İslam Respublikasının inkişaf etmiş bölgələrindən biri olub 2 şəhristan[3], bir bəxş[4] və 8 dəhestandan[5] ibarətdir (10, s. 42).

---

[1] İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı).Tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001; Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Şuşa, 2000; 1595-ci il tarixli Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri. Bakı: "BİROL GROUP" MMC, 2022; Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri: Borçalı və Qazax (1728). Ön söz, tərcümə vəşərhlərin müəllifi Şahin Mustafayev. 2-ci təkmilləşdirilmiş nəşr. Bakı: "Elm", 2022, 352 s.; Lori vilayətinin icmal dəftəri. Ön söz, mətnin tərtibi, tərcümə və qeydlərin müəllifi, tarix elmləri namizədi Şahin Mustafayev. Bakı: Nurlan, 2004; Təbriz livasının müfəssəl dəftəri. Birinci cild. On söz, tərcümə və şərhərin müəllifi akademik Şahin Mustafayev. Bakı, BDU nəşr evi, 2024; Təbriz livasının müfəssəl dəftəri. Birinci cild. On söz, tərcümə və şərhərin müəllifi akademik Şahin Mustafayev. Bakı, BDU nəşr evi, 2024; 1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri. (translit. Tərcümə, giriş və şərhlərin müəllifi Fərəh Hüseyn). Bakı, "İdeal-Print" MMC, 2021; Qafqazlı G. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Marağa və Soyuqbulaq bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri). Bakı, 2021; NəsirovaY. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Urmiya və Xalxal bölgələri (XVIII əsrin 20-ci illəri). Bakı, 2021.

[2] Qısa olaraq: "Müfəssəl dəftər"

[3] İran inzibati quruluşuna görə ostanln (vilayətin) daxilində olan inzibati bölgü vahidi.

[4] İran şəhristanının daxilində inzibati ərazi vahidi

Qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı hakimiyyəti dövrü Azərbaycan ərazilərində fəthdən əvvəlki Səfəvi idarəçiliyi illərində mövcud olmuş əyalət/bəylərbəyilik prinsipi saxlanmışdır. Əyalət bəylərbəyi (və ya mirmiran) tərəfindən idarə edilirdi (13, s. 83-85). Bəylərbəyilər öz ərazilərində hökmdarın nümayəndəsi hesab olunurdular və hərbi məsələlərin həllində iştirak edərək, ərazidə təhlükəsizliyi təmin etmək kimi vəzifələri yerinə yetirirdilər (13, s. 85). Osmanlı idarə üsulunda əyalətlər sancaqlara (və ya livalara) bölünürdü. Osmanlı idarəçiliyinə görə, sancaqların başında duran və sancaqda (və ya livada) ən səlahiyyətli şəxs sancaqbəyi hesab olunurdu. Hərbi və inzibati idarə işlərini əllərində cəmləşdirmiş və bu məsələlərlə əlaqədar əmrlər vermək hüququna malik olan sancaqbəyilər tabe olduqları bəylərbəyilərin göstərişlərini yerinə yetirirdilər.

Osmanlı mənbələrində Salmasın XVI-XVIII əsrə aid inzibati bölgüsü ilə bağlı müxtəlif məlumatlar vardır. Belə ki, XVI əsrə aid Osmanlı mənbələrində Salmasın Urmiya və Xoy sancaqları ilə birlikdə Təbrizə aid olduğu bildirilir və "xass-ı hümayun[6] üçün yararlı yerlər" olduğuna görə təhrir edilməsinin vacibliyi göstərilir (11, s. 54; 8). Beləliklə, məlum olur ki, Salmas XVI əsrdə Təbriz əyalətinin tərkibində sancaq (liva) statusunda olmuşdur. Lakin Azərbaycan əraziləri üçün tərtib olunan Osmanlı sənədləri arasında XVI əsrə aid Salmas üçün tərtib edilmiş təhrir dəftəri qeydə alınmamışdır. Ona görə də belə nəticəyə gəlmək olar ki, XVI əsr Osmanlı hakimiyyəti dönəmində Salmasa aid təhrir məlumatları Təbriz əyalətinin göstəricilərinə daxil edilmişdir. XVI əsrə aid digər Osmanlı sənədində "fəthdən 10 il keçməsinə baxmayaraq, Urmiya və Salmas sancaqlarının hələ də təhrir olunmadığı" qeyd edilmişdir (11, s. 36; 5). 1593-cü il tarixli hökmdə isə "Xoy və Salmas nahiyələrinin ayrı-ayrı sancaq olması uyğun görülmədiyi, bu səbəbdən hər ikisinin bir sancaq halında" təşkil olunması ilə bağlı məlumat verilmişdir (11, s. 51; 7). Beləliklə, XVI əsrə aid Osmanlı mənbələrində Salmas bölgəsinin müxtəlif statusa malik inzibati ərazi kimi qeyd olunduğunu görürük.

3. "Xalxal və Urmiya livalarının müfəssəl dəftəri"ndə Salmas qəzası

Ümumiyyətlə, müraciət etdiyimiz vergi sənədinin tərtib və struktur xüsusiyyətləri o dövrün təhrir dəftərləri ilə oxşardır. Daha dəqiq desək, haqqında danışılan müfəssəl dəftərin ilk səhifəsində siyahıyaalma işlərinə cəlb edilən bölgələrin – Urmiya, Xalxal livaları və Salmas qəzasına aid nahiyələrin fihristi[7] verilmişdir (1, s.1-3). Nahiyələrin fihristindən sonra sıralama ilə kəndlərin adları yazılmışdır. Bundan sonra növbə ilə nahiyəyə daxil olan kəndin adı və orada yaşayan və vergiyə cəlb edilən ailə başçılarının adı, atasının adı, aid olduğu vergi qrupu xüsusi işarə ilə qeyd olunmuşdur. Osmanlı məmurları vergiyə cəlb edilən şəxslərin fiziki cəhətdən sağlam (əqli cəhətdən qüsurlu, xəstə, qoca və uşaqlar vergidən azad idilər – Y.N.) və yetkin olmasına xüsusi fikir verirdilər.

Qeyd olunan vergi sənədində təhrir məlumatları verilmiş Salmas qəzası Osmanlı dövründə Salmas, Ənzəl, Qarabağ, Kürdqıran nahiyələri və "nəfs-i Salmas"dan (burada: Salmas şəhəri) təşkil olunmuşdur. "Nəfs-i" sözü ilə qeydə alınmış yaşayış məntəqəsinin şəhər və ya qəsəbə statusunda olması, eləcə də sözün anlamı haqqında Osmanlı mənbələrində dəqiq fikir bildirilməmişdir (4, s.79). F.Dəvəllioğlunun tərtib etdiyi "Osmanlıca lüğət"də "nəfs" sözünün yaşayış məskəninin adı ilə birlikdə işlənmiş formasının tərcüməsi "içi" kimi verilmişdir. Məsələn; "nəfs-i Ankara" – Ankaranın içi (12, s. 979). Qəzaya aid təhrir məlumatları müfəssəl dəftərin 358-409-cu səhifələrində əks olunmuşdur.

[5] İnzibati ərazi vahidi – qəsəbəyə uyğun gəlir

[6] Osmanlı dövlətində padşaha, xanədan üzvlərinə, yüksək vəzifəli şəxslərə aid olan şəxsi mülk, ərazi, illik gəlir və s. üçün istifadə olunan termin (15, s. 268-270).

[7] ərəbcə "fehrese" sözündəndir, burada mənası: mündəricat

Bu məlumatlara əsasən, Salmas qəzasının tərkibində 77 kənd, 1 məzrəə[8] və 1 məhəllə qeydə alınmışdır. Qəzanın ən böyük nahiyəsi Salmas nahiyəsi olmuşdur. Nahiyənin tərkibində 1 şəhər, 59 kənd və 1 məzrəə olduğu göstərilmişdir. Bu kəndlərdən 50-i məskun, 9-u isə qeyri-məskun kənd kimi qeyd edilmişdir. Qəzanın Ənzəl nahiyəsində 7 kənd, Qarabağ nahiyəsində isə bütün kəndlər (3 kənd) məskun olmuşdur. Əlavə edək ki, tarixi mənbələrdə Ənzəlin hələ XVII əsrin əvvəllərində Yəhya bəy və onun sülaləsi tərəfindən idarə olunması haqqında məlumatlar vardır (2, s. 71). Kürdqıran nahiyəsinin 8 kəndinin 4-ü məskun kənd kimi göstərilmişdir. Salmas qəzasının əhalisinin çox hissəsi 59 kənddən təşkil olunmuş eyniadlı nahiyədə yaşamışlar. Əhalinin yerləşmə xüsusiyyətinə görə nahiyənin məskun ərazi olduğunu söyləyə bilərik. Belə ki, ərazinin 50 kəndi məskun, cəmi 9-u boşlamış kənd kimi sənəddə qeyd olunmuşdur (1, s. 358-409). Bu göstəricilərə əsasən nahiyə əhalisinin oturaq həyat keçirdiyi qənaətinə gələ bilərik. Bu məlumatlar onu göstərir ki, Osmanlı hakimiyyəti dövründə baş vermiş qarşıdurmalara, regionda davam edən hərbi-siyasi proseslərə baxmayaraq, Salmas qəzasında demoqrafik vəziyyət nisbətən sabit olmuşdur.

Ümumi statistik məlumatlara əsasən, Salmas qəzasında 1642 nəfər şəxsin – ailə başçısının vergiyə cəlb olunduğu müəyyən edilmişdir. Osmanlı vergi toplama qaydalarına görə, qeyri-müsəlman əhali müsəlman əhalidən fərqli olaraq xüsusi vergi növü "ispəncə" ödəməli idi. Məhz bu fərqliliyə görə məlumatlarda qeyd olunmuş vergi ödəyən şəxslərin qeyri-müsəlman olmasını təyin etmək mümkündür. Nəticə olaraq, adı siyahıya salınmış 585 nəfər ailə başçısının qeyri-müsəlman olduğu məlum olmuşdur. Ümumi qəbul olunmuş standartlara əsasən hər ailəni təxminən 5 nəfərdən ibarət olduğunu qəbul etsək, qəzada təxminən 5 minə yaxın əhali yaşadığını söyləyə bilərik. Bu isə qəzanın əhalinin sayı baxımından geniş inzibati ərazi olduğunu göstərir.

Qəzada dini cəhətdən həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman yaşamışdır. Bəzən qəzanın bütöv bir kəndində qeyri-müsəlmanlar ayrı, bəzisində isə müsəlmanlarla yanaşı yaşamışlar. Qeyri-müsəlmanlar, əsasən Salmas nahiyəsində yaşamışdır. Dini cəhətdən müsəlman və qeyri-müsəlman tərkibli əhalisi olan Salmasda, həmçinin "gəbran" (gavr/kafir) adlandırılan bir qrup əhali də yaşamışdır. Onu da qeyd edək ki, "gəbranlar" Urmiya livasında da yaşamışlar. "Gəbran" əhali qeyri-müsəlman olaraq dövlət xəzinəsinə "ispəncə" vergisi ödəyirdilər. "Gəbranlar"ın əslində kim olduqları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri onların Zərdüştün davamçıları olduqlarına görə "gəbr" adlandırıldıqlarını deyirdi (17, s.110). Osmanlı sənədlərində isə "gəbrlər" birmənalı şəkildə müsəlman olmayan şəxsləri ifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə isə müfəssəl dəftərin məlumatları qəza əhalisinin ⅔ hissəsinin dini cəhətdən müsəlman olmasını deməyə əsas verir.

Osmanlı hakimiyyəti dövründə qəzanın tərkibində bir mərkəz-şəhər olmuş və mərkəz müfəssəl dəftərdə "nəfs-i Salmas" kimi qeyd olunmuşdur. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, XIV əsr tarixçi və coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzviniyə görə, böyük bir şəhər olan Salmasda çoxlu meyvə bağlarının olmuşdur (18, s. 47). Həmçinin Salmasda buğda, arpa və başqa dənli bitkilər əkilmişdir. Mənbələrdə Salmasda cüzam xəstəliyi üçün müalicəvi suyun olması haqqında məlumatlar da vardır (6, s. 12; 9, s. 335).

XVIII əsrin əvvəlləri qeyd edilən bölgədə uzun müddətli müharibələrin baş verdiyi, dağıntıların, köçlərin olduğu dövrə təsadüf edir. Tarixçilər bu hadisələr nəticəsində Salmas əhalisinin canlarını, mallarını götürərək yaşayış yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldığını yazırdılar (3, s. 69-72). H.Ə.Dəlili Salmas şəhərinin Təbrizin qərbində yerləşdiyini yazmış və xarici təcavüzlərə qarşı şəhərin möhkəm qala divarlarının olduğunu qeyd etmişdir (2, s. 37).

[8] əhalisi olmayan, əkinçilik və heyvandarlıq üçün istifadə edilən kəndə aid və ya ondan ayrı kiçik torpaq sahələri: (16, s. 546-548)

Müfəssəl dəftərdə verilmiş statistik məlumatlar əsasında ölkə daxilində baş verən demoqrafik dəyişiklikləri də izləmək mümkündür. Belə dəyişikliklərin əsasını daha çox kənd təsərrüfatında çalışan əhalinin "köçlər" və "köçürmələr" nəticəsində sayının mexaniki artımı və ya azalması təşkil edirdi. Məhz dəftərin məlumatlarının təhlili bölgədə cərəyan edən proseslərin daha dəqiq izlənməsinə və demoqrafik dəyişikliklərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə şərait yaratmışdır. Məlumatların araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, XVIII əsrin əvvəllərində Salmasın əhalisinin sayca kiçik bir hissəsi yaşayış yerini tərk edib getmişdir. Belə ki, Salmasda boşalmış kəndlərin sayının az olması ərazidə demoqrafik vəziyyətin nisbətən sabit olduğunu deməyə əsas verir.

Müfəssəl dəftərlərin unikal xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, zahirən adi görünən statistik məlumatlar aid olduğu dövrdə bölgənin əhalisi, məişəti, təsərrüfat münasibətləri, iqtisadi göstəriciləri, sosial həyatı haqqında dolğun və konkret təsəvvürlər yaratmağa imkan verir. Bu cəhətdən sənəd araşdırılarkən XVIII əsrin əvvəllərində Salmas qəzasının əhalisinin əsasən əkinçiliklə məşğul olduğu qənaətinə gəlmiş oluruq. Əhali əkib-becərdiyi torpaq və məhsulun satışından əldə etdiyi gəlirə görə müxtəlif vergilər ödəmişdir. Belə ki, təsərrüfatla məşğul olduqlarına və yetişdirdikləri məhsula görə "xüms-i ğəllat" və "üşr" vergilərini ödəməli idilər. Qəzanın nahiyələrindən Salmas qəzası həm əhalisinə, həm də əhatə etdiyi əraziyə görə digər nahiyələrdə böyük olmuşdur. Qəzanın torpaqlarında hər növ dənli (arpa, buğda, darı), paxlalı (mərci, noxud, kətan toxumu və s.) və texniki (pambıq, çəltik) bitkilər əkilib-becərilmişdir. Torpağa görə "cift[9]", "nim çift[10]", "bennak[11]", "mücərrəd[12]", "caba[13]", toplanmış arpa, buğda və s. dənli bitkilərdən əldə etdiyi gəlirə əsasən "xüms"[14], pambıq və digər texniki bitkilərə görə "üşr"[15] vergisi ödəmişlər. Salmasa aid vergilər arasında digər nahiyə və livalarda əkilməyən "üşr-i sirü piyaz" (sarımsaq və soğan vergisi) vergisi diqqət çəkir. Bu vergi növünə yalnız Salmasa aid vergi məlumatlarında rast gəlindiyinə görə həmin bitkinin bu ərazilərdə geniş şəkildə əkilməsi və yüksək gəlir gətirməsini söyləmək mümkündür. "Bağ-bostan məhsullarının becərilməsi üçün əlverişli və mülayim iqlimin olması Salmasda geniş meyvə bağlarının olması, müxtəlif çeşidli bostan məhsullarının əkilməsinə münbit şərait yaratmışdır (2, s. 37). Əhali meyvə, bağ-bostan məhsullarından əldə etdikləri gəlirə görə "üşr-i meyvə" (meyvə vergisi), "üşr-i bağat" (bağ vergisi), "üşr-i bostan" (bostan vergisi), "üşr-i biyan" (biyan vergisi) kimi müxtəlif vergilər ödəməli idilər. Bununla yanaşı, arıçılığın geniş yayıldığı bu ərazilərdə müvafiq "rəsm-i küvvarə" (pətək vergisi) də təyin olunmuşdur. Vergi təyin olunarkən balın çəkisi deyil, pətəklərin sayı nəzərə alınırdı.

Nəticə

Ümumiyyətlə, "Xalxal və Urmiya livalarının müfəssəl dəftəri"ndə əks olunmuş zəngin məlumatlar XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bu bölgəsində əkinçiliyin vəziyyəti, torpaqların məhsuldarlığı, əhalinin sosial həyatı, dini-etnik tərkibi haqqında təsəvvürlərin yaranması baxımından dəyərli və əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, Azərbaycanın orta əsr tarixinin, həmçinin o dövrün sosial-iqtisadi proseslərinin öyrənilməsi baxımından tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, dilçilik, demoqrafiya, təsərrüfat münasibətləri, dini təsisatlar, vergi sistemi sahələrinin daha ətraflı araşdırılması üçün Osmanlı təhrir dəftərlə-

[9] Kəndlinin əkin üçün istifadə etdiyi, 50-160 dönüm (1 dönüm 919,3 kv.m-ə bərabərdir) torpaq sahəsi. Müəssəl dəftərdə bu ölçü 70 dönüm olaraq hesablanmışdır.
[10] Bir cift torpağın yarısı
[11] Bir çiftdən az olan torpaq sahəsi
[12] Torpağı olmayan, atasına məxsus ərazidə işləyən subay kəndli.
[13] Torpaqsız kəndli
[14] ərəbcə sözdür, "beşdə bir" deməkdir. Dənli bitkilərdən alınan gəlir vergisi.
[15] ərəbcə sözdür, "onda bir" deməkdir. Rəiyyətdən alınan gəlir vergisi.

ri əvəzsiz informasiya mənbəyidir. Müəyyən edilən nəticələr görə, XVIII əsrin əvvəllərində Salmas qəzası əhalisinin sayına görə geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Təxmini hesablamalara görə, qəzanın 5 minə yaxın əhalisi təsərrüfatlarında əkinçilik, heyvandarlıq, arıçılıq və digər sahələrlə məşğul olmuş, əldə etdikləri gəlirin müəyyən hissəsini vergi olaraq dövlət xəzinəsinə ödəmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəftər-i müfəssəl-i liva-i Xalxal və liva-i Urumi. İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi/ Tapu-təhrir dəftərləri, №910, 409 s.
2. Dəlili H.. Azərbaycan cənub xanlıqları. Bakı: Elm, 1979, 144 s.
3. Əhrvanlı R. Salmasın əski mədəniyyət izləri. Salmas: Pərvaz qələm, 1385, 113 s.
4. Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri. Araşdırmanın, transliterasiyanın müəllifi E.Arıklı). Bakı: Nurlan, 2004, 857 s.
5. Ərdəbil Şeyx Səfiəddin-i Ərdəbili Vəqfi dəftəri. İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi/ Tapu-təhrir dəftərləri, №896, 2023 s.
6. Gafuriniya A.. Mecmue-yi makalat-i der mured Selmas. Gum, 1395.
7. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi/ Mühimmə dəftəri, №70, hökm 382.
8. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi/ Mühimmə dəftəri, №62, hökm 27, 28.
9. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.
10. Zəndədil Həsən və əməkdaşları. Ostani-Azərbaycani-Qərbi. Təbriz: Nəşriyye-i İrangərdi, 1377, 143 s.
11. Bilgili A. Osmanlı, İran ve Azerbaycan – I. (16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih). Erzurum: Zafer, 2004, 300 s.
12. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lüğat. Ankara: Doğuş, 1962, 1440 s.
13. Halaçoğlu Y. XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı. Ankara: TTK Basımevi, 1998, 258 s.
14. İnalcık H. Devlet-i Áliyye. Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – 1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, 377 s.
15. Orhonlu C., Göyünç, N. Has. İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, c.16, 1997, s. 268-270.
16. Şahin İ. Mezraa. İslam Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, c. 29, 2004, s. 546-548.
17. Газлифт-Гоголево. Большая Советская Энциклопедия, в 30 т., Том 6. Москва: Советская энциклопедия, 1971, 624 с.
18. Йакут ал-Хамави. Мюджам ал-булдан. Хамдаллах Газвини. Нузхат-ал кулуб (материалы по Азербайджану, пер.З.М.Буниятова). Баку: Элм, 1983, 65 с.

Резюме

Яхшиханум Насирова

Салмас в годы Османского правления
(на основании Османских архивных документов)

Недостаток источников, с которым мы сталкиваемся при изучении ряда вопросов нашей истории, заставляет нас обращаться к архивным документам других стран для более подробного исследования общественно-политических событий того периода. В этой связи документы, хранящиеся в Государственном архиве Турецкой Республики и относящиеся к средневековому периоду истории Азербайджана, имеют исключительное значение. В частности, реестры тапу-тахрир (налоговые реестры) XVI и начала XVIII веков, хранящиеся в Османском архиве, представляют большую ценность с точки зрения выявления новых фактов для формирования нового взгляда на военно-политические события и социально-экономические процессы, происходившие в исследуемом периоде. В статье рассматривается документ «Пространный реестр ливы Халхал и ливы Уруми» – османский налоговый реестр, который содержит записи о социально-экономических вопросах региона Салмас,

находившегося под османским владычеством около 10 лет, начиная с 20-х годов XVIII века. На основе документа, отражающего статистические показатели, изучена налоговая политика Османской империи, проводившаяся в регионе Салмас в тот период, и ряд вытекающих из неё административных вопросов, аграрные отношения и т. д. Хотя в названии данного документа от 1728 года этого не указано, однако представленная информация охватывала также и регион Салмас в дополнение к регионам Халхал и Урмия. Было установлено, что в период османского владычества округ Салмас состоял из четырех нахийе (районов – Я.Н.) и одного районного центра. При анализе показателей пространного реестра были получены важные результаты, касающиеся религиозного и этнического состава населения, а также вытекающей из этого демографической картины региона. В ходе данного исследования определено административное деление региона Салмас в начале XVIII века, представлены новые сведения об общественной жизни населения, его образе жизни, сферах хозяйства, религиозных и этнических вопросах, а также торговых отношениях.

Ключевые слова: *Османский, Салмас, архив, документ, налоговый реестр*

Summary

Yakhshikhanim Nasirova

Salmas region under Ottoman rule
(based on the Ottoman archival document)

The insufficiency of sources we encounter during the study of a number of issues of our history, makes us turn to archival documents of other countries for a more detailed data on the socio-political events of that period. In this regard, the documents preserved in the State Archives of the Republic of Turkey and relating to the medieval period of Azerbaijani history are of utter significance. In particular, the tapu-tahrir registry books (tax books) of the 16th and early 18th centuries preserved in the Ottoman archives of the Prime Minister's Office are very valuable in terms of revealing new facts for the formation of a new perspective on the political-military events and socio-economic processes that occurred in that period. The article deals with the document “Comprehensive register of Liwa Khalkhal and Liwa Urumi”, the Ottoman tax book which contains the records of the socio-economic issues in the Salmas region, which was under Ottoman rule for about 10 years, since 20s of the 18th century. The Ottoman tax policy implemented in the Salmas region at that time and a number of administrative issues arising from it, agrarian relations, etc. were studied on the basis of the document reflecting statistical indicators, which allow to obtain unique and valuable results. The study determined the administrative division of the Salmas region at the beginning of the 18th century, new information was presented on the social life of the population, their lifestyle, fields of economy, religious and ethnic issues, as well as trade relations.

Key words: *Ottoman, Salmas, tax books, archive, document.*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94 (479.24)

1990-CI İLLƏR TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXİNİN ARAŞDIRILMASI

Aynur KƏRİMLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 28 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 11th of September, 2025; accepted: 28th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Bakı, Mudros barışığı, Birinci Dünya Müharibəsi, Osmanlı ordusu, Dağıstan*

Giriş

Xalqımızın həyatında xüsusi tarixi əhəmiyyətə malik olan 1918-1920-ci illər dövründə Azərbaycan dövlət suverenliyini qazanaraq dünya birliyində layiqli yer tutmağa çalışmışdı. Bu mərhələ Azərbaycan xalqının həyatında mühüm dövr olmaqla yanaşı, həmçinin onun istiqlalının bünövrəsini qoymuşdur. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çətin tarixi-siyasi şəraitdə öz müstəqilliyini elan etdi və bu gün onun varisi olan Azərbaycan Respublikası tərəfindən davam etdirilən demokratik dövlətçilik tarixinin də əsasını qoydu. Beləliklə, Azərbaycan tarixində müstəsna yeri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin müxtəlif istiqamətlərinin araşdırılması qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir. Bu da öz növbəsində tədqiqat mövzusunun həm yerli, həm də xarici tarixşünaslıqda araşdırılmasını tələb edir. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin yüksələn xətlə inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət qədər araşdırılan bu mövzunun Türkiyə tarixşünaslığında da araşdırılmasının getdikcə artdığını görmək olar. Tədqiqat mövzusunun əsasını XX əsrin 90-cı illərində türkiyəli tarixçilər tərəfindən yazılmış əsərlərdə olan məlumatların araşdırılması təşkil edir.

1. Nasır Yüceer və Nilgün Akgül Erdaşın tədqiqatlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Türkiyə tarixşünaslığında XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi haqqında yazan müəlliflərdən biri leytenant Nasır Yüceer olmuşdur. Onun yazdığı "Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatları" adlı əsər əsasən arxiv sənədlərindən, Azərbaycan və Dağıstanın istiqlal mübarizəsində iştirak etmiş bölük komandirlərinin xatirələrindən istifadə edilməklə qələmə alınmışdır. Giriş, üç fəsil və nəticədən ibarət olan əsər 1996-cı ildə nəşr olunmuşdur. Bəzi xırda dəyişiklikləri özündə əks etdirən əsərin ikinci nəşri isə 2002-ci ildə Baş Qərargahın mətbəəsi tərəfindən çap olunmuşdur. Əsərin ön sözündə müəllif qeyd edir ki, Osmanlı imperiyası Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan dövlətlər sırasında olsa da, bu dörd illik müharibədə əldə etdiyi qələbələr regionda siyasi və hərbi tarazlığın dəyişməsinə səbəb olmuş və bu qələbələrdən biri də məhz Qafqaz İslam Ordusunun həyata keçirdiyi Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatları idi. Müəllif əsərin giriş hissəsində Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru Osmanlı İmperiyasının siyasi və hərbi vəziyyəti, Sinay-Fələstin-Suriya cəbhəsi, İraq və Qafqaz cəbhəsi, eləcə də Brest-Litovsk

* *doktorant, Bakı Dövlət Universiteti*
e-mail: aynurkarimli0@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3042

müqaviləsinin nəticələri və bu arada baş verən döyüşlər, Trabzon və Batum konfransları, Qafqazdakı türklərin vəziyyətindən bəhs etmişdir.

"Qafqaz İslam Ordusu" adlı birinci fəsildə N.Yüceer Azərbaycan və Dağıstanın o dövrdəki vəziyyəti, Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına doğru bəzi dövlətlərin (Osmanlı, Almaniya, Sovet Rusiyası, İngiltərə) Azərbaycanla bağlı apardığı siyasət, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması və Gəncədəki vəziyyət haqqında məlumat vermişdir. Müəllif türk ordusunun Azərbaycana gəlməsinin səbəblərini bu cümlələrlə ifadə edir: *"Bakı başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çox hissəsi işğal altında idi. Bolşeviklər Bakı və Gəncə arasındakı torpaqların yarısını işğal etmişdilər. Azərbaycan xalqı müdafiəsiz vəziyyətdə olduğu üçün bu işğalçıları dayandıra biləcək bir gücə ehtiyac vardı və belə bir yardımın gələcəyi sadəcə bir yer vardı. Osmanlı ordusu normal şərtlərdə deyil, azərbaycanlıları qətliamdan qurtarmaq üçün gəlmək məcburiyyətində qalmışdı"* [6, s.56-57]. N.Yüceer bununla türklərin Azərbaycana gəlişinin məqsədinin işğalçılıq deyil, məhz iki dövlət arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən hərbi dəstək vermək və burada yaşayan türkləri qorumaq üçün olduğunu vurğulayır.

Göstərilən fəsildə müəllif Bakının həyati əhəmiyyətli şəhər olduğunu qeyd edərək yazır: *"Bakı Azərbaycanın ən böyük şəhəri və paytaxtı olduğu üçün burada baş verən hadisələr bütövlükdə Azərbaycanın hazırkı vəziyyətini təsvir etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bakının azad olunması da öz növbəsində Azərbaycanın azadlığı olacaq. Bakı neft əsaslı sənaye zonası olduğu üçün xaricdən çoxlu mühacir axını yaşayıb. Buna baxmayaraq, əhalinin böyük əksəriyyəti türklərdir"* [6, s.45]. N.Yüceer burada vurğulamaq istəyir ki, Bakının azad olunması Azərbaycanın müstəqilliyi üçün həyati əhəmiyyətlidir. Onun qənaətinə görə, məhz Bakının azad olunması Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsinə bərabərdir.

Əsərin birinci fəslinin ikinci hissəsində N.Yüceer Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanda (Göyçay, Salyan, Ağsu, Kürdəmir, Şamaxıda) həyata keçirdiyi əməliyyatları geniş şəkildə təsvir etmişdir. Əsərdə hərbi cəhətdən əhəmiyyətli məlumatların olması onu daha da dəyərli edir.

N.Yüceer əsərinin üçüncü fəslində isə Azərbaycanın azad olunmasından sonra Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstanda həyata keçirdiyi əməliyyatlar haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir. O qeyd edir ki: *"Bakının azad olunması ilə Qafqaz İslam Ordusu ona verilən tapşırığın sadəcə birinci hissəsini tamamlayaraq Azərbaycanı xilas etmişdi, lakin Qafqazda görməli olduğu işlər bitməmişdi. Digər qardaş ölkə olan Dağıstan da yardım gözləyirdi"* [6, s.139]. Müəllif bununla bir daha nəzərə çatdırmaq istəyir ki, Osmanlı dövlətinin Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatlarının məqsədi məhz həmin dövlətlərin hökumətlərinin yardım çağırışına əsasən həyata keçirilmişdir.

Əsərin dəyərli mənbə olmasının əsas səbəblərindən biri müəllifin müxtəlif hadisələri, xüsusən də Bakının azad olunmasını günbəgün təsvir etməsidir. N.Yüceerin yazdıqlarına əsasən, Şərq cəbhəsi komandanlığı yeni əməliyyat üçün əsgər, silah və sursat tədarükü ilə məşğul olduğu üçün və Bakıdakı ermənilər, ruslar və ingilislər müdafiə əməliyyatlarına cəmləşdiyindən 1918-ci il avqustun 25-dək hər iki tərəf arasında əhəmiyyətli döyüşlər baş vermədi. Yalnız qarşılıqlı artilleriya və pulemyotlardan atəş açıldı və arabir hücumlar edildi [6, s.111]. İlk Bakı əməliyyatından 39 gün sonra, 1918-ci il sentyabrın 14-də ikinci Bakı hücumu həyata keçirildi. 36 saat davam edən ikinci Bakı əməliyyatında iştirak edən 5-ci Qafqaz diviziyasının və 15-ci piyada diviziyasının ümumi itkiləri təxminən 800–1000 əsgər idi [6, s.121]. Bakının türklər tərəfindən azad olunması ilə bir əsr müstəqillik əldə edə bilməyən Azərbaycan əsarətdən azad edildi, mayın 28-də qurulan Azərbaycan Respublikası isə sentyabrın 15-də əsl müstəqilliyinə qovuşdu. Üç ay yarım davam edən gərgin mübarizədən sonra türk qoşunları indi Bakıda idi və

şəhər indi öz əsl sahiblərinə qayıtmışdı. Müəllif burada vurğulamaq istədiyi odur ki, məhz Bakının azad olunması ilə Azərbaycan müstəqilliyinə tamamilə qovuşmuş oldu.

1990-cı illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı yazılmış digər tədqiqat işi Nilgün Akgül Erdaşın müəllifi olduğu "Milli Mücadilə Dönəmində Qafqaz Cümhuriyyətləri ilə Əlaqələr (1917–1921)" əsəridir. Giriş və üç fəsildən ibarət olan bu dəyərli əsərin birinci fəslində 1914–1918-ci illərdə türk-rus-erməni hadisələri, Qafqazdakı vəziyyət, Osmanlı dövləti üçün böyük əhəmiyyət daşıyan Brest-Litovsk sülh müqaviləsi, Batum konfransı, Bakının azad olunması, Qafqazda baş verən hadisələrə görə türk-sovet əlaqələrinin kəsilməsi kimi vacib məsələlər qələmə alınmışdır. N.Erdaş Batum müqaviləsi haqqında yazır: *"Batum danışıqları zamanı Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında yaxınlıq artdı, iki dövlət arasında gizli müqavilələr imzalandı. Müqavilənin IV maddəsinə əsasən, Azərbaycan hökumətinin ictimai asayişin təmin edilməsi üçün Osmanlıdan hərbi yardım istəmək hüququ var idi"* [4, s.30]. Müəllif bununla qeyd edir ki, Batum müqaviləsinin imzalanması ilə iki dövlət arasında olan münasibətlər yeni mərhələyə qədəm qoydu və hüquqi çərçivəyə salındı.

N.Erdaş da N.Yüceer kimi Bakının əhəmiyyətindən, xüsusən də Bakı neftinin Sovet Rusiyası üçün həyati vacib rolu haqqında yazaraq qeyd edir: *"Bakı əvvəlcə Rusiya, sonra isə Sovet hökuməti üçün vacib əhəmiyyətli bir şəhər idi. Bakı nefti olmasaydı, onsuz da dağılmış olan sovet iqtisadiyyatının ayaqda qalması qeyri-mümkün olardı"* [4, s. 35]. N. Erdaşın qənaətinə görə, sovet iqtisadiyyatı məhz Bakı neftindən asılıdır. Bu səbəbdən Rusiya Bakını heç bir ölkəyə güzəştə getmək istəmirdi.

N.Erdaş ikinci fəsildə Mudros barışığından bəhs etmiş və barışıqdan sonra Qafqazda olan vəziyyət haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif barışığın Azərbaycan üçün nəticələri haqqında yazır: *"Sülh müqaviləsinin on beşinci maddəsinə əsasən, Bakının ingilislər tərəfindən işğalı təsdiqləndi. Lakin Bakının ingilislərə verilməsi ilə bağlı Osmanlı hökuməti ilə ingilislər arasında heç bir razılaşma əldə olunmamışdı. Lakin Bakının boşaldılması və ingilislərin daxil olmasına qarşı çıxmaması ilə bağlı Azərbaycandakı türk qüvvələrinin komandanlığına lazımi əmrlər göndərildi"* [4, s. 51]. Tədqiqatçı bununla Osmanlı dövlətinin müharibədə məğlub olması ilə türklərin Azərbaycandan çıxmaq məcburiyyətində olduğunu göstərir.

Beləliklə, Birinci Dünya Müharibəsində (1914-1918) məğlub olan Türkiyə Mudros barışığına (1918) əsasən öz hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Bakıdan çıxarmalı oldu [1, s.32]. Təbii ki, bu da öz növbəsində Qafqazda baş verən hərbi-siyasi proseslərə təsir etdi.

Batum konfransı (11 may – 4 iyun 1918) haqqında geniş məlumat verən müəllif bu məqamda Mart soyqırımına da toxunaraq hadisəni belə təsvir edir: *"Tarixdə "Mart hadisələri" kimi tanınan üç günlük qırğınlar 20 min azərbaycanlının, o cümlədən qocaların, qadınların və uşaqların ölümü ilə nəticələndi. Bu qırğından sonra bolşeviklər ən yaxın müttəfiqlərinin ermənilər olduğuna, müsəlmanlar isə onları bu vəziyyətdən yalnız Osmanlı Türkiyəsinin xilas edə biləcəyinə inanırdılar"* [4, s.29]. Bununla müəllif bildirmək istəyir ki, Osmanlı ordusu məhz soydaşları olan Azərbaycan türklərini xilas etmək məqsədi ilə Azərbaycana gəlmişdi.

Üçüncü fəsildə isə N.Erdaş Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Şərq siyasəti və erməni məsələsi, Gümrü, Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanması məsələlərinə toxunmuşdur. Müəllif ermənilərin hərəkətləri ilə bağlı yazır ki, Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müstəqillik əldə edən Ermənistan hökuməti Mudros barışığından sonra Anadoluda və Ermənistanda türklərə qarşı düşmən mövqe tutdu. Xüsusilə I Dünya Müharibəsi illərində Türkiyədən qaçan ermənilərin qurduqları dəstələr türk xalqına zülm və işgəncələr verməyə başladılar [4, s.115].

N.Erdaş qeyd edir ki, Gümrü müqaviləsi ilə Osmanlı İmperatorluğu tərəfindən

1918-ci ildə imzalanan Mudros barışıq müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhədlər ilk dəfə keçilmiş, 1920-ci il Sevr müqaviləsinin də etibarsızlığı faktiki olaraq sübut edilmişdi. Beləliklə, erməni məsələsi Türkiyənin istədiyi şəkildə həll olundu [4, s.120].

2. Sebahattin Şimşir və Ali Haydar Bayatın cümhuriyyətçilərlə bağlı araşdırması

Türkiyə tarixçisi, Azərbaycan siyasi mühacirət tarixinin araşdırıcısı, tərcüməçi, tarix elmləri doktoru, professor Sebahattin Şimşirin dəyərli əsərlərindən biri də "Mehmet Emin Resulzadenin Türkiyedeki hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri" əsəridir. M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, siyasi fəaliyyəti və Cümhuriyyətin elan edilməsində, eləcə də onun süqutundan sonra aparılan istiqlal mübarizəsindəki rolu və xidmətini ətraflı şəkildə şərh edən bu əsər giriş və dörd fəsildən ibarətdir.

Birinci və ikinci fəsildə S.Şimşir M.Ə.Rəsulzadənin rus işğalına qədər olan həyat və fəaliyyəti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və Azərbaycan tarixinin ən kədərli günlərindən biri olan cümhuriyyətin süqutundan sonra mühacirət dövründəki, xüsusən də Türkiyədəki fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir. S.Şimşir "Açıq söz" qəzetinin nəşr olunması, Müsavat partiyasının qurulması və fəaliyyəti haqqında bəhs edilən birinci fəsildə Müsavat partiyası ideologiyasının formalaşmasında, bu ideologiyanın bir proqram halını alaraq dövlətin yaradılmasında M.Ə.Rəsulzadənin böyük rol oynadığını qeyd etmişdir [5, s.14]. Müəllif M.Ə.Rəsulzadənin demokratik dəyərlərin və türkçülüyün yayılmasındakı rolundan bəhs edərək bildirir ki, türkçülük məsələsində o xüsusən də Ziya Gökalpın "Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm və Qərb mədəniyyətindənəm" şüarından ömrünün sonuna qədər istifadə etmişdir [5, s.70]. Müəllif burada nəzərə çatdırmaq istəyir ki, Azərbaycanda türkçülük məhz Ziya Gökalpın təsiri ilə formalaşmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi haqqında müəyyən məlumatlar əldə edə biləcəyimiz başqa bir əsər olaraq Ali Haydar Bayat tərəfindən yazılan "Əlibəy Hüseynzadə" kitabını göstərə bilərik. Müəllif yazdığı bu avtobioqrafik əsərində Əli bəy Hüseynzadənin həyatı, şəxsiyyəti, Türkiyədəki fəaliyyəti, türkçülük və türkçülük tarixindəki yeri haqqında, "Həyat" və "Füyuzat" qəzetlərindəki yazıları, əsərləri və məqalələri haqqında geniş məlumat vermişdir. A.H.Bayat qeyd edir ki, Türkiyədə 1911-1918-ci illərdə Ziya Gökalp tərəfindən sistemləşdirilən "Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək" prinsiplərini ilk ortaya çıxaran və öz yazılarında müdafiə edən məhz Hüseynzadə Əli bəy olmuşdur [2, s.33]. Müəllif əsərdə eyni zamanda Ə.Hüseynzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasındakı fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

Qeyd edilən dövrdə özündə bu və ya digər dərəcədə Cümhuriyyət haqqında məlumatları əks etdirən növbəti əsər kimi "Birinci Dünya Hərbində Türk Hərbi" silsiləsindən olan "Qafqaz Cəbhəsi II Cild 3-cü Ordu Əməliyyatı" kitabıdır. Bu əsər dörd illik bir dövrü əhatə etdiyi üçün iki kitab halında tərtib edilmişdir. Birinci kitaba müharibənin əvvəlindən 1915-ci ilin sonuna qədər olan əməliyyatlar və döyüşlər (I-V fəsillər) daxildir. 1916-cı ilin əvvəlindən başlayaraq həmin ilin payızında 3-cü Ordunun Kemah-Tirebolu xəttinə çəkilməsinə səbəb olan bir sıra döyüşlərlə, 1918-ci ilin fevral ayının əvvəlindən başlayaraq 1918-ci ilin noyabrında Şimali Qafqazda (Dağıstan) Mahaçqalanın alınması ilə nəticələnən "İrəli əməliyyatını" əhatə edən (VI-IX fəsillər) ikinci kitabdadır. Bu dəyərli əsərin yazılmasında ATAŞE Rəyasət Heyətinin arxivindəki sənədlərdən, bu mövzuda mövcud olan rəsmi və özəl nəşrlərdən istifadə edilmişdir. Əsərin yazılmasına Hakkı Altınbilek tərəfindən başlanmış, Naci Kır tərəfindən isə tamamlanmışdı. Özündə vacib məlumatları ehtiva edən bu geniş tədqiqat işi ATAŞE Rəyasət Heyətinin səlahiyyətli komitələri tərəfindən araşdırılmışdır. Əsərin arxiv sənədlərindən istifadə edilərək

yazılması onun əhəmiyyətini daha da artırır.

Tədqiqat mövzusu ilə bağlı məlumatlar qeyd olunduğu kimi, ikinci kitabda əks olunmuşdur. Əsərin səkkizinci fəslində Bakının azad edilməsinin döyüş planı belə təsvir olunur: *"15-ci Piyada diviziyası cəbhəsində 1918-ci il sentyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə yarısından başlayaraq qırx nəfərlik güclü kəşfiyyat qüvvələrinin düşmən mövqelərinə yaxınlaşması ilə tərəflər arasında piyada döyüşü başlandı və düşmənin diqqəti bu cəbhəyə yönəldi. Saat 04:00-da 38-ci piyada alayı ağır artilleriya atəş dəstəyi ilə hücuma başladı"* [3, s.588]. Bakının azad olunması üçün 1918-ci il sentyabrın 15-də səhər saatlarında artilleriya hazırlıq atəşinin ardınca Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının növbəti hücum əmri 1918-ci il sentyabrın 14-də saat 20:30-da alındı. Bu əmrə əsasən, 5-ci Qafqaz diviziyasının sol qanadı erməni kəndi vasitəsilə hücuma keçərək Bakı şəhərinin qərb hissəsini tutacaq. Aylarla davam edən qanlı və çətin döyüşlərin son hissəsi olan 36 saatlıq şiddətli döyüşdən sonra Bakı azad olundu. Hacıqabul Cənub Qrupunun komandanı polkovnik Cəmil Cahit bəy, Bakı şəhərinin komandiri təyin edildi [3, s.591].

Sonuncu Bakı hücumunda iştirak edən 5-ci Qafqaz və 15-ci Piyadaların ümumi itkiləri 800-1000-ə yaxın şəhid və yaralıdır. Müsəlmanlar 1918-ci il martın 18-də ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğına qarşı, Bakının işğalı günü müsəlmanlar ermənilərə qarşı üsyana qalxsalar da, ordunun sərt tədbirləri nəticəsində heç nə baş vermədi. Əvvəldən bu bölgədə fəaliyyət göstərən 5-ci Qafqaz Diviziyasının ümumi itkisi 30 zabit, 100 kiçik zabit və sıravi idi [3, s.592]. Müəllif bununla Osmanlı ordusunun Bakıda olmasının müsəlmanların dinc yaşamaları üçün nə dərəcədə vacib olduğunu qeyd edir.

Nəticə

Məqalədə haqqında yazılan əsərlərin hər birində mövzu ilə əlaqədar lazımi faktlar və məlumatlar görürük. Nasır Yüceer və Nilgün Erdaşın yazdığı əsərlərdə müəyyən oxşarlıqları aydın şəkildə görə bilərik. Belə ki, hər iki müəllif əsərlərində daha çox Osmanlı ordusunun Azərbaycana gəlişi və bu gəlişinin səbəblərindən, Bakının azad olunması zamanı həyata keçirilən hərbi əməliyyatlardan, eləcə də azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınlardan bəhs edir. N.Yüceer və N.Erdaşın qənaətincə, türk ordusunun Azərbaycana və Dağıstana gəliş məqsədi sadəcə müsəlman əhalini qırğınlardan xilas etmək və yardım etmək idi.

Sebahattin Şimşir və Ali Haydar Bayatın qələmə aldıqları əsərlər isə digər iki müəllifin yazdıqlarından fərqlənir. S.Şimşir və A.Bayatın əsərləri, adlarından da göründüyü kimi, bioqrafik əsərlərdir.

Bu əsərlərin hər biri mövzu ilə bağlı geniş və obyektiv məlumatlar əldə etmək üçün xüsusi dəyərlidirlər. Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin daha dərindən öyrənilməsi hər zaman aktual olan məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası I c., Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2014, 440 s.
2. Bayat A. H. Ali bey Hüseynzade və Türkiyede Yayınladığı Eserleri. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, 173 s.
3. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Harbi, III Ordu Harekatı, II c. (2. Kitap). Ankara: Genelkurmay basımevi, 1993, 803 s.
4. Erdaş N. Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cümhuriyyetleri ile İlişkiler (1917 1921). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994, 153 s.

5. Şimşir S. Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri. Ankara: Türk Kültürünü Araşdırma Enstitüsü Yayınları, 1995, 128 s.
6. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan və Dağıstan Harekatı. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, 201 s.

Резюме

Айнур Керимли

Исследование истории Азербайджанской Демократической Республики в Турецкой историографии 1990-х годов

В данной статье рассматриваются исследования различных аспектов истории Азербайджанской Демократической Республики в турецкой историографии в 1990-х годах. С момента своего создания изучение истории Азербайджанской Демократической Республики, являющейся особо исторически значимым событием в истории Азербайджана, является одной из исследовательских тем, находящихся в центре внимания как азербайджанских, так и зарубежных историков, в основном турецких историков. По сравнению с предыдущими годами, исследование истории Азербайджанской Демократической Республики турецкими историками расширилось в 1990-х годах XX века. Одной из основных причин этого, безусловно, можно назвать восстановление отношений между двумя государствами с обретением Азербайджаном независимости в 1991 году. Азербайджанская Демократическая Республика занимает важное место в турецкой историографии, поскольку она была первым тюркским государством, созданным на Кавказе. Эта демократическая республика легла в основу отношений между Турцией и Азербайджаном, способствовала развитию сотрудничества между двумя странами в военной, политической, экономической, культурной и других областях. Основу темы исследования составляет создание Азербайджанской Демократической Республики 28 мая 1918 года, военно-политическая поддержка, оказанная Османским государством правительству Азербайджана на основе Батумского договора (4 июня 1918 года), значение Бакинской нефти, распад АДР, Армянский вопрос, политическая ситуация на Кавказе после того, как Османское государство, потерпевшее поражение в конце Первой мировой войны, было вынуждено подписать Мудросский договор (30 октября 1918 года), и другие важные вопросы. Ценную и интересную информацию об изучении темы исследования можно получить из работ, упомянутых в статье. Написание этих работ показывает, что тема сохранила свою актуальность и в 90-е годы XX века. С непрерывным развитием отношений между двумя дружественными государствами подобные исследовательские работы в будущем еще больше возрастут.

Ключевые слова: *Баку, Мудросский договор, Первая мировая война, Османская армия, Дагестан*

Summary

Aynur Karimli

Research of the History of the Azerbaijan Democratic Republic in 1990s Turkish Historiography

This article discusses the research of various aspects of the history of the Azerbaijan Democratic Republic in Turkish historiography in the 1990s. Since its establishment, the study of the history of the Azerbaijan Democratic Republic, which is a particularly historically significant event in the history of Azerbaijan, has been one of the research topics in the focus of attention of Azerbaijani historians as well as foreign historians, mainly Turkish historians. Compared to previous years, the research of the history of the Azerbaijan Democratic Republic by Turkish historians expanded in the 1990s of the 20th century. One of the main reasons for this can be, of course, the restoration of relations between the two states with the regaining of independence of Azerbaijan in 1991. The Azerbaijan Democratic Republic occupies an important place in Turkish historiography as it was the first Turkic state established in the Caucasus. This democratic republic formed the basis of relations between Türkiye and Azerbaijan , contributed to the development of cooperation between the two countries in military, political, economic, cultural and other areas. The basis of the research topic is the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic on May 28, 1918, the military-political support provided by the Ottoman state to the government of Azerbaijan based on the Batum Treaty (June 4, 1918), the importance of Baku oil, the collapse of the ADR, the Armenian

issue, the political situation in the Caucasus after the Ottoman state, defeated at the end of the First World War, was forced to sign the Mudros Treaty (October 30, 1918), and other important issues. Valuable and interesting information about the study of the research topic can be obtained from the works mentioned in the article. The writing of these works shows that the topic has retained its relevance in the 90s of the 20th century. With the continuous development of relations between the two friendly states, such research works will increase even more in the future.

Key words: *Baku, Treaty of Mudros, World War I, Ottoman army, Dagestan*

Redaksiya heyətinin üzvü T.ü.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

CƏNUBİ QAFQAZIN DƏYİŞƏN TƏHLÜKƏSİZLİK ARXİTEKTURASI: AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ STRATEJİ MÜTTƏFİQLİYİ KONTEKSTİNDƏ

Elvin ŞİRİNOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22 noyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 2 dekabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.

Received: 22th of November, 2025; accepted: 2th of December, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *İkinci Qarabağ Müharibəsi, Azərbaycan-Türkiyə İttifaqı, şəbəkə mərkəzli müharibə, Şuşa Bəyannaməsi, geostrateji çətir, Orta Dəhliz*

Giriş

İkinci Qarabağ Müharibəsi 2020-ci ilin sentyabrın 27-də, 2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhəboyu genişmiqyaslı təxribat törətməsinə cavab olaraq başladı. Azərbaycan Ordusu sonradan "Dəmir yumruq" adlandırılan və 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı 30 illik işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələndi (23). Bu tarixi qələbənin əldə edilməsində, Azərbaycanın hərbi potensialının keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çatmasında Türkiyə ilə uzun illər ərzində qurulan sıx əməkdaşlıq həlledici rol oynamışdır. Bu əlaqələr həm dərin tarixi və ideoloji təməllərə, həm də rəsmi strateji sənədlərə əsaslanır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlığın hüquqi əsasını 2010-cu ildə imzalanan "Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası Arasında Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişi" təşkil edir. Bu Sazişin ən mühüm xüsusiyyəti, tərəflərdən birinin üçüncü dövlət və ya bir qrup dövlət tərəfindən silahlı basqın və ya hərbi təcavüzə məruz qaldıqda, hücuma məruz qalan tərəfin dəstəklənməsini nəzərdə tutmasıdır (2, s. 2). Sözügedən Sazişin imzalanmasından sonra iki ölkə arasında çoxsaylı birgə hərbi təlimlər həyata keçirilmişdir (3, s. 328).

"Türkiyənin Azərbaycana göstərdiyi bu çoxşaxəli dəstək müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində "ağıllı güc" konsepsiyasının uğurlu tətbiqi kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Ankara sadəcə hərbi arsenalını (sərt güc) deyil, həm də "Bir millət, iki dövlət" ideologiyasının yaratdığı mənəvi-siyasi legitimliyi (yumşaq güc) strateji şəkildə sintez etmişdir. Türkiyənin diplomatik masada nümayiş etdirdiyi qətiyyət Azərbaycanın hərbi sahədəki hərəkət sərbəstliyini qorumuş, eyni zamanda PUA texnologiyası kimi yüksək texnoloji hərbi resurslar bu ideoloji birliyin sahədəki praktik nəticəsini təmin etmişdir. Bu sinerji, regional status-kvonun dəyişdirilməsində təkcə silahların deyil, həm də sarsılmaz strateji və ideoloji ittifaqın nə dərəcədə həlledici olduğunu nümayiş etdirən elmi və siyasi bir yenilikdir.

1992-ci ildən bəri mövcud olan rəsmi hərbi əməkdaşlıq sazişləri və xüsusən də 2010-cu il Sazişinin qarşılıqlı dəstək prinsipi, iki dövlət arasındakı geosiyasi təməlin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu əlaqə "bir millət, iki dövlət" siyasi diskursu ilə müəyyənləşir (5, s. 91), bu ideoloji baza Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəstəyin mahiyyətini təşkil edir və hərbi sahədə də konkretləşmişdir. Xüsusilə, 2017-ci ildə imzalanan müdafiə

* *doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti*
e-mail: elvin.shirinov008@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3046

sənayesi sahəsində əməkdaşlıq sazişi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin komanda heyətinin türk mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmasının başlanğıcı üçün əsas yaratmışdır.

1. Türkiyənin regional siyasəti və geosiyasi kontekst

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, əsas qlobal aktorların daxili siyasi gündəmlərə, COVID-19 pandemiyasına və bunun törətdiyi makro-iqtisadi çətinliklərə yönəldiyi bir konfiqurasiya zamanı Türkiyə üçün geostrateji boşluq yaratdı. Bu mülayim beynəlxalq kontekstdə Türkiyə Dağlıq Qarabağdakı regional status-kvonun fundamental şəkildə dəyişməsinə nail oldu.

Hazırda Türkiyə həm PUA texnologiyasında strateji üstünlük, həm də Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik arxitekturasında artıq rol oynayan subyektdir. Türkiyənin Azərbaycanın PUA təchizatı bazarına artan girişi bir çox analitik parametrlər baxımından kritik əhəmiyyətə malikdir.

İkinci Qarabağ Müharibəsi Cənubi Qafqazda regional güc balansının dəyişməsinə səbəb oldu. Bu prosesdə Türkiyənin Azərbaycana göstərdiyi diplomatik və hərbi-siyasi dəstək regiondakı mövcudluğunu əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdi. Türkiyənin rəsmi hərbi əməkdaşlığı, o cümlədən yüzlərlə zabitin türk akademiyalarından məzun olması, davamlı təhsil və təlim vasitəsilə həyata keçirilən dəstək, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri üçün kritik əhəmiyyətli bir döyüş çarpanı (*combat multiplier*) rolunu oynayaraq qələbədə həlledici oldu. Türkiyə Cənubi Qafqazın əsas aktorlarındandır və bu region Türkiyə üçün geosiyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ankara nəqliyyat-logistika və enerji zəncirlərinin inkişafında, bu layihələrdə bilavasitə iştirakda və bu marşrutların öz ərazisinə çıxarılmasında maraqlıdır. Azərbaycanla münasibətlər isə Türkiyənin regiondakı təsirini artırmasına və xarici siyasətinin türk vektorunu inkişaf etdirməsinə kömək edən mühüm rol oynayır. Azərbaycan və Ermənistan arasındakı ərazi münaqişəsi uzun müddət Cənubi Qafqazın inkişafını müəyyənləşdirmiş və regionda yüksək münaqişə potensialını saxlamışdır ki, bu da regiondan kənar aktorların maraqlarına toxunurdu. Mübahisəni diplomatik yollarla həll etmək üçün çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, tərəflərin barışmazlığı, onların əlaqə qurmaq istəməməsi, Qarabağ məsələsinin Bakı və İrəvan üçün öz müqəddəratını təyinetmə elementinə çevrilməsi məsələnin sülh yolu ilə həllinin mümkünsüzlüyünü əvvəlcədən müəyyən etmişdir (10, s.136).

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnən 2020-ci il hadisələri Cənubi Qafqazda güc balansını dəyişdirdi. Ankara uzun müddət Cənubi Qafqazda siyasi və iqtisadi təsirini artırmağa çalışsa da, digər dövlətlərlə, xüsusən Rusiya ilə rəqabət ona belə imkanlar vermirdi. Bundan əlavə, Türkiyənin regiondakı ambisiyaları Cənubi Qafqazda güc balansının qorunmasında maraqlı olan digər regiondan kənar dövlətlərdə də narahatlıq doğururdu.

2. Müharibə dönəmində Türkiyənin siyasi və diplomatik dəstəyi

İkinci Qarabağ Müharibəsi başladığı andan etibarən Türkiyə rəsmi Ankara səviyyəsində Azərbaycana qarşı şərti olmayan və qətiyyətli siyasi dəstək nümayiş etdirdi. Xarici İşlər Naziri Mövlud Çavuşoğlunun və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bəyanatları Türkiyənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün apardığı əks-hücum əməliyyatlarını tamamilə dəstəklədiyini birmənalı şəkildə ifadə etdi. Bu dəstək yalnız sözlə yox, həm də beynəlxalq təşkilatlar və platformalarda, o cümlədən NATO və BMT-də Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etməklə təzahür etdi. Türkiyə bu qətiyyətli mövqeyi ilə münaqişəyə xarici müdaxilə cəhdlərinin qarşısını almağa və Azərbaycanın hərbi-siyasi manevr sahəsini genişləndirməyə hədəflənmişdi (3, s. 317).

Türkiyənin diplomatik dəstəyinin əsas sütununu, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyünün tam və qeyd-şərtsiz dəstəklənməsi təşkil edirdi. Tür-

kiyə rəhbərliyi müntəzəm olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qarabağla bağlı qətnamələrinə (822, 853, 874 və 884) istinad edir, Ermənistanın işğalçı olduğunu vurğulayır və Azərbaycanın öz ərazilərində əməliyyat keçirməsinin beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələn özünümüdafiə hüququ olduğunu qeyd edib **(**24**)**.

Bu strategiya Azərbaycanın hərbi əməliyyatlarını beynəlxalq legitimlik çərçivəsinə salaraq, Ermənistanın "humanitar fəlakət" haqqında bəyanatlarını neytrallaşdırmağa və müharibənin əsl mahiyyətini - işğalın sona çatdırılması məqsədini - beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmağa xidmət edib.

3. Minsk Qrupu formatına alternativ yanaşma və regional həll prinsipinin irəli sürülməsi

Müharibə dövründə Türkiyə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin otuz il ərzində həll olunmamasının əsas səbəbkarı kimi ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətsizliyini hədəf alaraq bu formatı sərt şəkildə tənqid etmişdir. Ankara, xüsusilə Minsk Qrupunun həmsədrlərinin (Rusiya, Fransa və ABŞ) münaqişəni həll etmək əvəzinə, "dondurulmuş" vəziyyətdə saxlamağa xidmət edən qərəzli və qeyri-effektiv vasitəçilik missiyasını kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. Belə ki, həmsədrlərin hər biri fərqli geosiyasi maraqlara sahib olsa da, onların ortaq nöqtəsi status-kvonun qorunub saxlanılması idi ki, bu da həm Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə zidd idi, həm də liderlərin və xalqların maksimalist mövqeləri fonunda danışıqlar prosesini imitasiyaya çevirirdi.

Ankara problemin həlli üçün "regional aktorlar tərəfindən regional həll" prinsipini irəli sürərək, beynəlxalq vasitəçiliyin uğursuzluğunu faktlarla əsaslandırmışdır (20; 13). Türkiyənin bu yanaşması yalnız diplomatik etiraz deyil, gələcək sülh və təhlükəsizlik arxitekturasında özünün Cənubi Qafqazda legitimləşmiş bir aktor kimi rolunu təsdiqləmək və regionun taleyini regiondankənar qüvvələrin diktəsindən çıxarmaq strateji məqsədini daşıyırdı. Xüsusilə Qərb həmsədrlərinin (ABŞ və Fransa) prosesdəki passivliyi və Rusiyanın regionda təkbaşına sülhməramlı missiya yerləşdirmək cəhdləri qarşısında, Türkiyə öz hərbi-siyasi iştirakı ilə yeni bir regional balans yaratmışdır.

Bu strateji xətt, Azərbaycan və Türkiyənin birgə səyləri nəticəsində əldə olunan hərbi qələbələrin regional əməkdaşlıq çərçivəsində möhkəmləndirilməsinə hesablanmışdı. Beləliklə, Türkiyə "3+3" (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan + Türkiyə, Rusiya, İran) kimi regional platformaları təşviq etməklə Minsk Qrupunun onilliklər boyu davam edən və nəticə verməyən vasitəçilik inhisarını sındırmağı hədəfləyirdi. Bu, həm də Ermənistan rəhbərliyinə verilən bir ismarış idi ki, beynəlxalq birliyin və uzaq vasitəçilərin tanınma və ya müdaxilə vədləri artıq sahədəki reallıqları dəyişmək gücünə malik deyil.

4. Hərbi əməkdaşlıq və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin transformasiyası

Türkiyənin Azərbaycana artan dəstəyi, xüsusilə də ötürdüyü Pilotsuz Uçuş Aparatları (PUA) sistemləri ilə özünü aydın şəkildə göstərdi. İkinci Qarabağ Müharibəsində "Bayraktar TB-2" pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi döyüş meydanında keyfiyyətcə yeni bir fərq yaratdı və Azərbaycanın qələbəsinə həlledici töhfə verdi. Bu PUA-lar Azərbaycanın hərbi üstünlüyünü təmin edərək, hava üstünlüyü yaratdı və quru qoşunlarının əməliyyat hədəflərinə maneəsiz çatmasına imkan verən əsas faktor oldu. Azərbaycanın İkinci Qarabağ Müharibəsindəki hərbi nailiyyətlərini sadəcə fərdi texnoloji vasitələrin, o cümlədən PUA-ların uğuru kimi deyil, daha geniş müstəvidə – **"**Şəbəkə Mərkəzli Müharibə" (Network-Centric Warfare) doktrinasının tətbiqi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Türkiyənin bu texnoloji infrastrukturun qurulmasındakı rolu məhz taktiki məlumatların döyüş meydanından real vaxt rejimində mərkəzi komandanlıq nöqtələrinə ötürülməsi və qərar qəbuletmə müddətinin minimuma endirilməsini təmin edən rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin inteqrasiyası ilə xarakterizə olunur. Bu sistem sensorlar, komanda

mərkəzləri və zərbə vasitələri arasında vahid məlumat mühiti yaradaraq, Azərbaycan Ordusuna düşməndən daha çevik hərəkət etmək və dinamik döyüş şəraitində situasiya üstünlüyü qazanmaq imkanı vermişdir. Beləliklə, Türkiyənin dəstəyi ilə formalaşan bu intellektual hərbi infrastruktur, kinetik gücü (silahları) strateji zəka (məlumat) ilə birləşdirərək müasir dövrün mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modelini sahədə uğurla reallaşdırmışdır.

4.1. Hərbi qüvvələrin transformasiyası:

Son otuz illik müddətdə Azərbaycanın Baş Qərargahı (BQ) Türkiyə və Almaniya modellərinə uyğun olaraq Sovet doktrinası əsaslı qurumdan Qərb (NATO) standartlarına uyğun struktura transformasiya edilmişdi. Bu təkamül prosesi əsasən Türk Silahlı Qüvvələrinin (TSQ) hərbi əməkdaşlığı və zabit mübadilə proqramları vasitəsilə həyata keçirilmiş, hərbi heyətə uğurlu operativ səviyyəli kampaniya strategiyaları formalaşdırmağa və icra etməyə imkan vermişdi.

Birinci müharibə Sovet hərbi irsinə malik iki qüvvə arasında baş verdiyi halda, ikinci müharibə hələ də köhnə strukturlu ordu ilə Qərb standartlarına inteqrasiya olunmuş yeni Silahlı Qüvvələr arasında idi.

Türkiyənin rəsmi hərbi əməkdaşlığı, təhsil və təlim vasitəsilə Azərbaycana göstərdiyi dəstək, yüzlərlə zabitin türk akademiyalarından məzun olması, eləcə də birgə təlimlər Azərbaycan Silahlı Qüvvələri üçün kritik əhəmiyyətli bir döyüş çarpanı (*combat multiplier*) olmuşdur.

Bu modernləşmə səyləri neft gəlirləri ilə maliyyələşdirilərək ordunun köhnə Sovet modelindən NATO standartlarına uyğun doktrinaya keçidini və avadanlıqla təchizatını prioritetləşdirmişdir. Türkiyə Silahlı Qüvvələri (TSK) tərəfindən NATO standartlarına uyğun verilən təlimlər Azərbaycan hərbi kadrlarının döyüş hazırlığını artırdı, bu isə "Müasir Döyüş" şəraitində çevik qərar qəbuletməyə imkan verdi. Nəticədə, Azərbaycan ordusu döyüş meydanına ultramüasir PUA taktikalarını və texnologiyalarını özündə birləşdirən, müasir doktrinal kampaniya dizaynı və planlamasına malik olan, NATO-nun əməliyyat prinsiplərinə yaxın bir hərbi qüvvə çıxartdı (25).

4.2. PUA texnologiyasının həlledici rolu:

Türkiyənin milli müdafiə sənayesindəki PUA inkişafı indi Azərbaycana transfer edilir, bu da Qarabağ cəbhəsində hərbi qüvvələr balansını dəyişdirən katalizatora çevrilir. Müdafiə-iqtisadi nöqteyi-nəzərdən, TB-2 Türkiyə üçün əvvəllər İsrailin dominantlıq etdiyi Azərbaycan silah sənayesində güclü bir mövqe yaradır (18).

Qeyd etmək vacibdir ki, bu eskalasiya Türkiyə tərəfinin xüsusi rolu, ilk növbədə hərbi-sənaye kompleksinin məhsullarının tədarükünün genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Statistik göstəricilər Türkiyə və Azərbaycan arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın 2020-ci ildə keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçdiyini təsdiqləyir. Belə ki, 2020-ci ilin ilk 9 ayında Türkiyənin Azərbaycana hərbi ixracı əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6 dəfə artaraq 123 milyon dollara çatmış, [27]. Azərbaycan reaktiv artilleriya, zirehli transportyorlar, raketlər, habelə "Bayraktar TB2" PUA-ları və onların döyüş sursatlarını satın almışdı [9, s. 60]. Bu artım tərəflər arasında hərbi-strateji koordinasiyanın operativ səviyyədə gücləndirilməsinin birbaşa göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Satışların 2020-ci ildə altı dəfə artması Türkiyənin dəstəyinin intensivliyini göstərirdi və müharibənin gedişatına birbaşa təsir etdi. "Bayraktar TB2" PUA-ları müharibədə sözün əsl mənasında "oyun dəyişdirici" təsirə malik oldu (22, s. 1; 16, s. 1).

Bayraktar TB2 PUA-larının əsas taktiki rolu fasiləsiz kəşfiyyat və nəzarət imkanları yaratmaq idi. Onların uğuru Ermənistanın köhnəlmiş Sovet hava hücumundan müdafiə sistemlərinin, o cümlədən S-300 komplekslərinin kiçik PUA-lara qarşı effektiv olmaması səbəbindən (16) və zirehli texnikasını yüksək dəqiqliklə sıradan çıxararaq, döyüş meydanında keyfiyyət fərqini yaratdı. PUA-lar bu sistemləri və zirehli texnikanı

yüksək dəqiqliklə sıradan çıxararaq döyüş meydanında keyfiyyət fərqini yaratdı. Nəticədə, PUA-lar Azərbaycanın hücum əməliyyatlarında açıq-aşkar əhəmiyyətli rol oynadı (17) və onun qələbəsinə yol açdı (14). Azərbaycanın hava üstünlüyünü təmin edən və onun əməliyyat hədəflərinə maneəsiz çatmasına imkan verən əsas faktor oldu (16, s. 4).

4.3. Strateji koordinasiya və nəticə

Türkiyənin regional siyasətindəki dönüş, xüsusilə 2020-ci ilin iyulunda baş verən Tovuz döyüşlərindən sonra keçirilmiş birgə hərbi təlimlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərdi. Belə ki, Türkiyə və Azərbaycan Silahlı Qüvvələriin müharibədən qısa müddət əvvəl iyul və avqust aylarında birgə hərbi təlimlər keçirməsi, eləcə də Türkiyə iki F-16 qırıcısını Gəncə şəhərində saxlaması, (19) müharibənin gedişatına təsir edən operativ hazırlıq və koordinasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi, habelə strateji çəkindirmə (*deterrence*) siqnalının verilməsi kimi iki əsas strateji nəticə ilə xarakterizə olunur. Birgə təlimlər Azərbaycan və Türkiyə orduları arasında əməliyyat planlarının sınaqdan keçirilməsi və komandanlıq zəncirinin uyğunlaşdırılması baxımından kritik əhəmiyyətə malik idi. Nəticə etibarı ilə müttəfiq orduların müştərək əməliyyat aparma qabiliyyətini maksimuma çatdırmaqla diplomatik və psixoloji baxımdan güclü bir strateji çəkindirmə vasitəsi rolunu oynadı. Bu təlimlər Ermənistan rəhbərliyinə Türkiyənin Azərbaycana qətiyyətli və açıq dəstəyini nümayiş etdirərək, lazım gələrsə hərbi əməliyyatların gedişatına birbaşa təsir edə biləcəyi siqnalını verdi (20). Ekspertlər qeyd edirlər ki, təkcə 2019-cu ildə 13 birgə Türkiyə-Azərbaycan hərbi təlimi keçirilmişdir, 2020-ci ilin yay təlimlərindən sonra isə Türkiyə hərbi kontingenti Azərbaycan ərazisində qalmışdır ki, bu kontingentin əməliyyatların planlaşdırılmasında, PUA-ların idarə edilməsində və s. iştirak etdiyi ehtimal olunur [7, s. 102–103].

ASELSAN tərəfindən həyata keçirilən bu layihə ilə hər iki ölkənin hərbi hava qüvvələri Azərbaycan hava məkanına nəzarəti təmin etməklə yanaşı, birgə əməliyyatlar aparmaq imkanına da sahib olur. Lakin "HAKİM" layihəsinin əhəmiyyəti sadəcə taktiki idarəetmə ilə məhdudlaşmır; bu sistem Türkiyə və Azərbaycanın hava məkanını NATO standartlarına uyğun şəkildə inteqrasiya edərək, Egey dənizindən Xəzər hövzəsinə qədər uzanan vahid bir **"**Geostrateji Çətir" formalaşdırır. Bu "Vahid Səma" modeli regional hava təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kənar aktorlardan asılılığı minimuma endirən və Türk dünyasının hava məkanını vahid bir müdafiə zolağına çevirən strateji bir konseptdir. Belə bir kompleks hava nəzarət zonası regionda hərbi balansın Azərbaycanın lehinə möhkəmlənməsinə və istənilən hava təhdidinə qarşı kollektiv çəkindirmə gücünün yaranmasına xidmət edir.

Müdafiə Sənayesi Naziri Haluk Görgünün açıqlamasına görə Türkiyə və Azərbaycan HAKİM hava idarəetmə və nəzarət sistemi layihəsini həyata keçirməklə, ortaq hava məkanına nəzarət zonası Egey dənizindən Xəzər hövzəsinə qədər uzanacaqdır. ASELSAN tərəfindən həyata keçirilən bu layihə ilə hər iki ölkənin hərbi hava qüvvələri Azərbaycan hava məkanına nəzarəti təmin etməklə yanaşı, birgə əməliyyatlar aparmaq imkanına da sahib olur (4).

İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycan və Türkiyə arasındakı hərbi əməkdaşlıq keyfiyyətcə *yeni bir müstəviyə – hərbi-texnoloji tərəfdaşlıq mərhələsinə qədəm* qoymuşdur. Artıq Azərbaycan sadəcə hazır hərbi məhsulları idxal edən tərəf deyil, Türkiyə ilə müştərək istehsal və modernizasiya layihələrində iştirak edən strateji subyekt kimi çıxış edir. Bu keçidin ən bariz nümunələrindən biri Azərbaycanda PUA-lara xidmət və istehsal mərkəzlərinin yaradılması, həmçinin Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinin arsenalındakı "Su-25" təyyarələrinin Türkiyənin TUSAŞ şirkəti tərəfindən modernizasiya edildiyi "Laçın" layihəsidir. Bu layihələr tərəflər arasındakı münasibətlərin birtərəfli hərbi yardımdan çıxaraq, ortaq müdafiə sənayesi ekosisteminin qurulmasına xidmət etdiyini və Azərbaycanın müdafiə potensialının xarici asılılıqdan qurtularaq tex-

noloji avtonomluğa doğru irəlilədiyini, *hərbi asılılıqdan hərbi-texnoloji tərəfdaşlığa* keçidi göstərir.

5. Geniş geosiyasi məqsədlər və beynəlxalq təsirlər

Türkiyənin geosiyasi məqsədləri və regional ambisiyaları ilə bağlı olaraq, Türkiyənin Azərbaycana verdiyi "şərti olmayan" dəstək, Ankaranın geniş regional məqsədlərini əks etdirirdi. Bu dönüş nöqtəsi, əsasən, Türkiyənin 2008-ci ildə Ermənistanla münasibətləri normallaşdırma siyasətinin uğursuzluğundan sonra Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin dərinləşməsi və Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AKP) xarici siyasətindəki yumşaq güc yanaşmasından uzaqlaşma ilə bağlı idi. Bu dəstəyin arxasında dörd əsas geosiyasi maraq dayanır:

Birincisi, enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi maraqlar Ankaranın əsas strateji məqsədlərindən biri idi, belə ki, Azərbaycan Türkiyənin enerji təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyətə malikdir (2020-ci ilin birinci yarısında qaz idxalı 23% artıb) (19) və SOCAR Türkiyədə ən böyük xarici investordur (26).

Hərbi qələbənin yaratdığı yeni reallıqlar həm də qlobal iqtisadi marşrutların təhlükəsizliyi məsələsini aktuallaşdırmışdır. Bu kontekstdə, Türkiyə-Azərbaycan hərbi ittifaqı sadəcə ərazi bütövlüyünün qorunması deyil, həm də "Orta Dəhliz" (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) layihəsinin yeganə real təhlükəsizlik qarantı kimi çıxış edir. Çinlə Avropanı birləşdirən bu strateji xəttin Cənubi Qafqaz seqmenti məhz bu ittifaqın təmin etdiyi hərbi-siyasi sabitlik sayəsində beynəlxalq investorlar və logistika nəhəngləri üçün "təhlükəsiz liman" statusu qazanmışdır. Beləliklə, Bakı və Ankara arasındakı hərbi koordinasiya regionu qlobal iqtisadiyyatın kəsişmə nöqtəsinə çevirərək, marşrutun keçdiyi coğrafiyada hər hansı kənar müdaxilə və ya qeyri-sabitlik riskini minimuma endirən strateji bir qalxan funksiyasını yerinə yetirir.

İkincisi, Türkiyə regional nüfuzun gücləndirilməsini hədəfləyərək, nüfuzlu bir regional gücə çevrilməyi və ATƏT-in Minsk Qrupunun səmərəsizliyini gördüyü bir şəraitdə, Dağlıq Qarabağ məsələsinin siyasi həllində daha fəal rol almağı arzulayırdı.

Üçüncüsü, Ankaranın strateji məqsədi Rusiya ilə rıçaq balansını qurmaq idi. Yəni, Qarabağda Rusiya təsirini tamamilə aradan qaldırmaqdan daha çox, Rusiyanın Qafqazdakı həssas nöqtələrindən istifadə edərək Suriyada və ya Liviyadakı mübahisələrdə öz mövqeyini gücləndirmək üçün geosiyasi rıçaq əldə etmək idi (19).

Bu siyasət, Rusiyanın Azərbaycandakı təsirini itirməkdən ehtiyat etməsinə səbəb oldu və Türkiyənin Cənubi Qafqazda artan təsirinin geosiyasəti dəyişdirdiyini göstərdi.

Dördüncüsü, AKP-nin siyasətində millətçi fiqurların ön plana çıxması Qafqaz geosiyasətini daxili siyasi prioritetə çevirmişdi.

Nəticədə, Türkiyənin qətiyyətli dəstəyi regionun geosiyasətini dəyişdirərək Rusiyanın uzunmüddətli hökmranlığını sarsıtdı və Azərbaycanın hərbi üstünlüyünü təmin etdi. Lakin bu dəstək həm də Rusiyanın "qırmızı xətləri" ilə bağlı riskləri özündə ehtiva edirdi. Moskva atəşkəs danışıqlarından Türkiyəni kənarlaşdırmağa çalışsa da, Türkiyənin hərbi-texnoloji uğuru regional nizamın yenidən formalaşmasında onun maraqlarının nəzərə alınmasını qaçılmaz etdi.

Türkiyənin Azərbaycandakı rolu nəinki müttəfiq ordunun modernizasiya imkanını, həm də öz yurisdiksiyası daxilində və ondan kənarda transatlantik ittifaqa strateji əlavə dəyər vermək potensialını nümayiş etdirir (28).

Prezident Rəcəb Təyyub Ərdoğanın sözlərinə görə, 44 günlük müharibədə Ankaranın Azərbaycana dəstəyi Türkiyənin ABŞ və Rusiya ilə yanaşı "dünya nizamında layiqli yerini" axtarışının bir hissəsi idi (14, s. 2).

Azərbaycan və Türkiyə arasında onilliklər boyu inkişaf edən hərbi-siyasi əməkdaşlıq 15 iyun 2021-ci il tarixində imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi ilə özünün ən yüksək

zirvəsinə çatmışdır. Bu tarixi sənəd 2010-cu il sazişinin yaratdığı hüquqi bazanın məntiqi davamı olmaqla yanaşı, iki ölkə arasındakı münasibətləri rəsmən "strateji müttəfiqlik" səviyyəsinə qaldırmışdır. Şuşa Bəyannaməsi regiondakı "üçüncü tərəflər" və kənar aktorlar üçün ciddi bir strateji çəkindirmə (deterrence) faktoru rolunu oynayır. Xüsusilə, Cənubi Qafqazda status-kvonun dəyişməsindən narahat olan qüvvələr üçün bu sənəd Azərbaycanın təhlükəsizliyinin birbaşa Türkiyənin (və dolayısı ilə NATO-nun ən güclü ordularından birinin) təhlükəsizlik çətiri altında olduğunun bəyanıdır. Bu müttəfiqlik həm də regionda militarist meyilləri stimullaşdıran və ya Ermənistanı revanşizmə sövq edən kənar siyasi mərkəzlərin (məsələn, Fransa kimi aktorların) manevr imkanlarını məhdudlaşdırır. Beləliklə, Şuşa Bəyannaməsi sadəcə iki tərəfli bir sənəd deyil, Avrasiyanın yeni təhlükəsizlik xəritəsində sabitliyi təmin edən fundamental bir sütundur.

Nəticə

Beləliklə, 2020-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri coğrafi və siyasi cəhətdən strateji əhəmiyyətə malik Qarabağ bölgəsinin işğal altında olan hissələrini Ermənistan ordusundan geri almaq məqsədilə uğurlu birgə əməliyyat həyata keçirdi. Bu əməliyyat Azərbaycanın ərazilərinin böyük hissəsini bərpa etmək kimi strateji məqsədinə çatmasına imkan verdi. Kampaniyanın dizaynı məqsədləri, üsulları və vasitələri effektiv şəkildə tarazlaşdıraraq, əməliyyat sənətinin əlamətlərini aydın şəkildə nümayiş etdirdi. Əməliyyat baxımından, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin birgə planlaşdırması, hazırlığı və yüksək döyüş effektivliyi erməni rəqibinə nisbətən həlledici üstünlük yaratdı. Nəticə olaraq, Azərbaycanın 2020-ci ildə Qarabağdakı hərbi kampaniyasının uğuru, hərbi institutlarında uzun müddət davam edən peşəkarlaşma və modernləşmə dövrünün (yüksək texnologiyalı dəqiqliklə zərbə endirmə qabiliyyətlərinin uğurla əldə edilməsi daxil olmaqla) və buna tamamlayıcı qətiyyətli siyasi qərarların məntiqi nəticəsi idi.

Azərbaycanın 2020-ci ilin payızında Qarabağda qazandığı strateji qələbə, ilk növbədə, asimetrik hərbi qabiliyyət investisiyaları və Türk/İsrail PUA-larının (pilotsuz uçuş aparatları) təmin etdiyi taktiki və əməliyyat səviyyəsində oyun dəyişdirici üstünlük ilə izah olunur.

"Bayraktar TB2" PUA-larının müharibədəki əsas taktiki rolu fasiləsiz kəşfiyyat və nəzarət təmin etmək idi ki, bu da dağlıq ərazidə belə düşmən mövqelərini və təchizatını daimi izləməyə şərait yaratdı. PUA-ların uğuru, Ermənistanın köhnəlmiş Sovet hava hücumundan müdafiə sistemlərinin (o cümlədən S-300-lərin) kiçik PUA-lara qarşı effektiv olmaması səbəbindən mümkün oldu. Bu amil TB2-lərə maneəsiz əməliyyatlar keçirmək imkanı verdi. Bu müharibə, PUA-ların ənənəvi quru qoşunlarından üstün gəldiyi bir "postmodern münaqişə" nümunəsi kimi qiymətləndirilərək, PUA-ların təkbaşına müharibəni qazanmasa da, quru qoşunlarının uğuru üçün zəmin hazırlayan hərbi doktrinanın dəyişməsinə səbəb olan əsas faktor olduğunu sübut etdi.

Azərbaycanın XTQ-yə əhəmiyyətli investisiya yatırması və bu qüvvələrin inkişafı, dəqiq zərbə imkanlarını tamamlayırdı. Türk hərbi dəstəyi ilə inkişaf edən XTQ, döyüş əməliyyatlarını düşmənin arxa zonasına qədər uzadaraq komandanlıq şəbəkələrini, kritik infrastrukturu və hava hücumundan müdafiə sistemlərini hədəf alıb məhv etdi.

Türkiyənin bu dəstəyi sadəcə hərbi təchizatla məhdudlaşmayıb. 2010-cu il Strateji Sazişinin hüquqi çətiri altında, Ankara Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində beynəlxalq hüququ Azərbaycanın lehinə tətbiq etməklə yanaşı, Minsk Qrupunun rolu da daxil olmaqla, regional status-kvonu diplomatik səviyyədə də sarsıtmışdır.

Nəticə etibarilə, İkinci Qarabağ Müharibəsi Türkiyənin regional siyasəti üçün həlledici bir dönüş nöqtəsi oldu, Ankaranın Cənubi Qafqazda öz geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirməsinə və Rusiyanın uzunmüddətli təsirini strateji şəkildə balanslaşdırmasına imkan verdi. Bu müharibə həm də "bir millət, iki dövlət" strategiyasının hərbi-texnoloji

inteqrasiya vasitəsilə regional güc balansını dəyişdirməkdəki yüksək effektivliyini nümayiş etdirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb. (https://president.az/az/articles/view/52115)
2. Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası Arasında Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişi (2010). (https://e-qanun.az/framework/21158)
3. Milli Hava Komuta Kontrol Sistemi Ege'den Hazar'a havaya HAKİM // İstanbul Ticaret Gazetesi. (https://istanbulticaretgazetesi.com/milli-hava-komuta-kontrol-sistemi-egeden-hazara-havaya-hakim)
4. Аватков В. А. Турция и Азербайджан: одна нация – одно государство? // Мировая экономика и международные отношения. 2022, Т. 66, № 2, с. 90-100.
5. Багаева А. В., Терновая Л. О. Правовые основы европейской интеграции: учебник для вузов. 2-е изд. М.: Юрайт, 2025, 266 с.
6. Буря на Кавказе / Д. Барри, Г.М. Дерлугьян, А.М. Искандарян, М. Казалет, А.В. Лавров, К.В. Макиенко, С.М. Маркедонов, Л.А. Нерсисян, Р.Н. Пухов, Д.В. Тренин, К. Хас, М.Ю. Шеповаленко; под ред. Р.Н.Пухова. – М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2021, 128 с.
7. Вознесенский И.С. Темпоральный интеллект: от секрета овладения временем к эффективному управлению // Миссия конфессий, 2022, Т. 11, №3 (60), с. 90-97.
8. Гузаеров Р.И. Военно-техническое сотрудничество Турции и Азербайджана: дорога к интеграции? // Россия и новые государства Евразии, 2023, №3, с. 55–67.
9. Маркедонов С.М. Тридцать лет Нагорно-Карабахского конфликта: основные этапы и перспективы урегулирования // Постсоветские исследования, 2018, № 2, с. 129-138.
10. Саможнев А. У въезжающих в США пограничники начали проверять мобильные телефоны //. Российская газета, 31 март, 2025.
11. Терновая Л.О. Геополитическая лимология: учебник. М.: ИНФРА-М, 2026, 225 с.
12. Терновая Л.О., Чапкин Н.С. Международные отношения в эпоху искусственного интеллекта //. Культура мира, 2025, Т. 13, №5 (48), с. 153-162.
13. Avdaliani E. Turkey's Win-Win Strategy in the Nagorno-Karabakh Conflict //. BESA Center Perspectives, 2020, No. 1816, (1), pp. 1-4.
14. Bershidsky L. Drones Have Raised the Odds and Risks of Small Wars //. Bloomberg Opinion. 2020. November 30.(https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-11-30/drones-have-raised-the-odds-and-risks-of-small-wars).
15. Erarslan F. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı //. Türk Dünyası Araştırmaları, 2021, Cilt: 129, Sayı: 255, s. 315–334.
16. Erickson E. J. 44-Day War In Nagorno-Karabakh – Turkish drone success or operational art? //. Military Review, 2021, №2021/47, pp. 1-15.
17. Gatopoulos A. The Nagorno-Karabakh Conflict Is Ushering in a New Age of Warfare //. Al Jazeera. 11.October, 2020.
18. Kasapoğlu C. Turkey Transfers Drone Warfare Capacity to Its Ally Azerbaijan // Eurasia Daily Monitor. 2020, Vol.: 17, Issue 144.
19. Keddie P**.** What's Turkey's role in the Nagorno-Karabakh conflict? // Al Jazeera, October 30, 2020.
20. Kramer A. E. Armenia and Azerbaijan: What Sparked War and Will Peace Prevail? // The New York Times, 29 January, 2021.
21. Lacoste Y. La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre. Paris: Maspero, 1976, 213 p.
22. Marston J., Forrest B**.** Armed Low Cost Drones, Made by Turkey, Reshape Battlefields and Geopolitics // Wall Street Journal, 3 June, 2021.
23. Middle East Monitor. Turkey Ready to Support Azerbaijan in Conflict with Armenia, says FM. September 30, 2020. (https://www.middleeastmonitor.com/20200930-turkey-

ready-to-support-azerbaijan-in-conflict-with-armenia-says-fm/)
24. Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs**.** Press Release Regarding the Resolution Adopted by the French Senate. 2020, No: 300. (https://www.mfa.gov.tr/no_-300_-fransa-senatosu-nun-yukari-karabag-ihtilafina-iliskin-karari-hk.en.mfa)
25. Shahbazov F**.** Tactical Reasons behind Military Breakthrough in Karabakh Conflict //. Eurasia Daily Monitor. Vol. 17. Issue 155. Nov. 3, 2020.
26. SOCAR Annual Report 2020. (https://www.socar.com.tr/uploads/SOCAR_FALIYET_RAPORU_2020_59_INGILIZCE_5.pdf)
27. Toksabay E. Turkish Arms Sales to Azerbaijan Surged before Nagorno-Karabakh fighting // Reuters. 14 October, 2020.
28. Yalçınkaya H. Turkey's Overlooked Role in the Second Nagorno-Karabakh War, 2021, 6 p.

Резьюме

Эльвин Ширинов

Меняющаяся архитектура безопасности Южного Кавказа: в контексте стратегического альянса Азербайджан–Турция

Данная работа всесторонне анализирует качественное измерение стратегического союза между Азербайджаном и Турцией в контексте Второй Карабахской войны 2020 года и определяющую роль этого партнерства в трансформирующейся архитектуре безопасности Южного Кавказа. Основная цель исследования-осветить характер многомерной поддержки, оказанной Турцией Азербайджану, в свете современных теорий международных отношений. В статье поддержка Турции рассматривается не просто как передача военной техники, а в рамках концепции «Умной силы» (Smart Power), представляющей собой синтез военных (жесткая сила) и дипломатико-идеологических (мягкая сила) элементов. Научная новизна работы заключается в том, что военный успех Азербайджана представляется не только результатом использования технологий БПЛА, но и эффективным практическим применением на поле боя способностей «Сетецентрической войны» (Network-Centric Warfare), структурированной при поддержке турецкой военной доктрины.

В статье также подробно рассматривается процесс перехода военных отношений между двумя странами на новый уровень – от военной зависимости к военно-технологическому партнерству (через такие проекты модернизации, как проект «Лачин»). Строительство единой зоны управления воздушным пространством от Эгейского до Каспийского моря с помощью системы управления и контроля ВВС «HAKİM», концептуализированной автором как «Геостратегический зонт», обсуждается в качестве будущей модели безопасности региона. Кроме того, в исследовании подчеркивается глобальное геоэкономическое значение военного союза; обосновывается, что турецко-азербайджанская военная координация является единственным реальным гарантом безопасности проекта «Срединный коридор» (Транскаспийский международный транспортный маршрут).

В заключении на основе научных аргументов демонстрируется, что Шушинская декларация от 15 июня 2021 года является правовой и политической вершиной этого стратегического процесса, выступает мощным фактором «сдерживания» (deterrence) против вмешательства внешних акторов (Франция, Иран и др.) и стала основным столпом прочного мира и стабильности на Южном Кавказе.

Ключевые слова: *Вторая Карабахская война, союз Турция-Азербайджан, сетецентрическая война, Шушинская декларация, геостратегический зонт, Срединный коридор*

Summary

Elvin Shirinov

The Changing Security Architecture of the South Caucasus: In the Context of Azerbaijan-Türkiye Strategic Alliance

This research paper comprehensively analyzes the qualitatively new stage of the strategic alliance between Azerbaijan and Türkiye within the context of the 2020 Second Karabakh War and its decisive role in the shifting security architecture of the South Caucasus. The primary objective of the study is to illuminate the essence of Türkiye's multifaceted support for Azerbaijan in the light of contemporary international relations theories. Within the article, Türkiye's support is evaluated not merely as a transfer

of military hardware but within the framework of the "Smart Power" concept, representing a synthesis of both military (hard power) and diplomatic-ideological (soft power) factors. The scientific novelty of the research lies in presenting Azerbaijan's military success not just through the application of UAV technology, but as the effective field implementation of the "Network-Centric Warfare" doctrine established with Turkish support.

Furthermore, the paper investigates the transition of military relations between the two countries to a new dimension-shifting from military dependence to a military-technological partnership (exemplified by the "Lachin" project and other modernization initiatives). The establishment of a unified air control zone stretching from the Aegean Sea to the Caspian Sea via the "HAKİM" Air Management System, termed by the author as a "Geostrategy Umbrella," is analyzed as a future security model for the region. Additionally, the study emphasizes the global geo-economic significance of the military alliance, substantiating that the Türkiye-Azerbaijan military coordination serves as the sole real security guarantor for the "Middle Corridor" (Trans-Caspian International Transport Route) project. Finally, it is scientifically argued that the Shusha Declaration of June 15, 2021, represents the pinnacle of this strategic process, forming a robust "deterrence" factor against the interests of external actors (such as France, Iran, etc.) and becoming the primary guarantor of permanent peace and stability in the South Caucasus.

Keywords: *Second Karabakh War, Türkiye-Azerbaijan Alliance, Network-Centric Warfare, Shusha Declaration, geostrophic umbrella, middle corridor*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

ÇİNİN CƏNUBİ ASİYADA "İNCİ SAP" STRATEGİYASI VƏ DƏNİZ SİYASƏTİ

Gülsurə ABDULRƏSULOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 15 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 10th of September, 2025; accepted: 15th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Çin, "inci sap" strategiyası, dəniz siyasəti, Hind okeanı, Malakka boğazı, Qvadar limanı, Cənubi Çin dənizi, enerji təhlükəsizliyi*

Giriş

Çin qlobal güc olaraq meydana çıxdıqca, ABŞ kimi, o da dünyada öz nüfuzunu genişləndirir. Çinin dəniz imkanlarının və hərbi gücünün sürətlə inkişafı onun böyük dövlət statusunun klassik təzahürüdür. Çinin "Uzaq Dənizdən Müdafiə" (*Far Seas Defense*) adlı yeni dəniz strategiyası Pekinə əsas okean bölgələrində, o cümlədən Hind okeanında gücünü artırmaq məqsədi daşıyır (17).

Qlobal super güc kimi formalaşmaq üçün dəniz hegemonluğu Çinə strateji üstünlük verir. O, Hind okeanındakı mühüm dəniz qurğularını əldə etməklə həm iqtisadi, həm də bölgədəki strateji mövcudluğunu gücləndirir. Çinin dəniz məkanına artan asılılığı, öz nüfuzunu genişləndirmək və nəticədə Hind okeanı bölgəsinin strateji mühitinə nəzarət etmək arzusunda əks olunur. Bununla belə, Hind okeanı bölgəsindəki bazalara artan ehtiyacına və coğrafi uzaqlıq səbəbindən qarşılaşdığı maddi-texniki (logistik) məhdudiyyətlərə görə Çinin zəifliyi qəbul edilir.

Soyuq müharibənin bitməsindən və keçmişdəki iki sistem arasındakı ideoloji qarşıdurmadan sonra Asiya-Sakit okean bölgəsində böyük dəyişikliklər baş verdi. Çinin kompleks potensialının sürətlə böyüməsi və güclənməsi, beynəlxalq nüfuzunun kəskin şəkildə artması, Səma İmperiyasının tədricən ABŞ və Yaponiyanın potensial strateji rəqibi kimi qəbul edilməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, Çinin ABŞ-dan sonra dünyanın ikinci böyük iqtisadiyyatı olan bir dövlətə çevrilməsi onun xarici xammal təchizatından (xüsusilə karbohidrogenlər), avadanlıq, komponentlər və s.-dən asılılığını kəskin şəkildə artırdı. Fars körfəzi ölkələrindən Çin Xalq Respublikasına (ÇXR) idxal edilən neftin 80%-dən çoxunun təmin edildiyi əsas dəniz rabitələri Cənubi Çin dənizinin sularından və Malakka boğazından keçir. ÇXR-də istehsal olunan ixrac mallarının əhəmiyyətli bir hissəsi dünya bazarına eyni marşrutla çatdırılır.

ABŞ Müdafiə Nazirliyinin 2004-cü il daxili hesabatında Cənubi Çin dənizindən neftlə zəngin Yaxın Şərqə qədər böyük dəniz zolaqları boyunca strateji bazaları əhatə edən "İnci Sapı" strategiyası (String of Pearls) termini meydana çıxmışdı. Bu strategiyanın ortaya çıxmasının səbəblərindən biri dünya bazarında Çin iqtisadiyyatının yüksək sürətlə inkişaf etməsidir. İmzalanmış sazişlər Çinin Yaxın Şərq ölkələrindən enerji resurslarının dəniz yolu ilə Çinə maneəsiz daşınmasına yönəlmiş "İnci Sapı" konsepsiya-

* *doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: a.gulsure@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3052

sını həyata keçirməsinə xidmət edir. Sənədlərin təhlili göstərir ki, Pekin təkcə "İnci Sapı" konsepsiyasını deyil, həm də onu tamamlayan "İkili İstifadəli Dəstək Bazaları" konsepsiyasını da həyata keçirir.

1. Çinin Dəniz Siyasəti

XXI əsrin Dəniz İpək Yolu (DİY) – Çin ticarətinin təxminən 90%-i su nəqliyyatı ilə həyata keçirildiyi üçün bu, Çin üçün böyük praktik əhəmiyyət kəsb edən dayanıqlı beynəlxalq logistik marşrutların yaradılması üzrə milli konsepsiyadır. Aydındır ki, DİY konsepsiyasının ortaya çıxması Çinin, ABŞ-nin 2011-ci ildən həyata keçirdiyi "Asiyaya Dönüş" siyasətinə cavabı olub. Bu siyasət Çini ABŞ-a dost ölkələrlə əhatə edərək dəniz nəqliyyatı marşrutlarına təhlükə yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Lakin DİY zonasında hazırlanan mühasirənin qarşısını almaq ən çətin olacaqdı, çünki ABŞ region ölkələri ilə hərbi əlaqələrini gücləndirib və sürətlə Çinin daxil olmadığı Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı (TPP) yaradırdı.

Bununla belə, Dəniz İpək Yolu layihəsinin əsas vəzifəsi Çindən mal və kapital ixracının axınını hələ dünya ticarətinin fəal iştirakçılarına çevrilməmiş ölkələrə yönləndirməkdir. Təcrübə göstərir ki, Çin tərəfindən həyata keçirilən layihələrin əksəriyyəti Çinin qarşı tərəf ölkələrin təbii sərvətlərinin mənimsənilməsinə yatırdığı investisiyalarla sıx bağlıdır ki, bu da ölkənin enerji müstəqilliyinin təmin olunmasına töhfə verir. Bu kontekstdə ehtimal olunur ki, uzunmüddətli perspektivdə DİY Latın Amerikasına qədər uzanacaq.

Çin lider mövqeyini və milli təhlükəsizliyini təmin edərək özünün inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən strategiyanı – dəniz məkanının inkişafı, istifadəsi və mühafizəsi, güclü dəniz dövlətinin qurulmasını bəyan edir. Pekin həm "İnci Sapı" konsepsiyasını, həm də bir-birini tamamlayan "İkili İstifadəli Dəstək Bazaları" konsepsiyasını həyata keçirir. Qeyd edək ki, bu konsepsiyalar arasında fərqlər var. Birincisi, "İkili İstifadəli Dəstək Bazaları" konsepsiyasının müddəalarına əsasən, Çin donanması gəmilərinin xarici limana daxil olması iqtisadi tərəfdaşın (Çin şirkəti) xahişi və yardımı ilə həyata keçirilir. Bu, ölkə və müqavilə bağlayan ölkələrin limanlarına hərbi gəmilərin daxil olmasına dair dövlətlər arasında ikitərəfli müqavilələrin mövcudluğunu nəzərdə tutmur, halbuki "İnci Sapı" konsepsiyası dövlətlərin hər biri ilə siyasi əlaqələr çərçivəsində hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmiş dövlətlərarası müqavilələri tələb edir. İkincisi, liman infrastruktur obyektlərindən istifadənin hüquqi xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, "İnci Sapı" konsepsiyası hətta ölkənin limanlarında iqtisadi tərəfdaşları olmasa belə, Yaxın Şərq dövlətlərinə Çin donanmasının gəmilərinin fəaliyyətini hərtərəfli dəstəkləmək üçün daha çox imkanlar verir (11). "İkili İstifadəli Dəstək Bazaları" konsepsiyasına əsasən, bu qurğular əsasən dəniz quldurluğu və terrorizm kimi qeyri-ənənəvi təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı mübarizə üçün istifadə olunur.

Hind okeanının sahilyanı ölkələrində Çin dəniz donanması üçün infrastruktur dəstəyinin nöqtələri və bazaları üç kateqoriyaya bölünə bilər:

İxtisaslaşdırılmış – yanacaq təchizatı üçün (Oman-Salalah limanı, Mozambik-Nakala limanı);

Universal – təchizatın artırılması, ekipajların istirahəti, gəmilərin parklanması və baxımı üçün (Pakistan-Pasni limanı, Yəmən-Ədən limanı);

Çoxfunksiyalı – təchizatın doldurulması, gəmilərin saxlanması, ekipajların istirahəti üçün (Pakistan-Qvadar limanı, Cibuti-Cibuti limanı).

Dəniz İpək Yolu ən azı iki min il əvvəl yaranıb və əslində sivilizasiyalararası transkontinental dəhliz olub, Çin limanlarını Avropa, Hindistan, Fars və Ərəbistan yarımadası bazarları ilə birləşdirib. Müasir Dəniz İpək Yolu Çini Fars körfəzi və Aralıq dənizi ölkələri ilə birləşdirən qədim İpək Yolunun dirçəldilməsi üzrə qlobal planın mühüm

tərkib hissəsidir. İnfrastruktur layihələri şəbəkəsi 21 trilyon dollara qədər istehsal həcmi və 4,4 milyarddan çox əhalisi olan, yəni dünya əhalisinin 63%-ni təşkil edən dünyanın ən böyük iqtisadi dəhlizini yaradacaqdır (10).

Layihənin həyata keçirilməsi ölkə üçün vacib olan bir sıra siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni problemləri həll etməyə imkan verəcək. Aydındır ki, DİY konsepsiyasının ortaya çıxması Çinin ABŞ-nin 2011-ci ildən bəri yürütdüyü "Asiyaya Dönüş" siyasətinə cavabı idi. Bu siyasət Çini Birləşmiş Ştatlara dost ölkələr tərəfindən mühasirəyə almağa və dəniz nəqliyyatı marşrutlarına təhlükə yaratmağa yönəlmişdir. Bununla belə, DİY zonasında Birləşmiş Ştatlar region ölkələri ilə hərbi əlaqələrini intensivləşdirib və sürətlə Çinin üzv olmadığı Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığını (TPP) yaradır. DİY konsepsiyası açıq şəkildə TPP-yə zidd olaraq hazırlanmışdır. Aydındır ki, TPP-də iştirak edən ölkələr arasında başlayan danışıqlar kontekstində Çin, bu dövlətlərin ona qarşı birləşəcəyindən narahat idi.

Layihənin ölkədəki daxili siyasi vəziyyətə təsiri də az əhəmiyyətli deyil. Çinyönlü iqtisadi kəmərin yaradılması eyni vaxtda bir neçə problemi həll edir. Birincisi, yüksək gəlirlilik dərəcəsi və əhəmiyyətli uzunmüddətli faydaları olan investisiyalar effektiv şəkildə yatırılır. İkincisi, Qərbi Çin regionlarının fəal inteqrasiyası nəticəsində onların inkişafda geriləməsi problemi həll olunur. Ölkədə aparılan islahat siyasəti əsasən sahilyanı ərazilərə təsir etmiş, Çinin daxili bölgələri bu prosesdə çox iştirak etməmişdir. Çinli ekspertlərin fikrincə, DİY vasitəsilə "hərtərəfli açıqlığın" yeni mərhələsi bu çatışmazlığı aradan qaldıracaq (7). Üçüncüsü, infrastruktur layihələrinin icrası zamanı təşəbbüsün məqsədi mal və kapital ixracının axınını hələ dünya ticarətinin fəal iştirakçılarına çevrilməmiş ölkələrə yönləndirməkdir. Son onilliklərdə Çin Afrika qitəsi və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə başlayır. İpək Yolunun iki marşrutuna nəzarət həm də Çinin enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir, çünki dünyanın ən böyük enerji idxalçısı kimi o, tamamilə dəniz tədarüklərindən asılıdır, bu da dənizdə daimi "neft embarqosu" təhlükəsinin olması deməkdir. ÇXR üçün layihə logistika xərclərini azaltmağa, onun keçdiyi ölkələr üçün isə regiona investisiya cəlb etməyə imkan verir. Nəhayət, ən mühüm limanlarda qovşaqlarla təhlükəsiz, qüsursuz və yüksək səmərəli dəniz nəqliyyatı marşrutları yaradılır.

"Kəmər və Yol Təşəbbüsü" mahiyyətcə Çinin minlərlə kilometr dəmir yolu və ya digər nəqliyyat infrastrukturu tikməsinə ehtiyac duymadan yaxşı işləyən multimodal nəqliyyat sisteminin yaradılmasına əsaslanır, çünki onların əksəriyyəti artıq mövcuddur. Belə ki, Çin bir sıra dost ölkələrdə: Pakistanda Qvadar, Şri-Lankada Hambantota, Banqladeşdə Çittaqonq, Myanmada Çao Fyuda iri, müasir limanlar tikib və bir sıra yeni limanların tikintisini planlaşdırır. Vəzifə yalnız mövcud infrastrukturun modernləşdirilməsi və vahid sistemə qoşulması, lazım gələrsə, çatışmayan keçidlərin əlavə edilməsidir. Bu kontekstdə "Çin-Pakistan" və "Hindistan-Banqladeş-Myanma-Çin" iki iqtisadi dəhlizinin həyata keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Çin tərəfinin DİY-in yaradılması üçün fundamental əsas hesab etdiyi beynəlxalq mədəni və humanitar əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Son illər marşrut boyu yerləşən ölkələr üçün qeyri-ənənəvi təhlükəsizlik təhdidlərinin (piratçılıq, dəniz terrorizmi, transsərhəd cinayəti və s.) kəskinləşməsi ilə əlaqədar bu problemlərin həlli zərurəti daha da aktuallaşıb. Bu kontekstdə Çin dəniz texnologiyası, iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin mühafizəsi, dənizin proqnozlaşdırılması, dənizdə xilasetmə, fəlakətlərin qarşısının alınması və təsirlərin azaldılması sahələrində əməkdaşlığı təşviq etmək niyyətindədir.

DİY layihəsi, Çin rəhbərliyinin fikrincə, ölkələr arasında əməkdaşlığın və qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsinə kömək edəcək və regional tərəqqi üçün yeni imkanlar açacaqdır.

DİY-də iştirak etməyə hazır olduqlarını bildirmiş ölkələrin layihə potensialını da-

ha ətraflı nəzərdən keçirək. DİY-nin əsas marşrutu Asiyadan Yaxın Şərqə və Avropaya uzanır. Layihənin 20-dən çox ölkəni əhatə edəcəyi gözlənilir. Hazırda o, artıq marşrut boyu yerləşən əksər ştatların rəhbərliyindən dəstək alıb.

Gözlənilir ki, Çin nəinki obyektin tikintisində iştirak edəcək, o, istismara verildikdən sonra da yeni nəqliyyat arteriyasına müəyyən hüquqlar əldə edəcək. Dalyan Dəniz Universitetinin professoru Li Zhenfu istisna etmir ki, Pekin hətta bəzi gəmilərin, xüsusən də bəzi ölkələrin hərbi gəmilərinin kanaldan keçməsini qadağan etmək hüququ əldə edə bilər. Bu halda kanal təkcə qlobal iqtisadiyyat üçün deyil, həm də siyasət üçün mühüm alətə çevriləcək (8, s. 67).

Quru və dəniz İpək Yolları arasında "körpü" rolunu Kunminqi-Taylandın paytaxtı Banqkok və əyalətləri Nong Khai və Rayong ilə birləşdirəcək uzunluğu 867 km olan Çin-Tayland yüksək sürətli dəmir yolu layihəsi oynayacaq. Yeni yolun əlavə olaraq hər il 2 milyona qədər çinli turistin ölkəyə axınını təmin edəcəyi gözlənilir. Layihə üzrə hökumətlərarası saziş 2015-ci ilin payızında imzalanıb (8, s. 67).

Dəniz İpək Yolu (DİY) layihəsinin aktuallığı ondadır ki, hazırda Çinlə dünyanın qalan hissəsi arasında mübadilə üçün yeganə marşrut Cənubi Çin dənizindən keçir. Amerika Birləşmiş Ştatları ilə artan rəqabət kontekstində amerikalıların iqtisadi potensialını zəiflətmək üçün Çinin dəniz blokadasını həyata keçirmək üçün real imkanları var. Resurs və yanacaq Çinə getdiyi və Çin sənayesinin məhsulları isə dünya bazarına çıxarıldığına görə dəniz nəqliyyatı kommunikasiyalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə ehtiyac var. XXI əsr Dəniz İpək Yolu layihəsi Cənubi Çin dənizindən Yaxın Şərqə qədər dəniz nəqliyyat dəhlizi boyunca yerləşən ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələrin şaxələndirilməsinə yönəlib.

Çox vaxt liman infrastrukturunun tikintisi layihələri dəmir yolu xətlərinin çəkilməsi ilə müşayiət olunur. Beləliklə, dəniz yolu əvəzinə yüklərin çatdırılması üçün alternativ quru dəhlizləri yaradılır. Məsələn, Çinin Qırmızı dənizdən Aralıq dənizinə kommersiya daşımalarını etibarlı şəkildə təmin etmək üçün Çinin dövlət gəmiçilik şirkətləri Süveyş kanalı boyunca yerləşən limanlara sərmayə qoyublar və gələcəkdə Süveyş kanalından tamamilə imtina etmək üçün alternativ quru yolu kimi Çin İsraildə Aralıq dənizindəki Aşdod limanı ilə 300 kilometrlik Eylat dəmir yolunu Qırmızı dənizdə birləşdirəcək RedMed dəmir yolu layihəsini həyata keçirir (8, s. 65).

Pakistanın Çinin "Bir kəmər, Bir Yol" təşəbbüsü üçün vacib olduğu da bildirilir. Çin artıq ölkənin infrastruktur layihələrinə 42 milyard dollar sərmayə qoyub. Qərb siyasi analitikləri Çinin bu cür fəaliyyətini regionda güclü məqamlar (qalalar) yaratmaq üçün "İnci Sapı" strategiyasının ikinci nəşri adlandırmağa tələsmişdilər. Məlum olduğu kimi, bu strategiya Hind okeanı zonasında kifayət qədər uğurla həyata keçirilir. Onların fikrincə, "İnci Sapı" Çinin Dəniz İpək Yolunun mühüm elementlərinə çevriləcək.

2. Çinin "İnci Sapı" Strategiyası

"İnci Sapı" termini 2004-cü ildə ABŞ politoloqları tərəfindən irəli sürülmüş geosiyasi fərziyyədir. Termin materik Çindən Afrika Buynuzundakı Port Sudana qədər uzanan dəniz zolaqları boyunca Çin hərbi və kommersiya qurğuları və əlaqələri şəbəkəsinə aiddir. Bu, Hind okeanında və Sakit Okeanın qərbində dəniz ticarət yollarının təhlükəsizliyini qorumaq üçün milli donanmanın gəmilərinin və köməkçi gəmilərinin fəaliyyətini hərtərəfli dəstəkləmək üçün xaricdə sözdə baza və məntəqələrin yaradılması imkanlarını nəzərdən keçirmək üçün tövsiyələri ehtiva edir.

"İnci Sapı" strategiyası Pakistandakı Qvadar limanını, Birmada hərbi dəniz bazalarını, Benqal körfəzindəki adalarda elektron kəşfiyyat toplama qurğularını, Taylanddakı Kra İsthmusu üzərindən bir kanalın inşasını maliyyələşdirir. Kamboca ilə razılaşma və Cənubi Çin dənizində qüvvələrin yaradılmasında məqsəd Çinin enerji maraqlarını və

təhlükəsizliyini qorumaq üçün Yaxın Şərqdən Cənubi Çin dənizinə qədər dəniz zolaqları boyunca bir neçə ölkə ilə strateji əlaqələr qurmağa kömək etməkdir.

Çin Cənubi Asiyadakı digər dövlətlərdə – Banqladeşin Çittaqonq və Şri-Lankanın Hambantota şəhərlərində konteyner limanları quraraq okeana yol açırdı. Hind okeanına çıxışı genişləndirən Çin, Şri-Lankanın cənubundakı Hambantota İnkişaf Zonasının konteyner limanı, bunker sistemi və neft emalı zavodunu əhatə edən maliyyələşdirmə üçün Şri-Lanka ilə müqavilə imzaladı. Çinin Maldiv və Marao bölgəsindəki fəaliyyəti artıq Yeni Dehlidə qorxu yaratdı.

Bu liman və qurğuların Çin tərəfindən sırf iqtisadi və ticari zəmində qurulmasını izah etmək mümkündür, lakin ABŞ, Yaponiya və Hindistan kimi regional və qlobal güclər Çinin Hind okeanındakı diplomatik və hərbi səylərinin cəmini rəqiblərinə qarşı güc olaraq proqnozlaşdırırlar. Həmçinin, Hind okeanındakı qurğuların gələcəkdə hərbi məqsədlə istifadəsinə təminat verilə bilməz. 1990-cı illərin sonlarından bəri Çin-Hindistan əlaqələrinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına baxmayaraq, münasibətlər rəqabət vəziyyətində qalır və Çin, Hindistanın əsas qonşuları, xüsusən Pakistan ilə sıx əlaqələr quraraq Hindistanı Cənubi Asiya sərhədləri daxilində saxlamağa müvəffəq olur (15, s. 54-71).

Çin Hind Okeanında dəniz hökmranlığına can atmağa çalışır. Lakin Çin, bölgədə daha böyük rol oynamağı – maraqlarını, xüsusilə Çin ticarət maraqlarını qorumaq və inkişaf etdirmək istəyir. Çin Hindistanla rəqib münasibətindədir, bu da Çin üçün Hind okeanında çətinlik yaradacaqdır. Çinin Hind Okeanı bölgəsindəki maraqlarını həyata keçirmək üçün atdığı addımlar Hindistanda qorxu yaradır və nəticədə Hindistan və Çin arasında gərginliyə səbəb olur.

Çin sadəcə öz maraqlarını təmin etmək üçün xaricdə hərbi bazalar qurmuş digər böyük qlobal güclərin izi ilə gedir. Bu, böyük güc ənənəsidir; güc mütləq ekspansionistdir (15, s. 54-71).

Çin ABŞ-dan nümunə götürərək hərbi-dəniz bazaları tikmək niyyətində deyil, lakin Yaxın Orta Şərq və Şimali Afrika ölkələrinin ərazisində belə obyektlərin tikintisinin mümkünlüyünü də istisna etmir.

Konsepsiyanın əsas müddəaları ÇXR-də qərar qəbul edən şəxslərin Sakit Okeanın qərb hissəsində, Hind Okeanının şimal-şərq və şimal-qərb hissəsində yerləşən ölkələrində nəqliyyat və resurs təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə milli iqtisadi və hərbi strukturların yaradılması və ya mövcudluğunu təmin etmək istəyidir.

Hindistan əsas DİY ölkəsidir, lakin Çin layihəsində bir qədər qeyri-müəyyən mövqeyə malikdir. Bəzi milli media, ekspertlər və siyasətçilər Çinin Hind okeanında artan təsirindən xüsusilə narahatdırlar, çünki daha çox Asiya-Sakit Okean ölkəsi onun təsir dairəsinə daxil olur. Nəticə etibarı ilə, ənənəvi olaraq Cənubi Asiya yarımadasına öz milli maraqlarının sferası kimi baxan Hindistana ciddi ziyan vurula bilər (3). Çinin təşəbbüsünə cavab olaraq Hindistan öz planını – Hind okeanı hövzəsindəki ölkələr arasında tarixi dəniz əlaqələrini gücləndirmək məqsədi daşıyan "Mausam layihəsi"ni (musson küləklərinin təbii hadisəsindən sonra) hazırlayıb. O, Çindən daha kiçikdir və mədəniyyət və turizm sahəsində əməkdaşlığın inkişafını nəzərdə tutur. Hindistanın xarici siyasət səylərini başqa bir yeni layihə – "Ədviyyat Yolu" (*Spice Road*) tamamlayır. Lakin sonda ölkə nəinki DİY-ə qoşuldu, həm də AIIB-nin (Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı) təsisçilərindən birinə çevrildi. Çinli mütəxəssislər isə iki layihəni birləşdirmək imkanlarını araşdırırlar: Mausam Layihəsi və DİY (8, s.70).

Region Çin üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, Səma İmperiyası getdikcə iqtisadi inkişaf, ərazi idarəetməsi, enerji və ərzaq təhlükəsizliyi və ticarət də daxil olmaqla dəniz maraqlarını vurğulayır. Müasir Çin dəniz siyasəti "XXI əsrdə Çinin Dənizlər və Okeanlar üçün gündəliyi" (1996) və "Çinin Dəniz İqtisadiyyatının İnkişafı üçün

Ağ Kitabı" (1998) əsaslanır. Ölkənin dəniz iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün strategiya irəli sürülür və aşağıdakı məqsədlər qeyd edilmişdir: 1) dövlətin dəniz hüquq və mənafelərinin effektiv qorunması; 2) dəniz ehtiyatlarının səmərəli inkişafı və istifadəsi; 3) dəniz mühitinin effektiv qorunması; 4) okeanologiya sahəsində elmin, texnikanın və təhsilin inkişafı; 5) dəniz iqtisadiyyatının vahid idarə edilməsi; 6) Dənizlərin və okeanların dinc istifadəsini, inkişafını və qorunmasını və bütün dəniz mübahisələrinin ədalətli əsasda həllini təmin etmək (1). Bununla yanaşı, ÇXR-in qlobal ambisiyaları getdikcə daha çox fərqlənir. Xarici müşahidəçilərin nəzərinə görə bu cərəyanın ən gözə çarpan nümunəsi Çin gəmilərinin 2008-ci ildə quldurlarla mübarizə aparmaq üçün Somali sahillərinə göndərilməsi idi – 500 ildə ilk dəfə Çin öz ərazi sularından kənarda bir dəniz kampaniyasına qatıldı.

Elə bu andan etibarən Qərb və Hindistan tədqiqatçıları "İnci Sapı" strategiyası problemini fəal şəkildə inkişaf etdirməyə başladılar. Beləliklə, B.Hertz və H.V.Pant, Qvadar (Pakistan), Çittaqonq (Banqladeş) və Hambantontada (Şri-Lanka) liman, Birmada dəniz bazaları, Taylanddakı Phra İsthmusu boyunca bir kanalın inşası üçün maliyyələşdirmə, Çini Kamboca ilə birləşdirəcək dəmir yolu xətlərinin çəkilməsi və Cənubi Çin dənizində qüvvələrin qurulmasını bir əlaqə zənciri olaraq qəbul edirlər. Bütün bu "incilər", alimlərin fikrincə, maraqlarını qorumaq və enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Çinə Yaxın Şərqdən Cənubi Çin dənizinə qədər olan nəqliyyat dəhlizləri boyunca ölkələrlə strateji əlaqələr qurmağa kömək etməlidir (4, s.163).

Bütün bu hərəkətlər Çinin bir çox qonşusunu, xüsusən də Hindistanı narahat etdi. Bununla birlikdə rəsmi Pekin bu limanların yalnız ticarət müəssisələri olduğuna və Çinin Hind okeanında gəmiçiliyə nəzarət etməyə çalışmadığına inandırır, çünki belə bir strategiya Hindistanı tərəfdaş hesab edən ÇXR-in maraqlarına uyğun gəlmir.

Son bir neçə il ərzində Çin getdikcə daha görkəmli iştirakçıya çevrilib və liman infrastrukturunun tikintisi vasitəsilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində mövcudluğunu artırır. Bu hərtərəfli dəstək vasitələri Çin gəmilərinə okeanların sularında maneəsiz hərəkət etməyə imkan verəcək. 2022-ci ilin yanvarında əsas karbohidrogen tədarükçülərindən biri olan Qazaxıstanda vəziyyətin kəskinləşməsindən sonra karbohidrogen ixrac edən ölkələrdə – Yaxın Şərq regionunda Çin şirkətlərinin nəzarətində olan limanların sayını artırmaq mümkün olmuşdu.

Hazırda Çin ölkə tarixində iki komponenti birləşdirən iri iqtisadi təşəbbüsü: quru – İpək Yolunun İqtisadi Kəməri (SREB) və dəniz – XXI əsrin Dəniz İpək Yolu (MSB) layihələrini həyata keçirir. Təşəbbüs istənilən ölkə və beynəlxalq təşkilatlar üçün açıqdır və təkcə qədim İpək Yolu ərazisi ilə məhdudlaşmır. Bu təşəbbüsün həyata keçirilməsinin on ildən çox vaxt aparacağı və onun həyata keçirilməsinin ümumi dəyərinin yüz milyardlarla dollar təşkil edəcəyi gözlənilir. Maliyyələşdirmə Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AIIB), İpək Yolu Fondu və Dəniz İpək Yolu Bankı kimi ixtisaslaşmış investisiya vasitələri ilə həyata keçirilir.

Qlobal milli layihə irimiqyaslı nəqliyyat dəhlizinin qurulması üçün bütün ölkəni birləşdirməyə hesablanıb. "Bir Kəmər, Bir Yol" layihəsinin dəniz komponenti Çin üçün böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Milli iqtisadiyyatın strukturunda dəniz təsərrüfatı mühüm yer tutur: ölkənin xarici ticarətinin 90%-i su nəqliyyatı ilə həyata keçirilir, istehlak olunan neftin isə təxminən 60%-i idxal olunur ki, bunun da mühüm hissəsi tankerlərlə daşınır.

Bu məqaləni yazmaqda məqsəd Çinin Yaxın Şərq neftinin daşınması marşrutları boyunca dəniz əlaqələrinin qurulması sferasında tədbirlərini öyrənməkdir. "İnci Sapı" strategiyasının həyata keçirilməsi təkcə ÇXR-nin təhlükəsizliyi və Dünya Okeanında mövcudluğunu təmin etmək üçün deyil, həm də qlobal miqyasda sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bir çox mütəxəssisin böyük bir dəniz bazasının və müşahidə postunun yaradılması yolunda bir addım olaraq gördüyü Qvadar limanının maliyyələşdirilməsində Çinin iştirakı bir neçə mərhələdə baş verdi. Liman tikintisinin birinci mərhələsinin maliyyələşdirilməsinə dair saziş (2002-ci ilin martı – 2003-cü ilin yanvarı) 10 aprel 2001-ci ildə ÇXR və PİR (Pakistan İslam Respublikası) hökumətləri tərəfindən imzalanmışdır. Razılaşmaya görə layihənin həyata keçirilməsinə Pakistan 50 milyon dollar və Çin isə cəmi 198 milyon dollar xərc çəkdi. Birinci mərhələdə dəniz gəmilərinin anbarı üçün 3 çoxfunksiyalı körpü, o cümlədən neft tankerlərindən xam neftin daşınması üçün infrastruktur qurulmuşdur (5). 2007-ci ilin martında sona çatan ikinci mərhələdə daha 9 dəniz körfəzi inşa edildi və gecə dənizdə naviqasiya üçün avadanlıq quraşdırıldı. Layihənin bu mərhələsinin dəyəri təxminən 600 milyon dollar idi (6).

Çin pulu ilə inşa edilən Qvadar limanına dəmir yolunun çəkilməsi ÇXR-nin Hind okeanına hər iki istiqamətdə işləyə bilən nəqliyyat dəhlizi əldə etməsinə imkan verəcəkdir. Ucuz Çin malları Yaxın Şərqə və Afrikaya axacaq, minerallar və Orta Şərq nefti geri qayıdacaqdır. ABŞ-nin Fars körfəzində olması Pekini həmişə narahat edirdi, belə ki, qeyd olunan bölgədə Amerika iqtisadiyyatının ehtiyacları üçün nəql edilən enerji qaynaqlarının 60%-ə qədərini idarə edirdi (6). Beləliklə, Qvadar limanının istifadəyə verilməsi qlobal hərbi münaqişə vəziyyətində ÇXR-in enerji təhlükəsizliyini artıracaqdır.

Regiondakı Çin hərbi qüvvələrinin mövcudluğu həm ABŞ, həm də Hindistan üçün çox narahatlıq yaradır. Eyni zamanda, Pakistanın özünün hərbi imkanları Hindistan üçün çətinlik yaratmır, lakin Çin və Pakistan dəniz qüvvələrinin birləşməsi həqiqətən də ciddi bir problemə çevrilə bilər (14). Ona görə, onlar Çin və Pakistan arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə qarşı çıxırlar.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Qvadar Amerika strateqlərinin Pakistan, İran və Əfqanıstanda Bəluçiləri birləşdirən mümkün yeni bir dövlətin tərkib hissəsi hesab etdikləri müxtəlif geosiyasi ssenarilərdə nəzərdən keçirdikləri bir vilayət olaraq Bəlucistan ərazisində yerləşir. İranla müharibə baş verərsə daxili siyasi sabitlik pozulacaq, ABŞ özü İran və Pakistandakı Bəluç üsyançı qüvvələrindən istifadə edərək müstəqil Bəlucistan yaradacaqdır. Bu vəziyyətdə ABŞ, Fars körfəzinə sərbəst girmə imkanından məhrum olaraq Çin üzərində inamlı bir qələbə qazanacaqdır. Ümumiyyətlə, Çin üçün vacib olan perspektivli enerji layihələrinin icrası planlarını pozaraq Əfqanıstanda və Pakistanda qeyri-sabitliyin qorunub saxlanılması Vaşinqton üçün sərfəlidir (4, s.165-166).

Bu gün ABŞ, Yaponiya və Hindistan Çinin Hind okeanındakı diplomatik və hərbi səylərini rəqiblərinə qarşı artıq gücünün nümayiş etdirməsi kimi görürlər (14). Bununla birlikdə, Çin mütəxəssislərinin fikrincə, Pekinin xaricdə bazalar yaratmaq hüququ var: Çin, qlobal gücə çevrildikcə ÇXR-i mühasirəyə almış ABŞ-nin digər gücü kimi dünyada da hərbi mövcudluğunu genişləndirəcəkdir. Çinin hərbi və dəniz imkanlarının getdikcə artması güc statusu kimi onun da mövqeyini genişləndirir (4, s.170). Yapon tədqiqatçısı Hideaki Kanedanın fikrincə, keçmişdə ABŞ və Böyük Britaniyadan fərqli olaraq, Çin bu gün dənizdəki gücünü artırmaq üçün xarici bazalardan istifadə etməli və müstəmləkəçilik etməməlidir (16).

Birincisi, ÇXR üçün əsas terror və ya piratçılıq deyil, digər dövlətlərin ticarət yollarını bağlamaq imkanlarıdır. Beləliklə, Hind okeanının sularında Çin ticarətinin daşınmasının təhlükəsizliyini təmin etmək ən məqsədəuyğundur, çünki hazırda ÇXR strateji olaraq bu bölgədən enerji qaynaqlarının verilməsindən asılıdır. Bu problemi effektiv şəkildə həll etmək üçün Çinə təkcə okean donanmasının qurulması deyil, həm də "xərcləri azaltmaq üçün xarici hərbi bazalar" lazımdır. Bu gün Pekin ilk növbədə enerji tədarükünün təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. 2010-cu ildə Çin 239 milyon ton xam neft idxal etdi. Çinin xarici enerji qaynaqlarından asılılığı 1995-ci ildəki 7.6%-dən 2010-cu ildə 53.8%-ə yüksəldi və 2020-ci ildə 60%-ə qədər artdı (4, s. 171). Bu, Çinin enerji təh-

lükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Uzun müddətdir Pekin əsasən Malakka Boğazından keçərək xam neft idxal edir. Səma İmperiyasının bu marşrutdan asılılığı çox yüksək olaraq qalır ki, bu da ÇXR-in yeni strateji dəhlizlər qoymaq istəyini izah edir.

İkincisi, Çin Hind okeanının ən vacib nöqtələri boyunca yerləşən iqtisadi maraqlarına xidmət etmək üçün deyil, eyni zamanda bölgədəki strateji varlığını gücləndirmək üçün dəniz strukturlarında iştirak etməyə çalışır. Pekin dəniz gücünün ona fövqəldövlət olmaq üçün strateji qol verəcəyini başa düşür, buna görə də qitənin ərazisi və böyük çay və gölləri qorumaq üçün ənənəvi Çin konsepsiyası dəyişir. Çinin müxtəlif bölgələrində, xüsusən sahilyanı bölgələrdə iqtisadiyyatın dəniz sahələrini gücləndirməyin zəruriliyi mövzusunda məlumatlılıq getdikcə artır (4, s.171).

Çinli alimlərin fikrincə, bu gün Çin dəniz strategiyasının əsas vəzifələrindən biri şərti olaraq "regional su bölgəsindəki üstünlük" kimi xarakterizə olunur, dəniz müdafiəsinin ön xəttinin Çinin iqtisadi zonasından kənara çıxarılması, sülh və təhlükəsizlik şəraitində Sakit Okeanın qərb hissəsində dəniz müdafiəsinin tədricən dərinləşməsi və sarı su sahil donanmasının mavi su okean donanmasına çevrilməsi həlledici rol oynayır. "Uzaq Mənzilli Dəniz Müdafiə Xətləri"nin yeni hərbi-dəniz strategiyası Pekinə Dünya Okeanının əsas bölgələrində gücünü proqnozlaşdırmağa imkan verir (17).

Nəticə

Beləliklə, deyə bilərik ki, bu gün liman obyektlərinə kim sahibdirsə, yaxın gələcəkdə qlobal ticarət şəbəkəsində lider mövqe tutacaqdır. Çin rəhbərliyi və Çin şirkətləri bu perspektivi yaxşı bilirlər. Ancaq bu "oyunda" paylar çox yüksək olduğu üçün rəqiblər yatmır və təşəbbüsü ələ keçirmək üçün hər cür cəhd edəcəklər.

DİY Asiya ölkələri üçün son dərəcə faydalıdır. Bununla belə, Azərbaycan da Çin layihəsinə uyğunlaşmaq və artan regional inteqrasiya proseslərindən kənarda qalmamaq üçün addımlar atacaq.

2015-ci ilin dekabrında İlham Əliyevin Çinə səfəri zamanı iki respublikanın hökuməti arasında "İpək Yolu İqtisadi Kəməri"nin yaradılması ilə əlaqədar Anlaşma Memorandumu imzalanıb.

Bu gün dəniz zolaqlarını qorumaq vəzifəsi Çin Hərbi Dəniz Qüvvələri üçün çox çətin olaraq qalır. Qərb alimlərinin fikrincə Çin öz inkişafında öz maraqlarını qorumaq üçün xaricdə hərbi bazalar quran digər dünya güclərinin izi ilə gedir. Böyük bir güc mütləq ekspansionistdir və Çin Qərb ekspertlərinin fikrincə istisna olmayacaqdır, buna görə də bütün Asiya Çinin Dünya Okeanındakı mövqeyini gücləndirməyə hazır olmalıdır və Yaponiya, ABŞ və digər ənənəvi dəniz gücləri bu bölgədə öz milli maraqlarını qorumağın əsas komponenti kimi yenidən "dəniz güclərini" nəzərdən keçirməlidirlər. Çin alimləri də öz növbələrində bu cür açıqlamaların bu problem ətrafındakı vəziyyəti həddən artıq böyütdüyünü və nəticədə ÇXR-i özündə saxlamağı hədəflədiklərini iddia edirlər.

Beləliklə, Çin rəhbərliyi dəniz qüvvəsi kimi yüksəlmə müqavimətini azaltmaq vəzifəsi ilə üz-üzə qaldı. Bir tərəfdən Pekin dəniz maraqlarının reallaşmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu məqsədlə dəniz gücünü inkişaf etdirməlidir. Digər tərəfdən Çin Hind okeanı və Asiya-Sakit Okean regionunda Yaponiya, ABŞ, Hindistan və ASEAN ölkələri ilə siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirməlidir. Göründüyü kimi, bu dilemmanın həlli yaxın gələcəkdə ÇXR-in dəniz siyasətinə tabe olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Harsh V., P. Hind okeanında və Hindistan-Çin rəqabətində Çinin dəniz genişlənməsi. 3 may 2010-cu il, Cild 8, Sayı 18, 4 nömrə. (https://apjjf.org/harsh-v-pant/3353/article).
2. Амбиции Китая провоцируют США к развязыванию новых // КазТАГ: Казахское телеграфное агентство. (https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-nitki-zhemchuga-v-kon teks te-morskoy-politiki-knr), 22.09.2010-11.08.2020.
3. Фредерик М. Китай вступает на Шёлковый путь. 31 марта 2015. (https://centra-sia.org/newsA.php?st=1427831340#gsc.tab=0). (22.12.2024).
4. Гуаньцюнь Л. Стратегия «Нитки жемчуга»в контексте морской политики кнр // Между народные Отношения и Мировая Политика. Вестн. Моск. ун-та, 2011. Сер. 25, №4, с. 162-171. (08.08.2020).
5. Замараева Н.А. Пакистано-китайские экономические отношения на современном этапе // Институт Ближнего Востока. (https://centrasia. org/newsA. php?st= 1214320140)
6. Замараева Н.А. Пакистанский порт Гвадар в региональной стратегии Китая // Институт Ближнего Востока. (https://www.iimes.ru/rus/stat/2006/12-11-06.htm).
7. Значение Морского Шёлкового пути XXI века. (http://www.kitaichina.com/ se/txt/ 201503/09/content_675608.htm).
8. Николаевна И. Проблемы национальной стратегии. Морской Шёлковый путь XXI в. – глобальный геополитический проект Китая. 2017, № 1 (40) с.65-70.
9. Развитие морского хозяйства в Китае (Белая книга) / Информационное бюро Государственного совета Китая. Пекин, 1998. (http://russian.china.org. cn/russian/32960.htm)
10. Тарковский Ю., В. Шёлковый путь возвращается на карту мира. 2014. (http://www.ng.ru/dipkurer/20140901/9_silkroad.html).
11. Юрганов Д. «Нить жемчуга»: китайская стратегия сильной морской державы. 24 января 2022. (https://zvezdaweekly.ru/news/2022121731-MFHst.html).
12. China Ocean Agenda 21. Beijing: China Ocean Press, 1996, 193 p. (https://english.mee.gov.cn/Events/Special_Topics/AGM_1/1997agm/ meetingdoc97/ 201605/t20160524_345135.shtml).
13. Dingli S. Don't Shun the Idea of Setting Up Military Bases Overseas// January 28, 2010. (http://www.china.org.cn/opinion/2010-01/28/ content_19324522.htm).
14. Harsh V. Pant China's Naval Expansion in the Indian Ocean and India-China Rivalry//. The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. İssue18, Number: 4, Vol.: 8, May 3, 2010. (https://apjjf.org/harsh-v-pant/3353/article).
15. Harsh V.Pant India in the Asia–Pacific: Rising Ambitions with an Eye on China.,p.54-71, 2007, vol 14, p.54-71.
16. Hideaki K. The Rise of Chinese "Sea Power". September 08, 2005. http://www.project-syndicate.org/commentary/kaneda7/English11.08.2020).
17. Wong E. Chinese Military Seeks to Extend Its Naval Power // The New York Times, April 23, 2010, page1, section A (https://www.nytimes.com/2010/04/24/world/ asia/ 24navy.html).

Резюме

Гульсура Абдулрасулова

Стратегия «Нить жемчуга» и морская политика Китая в Южной Азии

В последнее время Китай усиливает свои интересы в Мировом океане. Укрепление военно-морской мощи КНР вызывает обеспокоенность прежде всего у США, Индии и Японии. Эти страны уделяют особое внимание усилиям Китая по налаживанию морских связей вдоль ближневосточных нефтетранспортных маршрутов, называемых Пентагоном стратегией «жемчужной нити». В статье рассматриваются основные проекты, реализуемые КНР в этой области, отношение к ним за рубежом и делается попытка понять их истинные цели.

Для достижения лидирующих позиций в мире и обеспечения национальной безопасности Китай декларирует важнейшую для своего развития стратегию – освоение, использование и защиту морских пространств, создание сильного морского государства. В статье анализируется политика Китая в Южной Азии, его отношения со странами региона и лидерство в регионе. Китай развивает инвестиционные, торговые и военные связи со странами региона, а также участвует в вопросах по

Афганистану. Соперник Китая Индия пытается восстановить и укрепить свои позиции в Южной Азии, однако ей сложно конкурировать с китайской экономикой.

По мере того, как Китай поднимается в ряды влиятельных держав, на него обращают внимание и западные страны. С началом «корабельной дипломатиии» США и появлением их на сопредельных с Китаем территориях, угроза войны между двумя государствами становится главной темой обсуждения. Растущая обеспокоенность Вашингтона в связи с политикой Пекина породила термин «стратегия жемчужной нити». Таким образом, проблема стратегии «жемчужной нити» активно разрабатывалась западными и индийскими исследователями.

В то же время Китай проявляет крупную экономическую инициативу в реализации проектов, объединяющих два компонента: сухопутный – Экономический пояс Шелкового пути (ЭПШП) и морской – Морской Шелковый путь XXI века (МШП). Инициатива открыта для участия любой страны и международной организации и не ограничивается территорией древнего Шелкового пути.

Ключевые слова: *Китай, стратегия «Нить жемчуга», морская политика, Индийский океан, Малаккский пролив, порт Гвадар, Южно-Китайское море, энергетическая безопасность*

Summary

Gulsura Abdulrasulova

Chına's "Strıng of Pearls" Strategy and Marıtıme Polıcy ın South Asıa

China has been increasing its interests in the world's ocean in recent times. The strengthening of the PRC's naval power is primarily of concern to the United States, India and Japan. These countries pay special attention to China's measures to establish maritime connections along the Middle East oil transportation routes, which the Pentagon calls the "string of pearls" strategy. The article examines the main projects implemented by the PRC in this area and the attitude towards them abroad, an attempt to understand their true goals.

In order to achieve a leading position in the world and ensure national security, China declares a strategy of great importance for its development - the development, use and protection of maritime space, the establishment of a strong maritime state. The article analyzes China's policy in South Asia, its relations with regional countries and its leadership in the region. China is developing investment, trade and military relations with regional countries, and is involved in Afghan issues. China's rival India is trying to restore and strengthen its position in South Asia, and it is difficult for it to compete with the Chinese economy.

As China rises to the ranks of powerful countries, Western countries pay attention to it. As the United States conducts "ship diplomacy" and begins to appear in areas adjacent to China, the threat of war between the two countries becomes the main subject of discussion. Washington's growing concern about Beijing's policies gave rise to the term "String of Pearls" strategy. Thus, the problem of the "String of Pearls" strategy has been actively developed by Western and Indian researchers.

China is also implementing a major economic initiative that combines two components: the land-based Silk Road Economic Belt (SREB) and the maritime-based 21st Century Maritime Silk Road (MSR). The initiative is open to any country and international organization and is not limited to the ancient Silk Road area.

Key words: *China, "String of Pearls" strategy, maritime policy, İndian Ocean, Strait of Malacca, Gwadar Port, South China Sea, energy security.*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN SÜLH STRATEGİYASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Həvva ORUCOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 avqust 2025; çapa qəbul edilmişdir: 19 sentyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 21th of August, 2025; accepted: 19th of September, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *sülh strategiyası, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, beynəlxalq hüquq*

Giriş

artmasında əsas amillərdən biri olmuşdur. Xüsusilə enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat dəhlizləri, mədəniyyətlərarası dialoq və humanitar Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətlərin strateji prioritetləri sırasında mühüm yer tutur. XXI əsrin ilk rübü qlobal miqyasda geosiyasi ziddiyyətlərin artması, regional münaqişələrin çoxalması və yeni təhlükəsizlik çağırışlarının meydana çıxması ilə xarakterizə olunur. Belə bir mürəkkəb və çoxqütblü dünyada dövlətlərin diplomatik fəallığı və sülhə yönəlik siyasətləri onların beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqeyini müəyyən edən əsas amillərdən biri olmuşdur. Bu mənada sülh yalnız hərbi münaqişələrin qarşısının alınması deyil, eyni zamanda siyasi sabitliyin, sosial rifahın və davamlı inkişafın təməlidir.

Azərbaycanın bu istiqamətdəki mövqeyi isə, xüsusilə 2003-cü ildən etibarən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Məhz bu tarixdən başlayaraq Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri olan sülh və sabitliyin təmin olunması məsələsi strateji konsepsiya kimi formalaşmışdır. Prezident İlham Əliyev ölkənin təhlükəsizliyini yalnız hərbi amillərlə deyil, diplomatik, iqtisadi və humanitar mexanizmlərlə möhkəmləndirmək yolunu seçmişdir. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən xarici siyasət həm regionda, həm də beynəlxalq miqyasda Azərbaycanın konstruktiv aktor kimi tanınmasına səbəb olmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin siyasi fəaliyyətinin təməlində isə, şübhəsiz ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu strategiyası dayanırdı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev dövründə yürüdülən xarici siyasətin əsas fəlsəfəsi dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdi. Neorealist yanaşmaya uyğun olaraq, dövlət beynəlxalq sistemdə anarxiyanın hökm sürdüyü və hər bir aktorun öz maraqlarını təmin etmək üçün müstəqil qərarlar qəbul etdiyi bir mühitdə öz mövqeyini gücləndirməyə çalışır. Azərbaycan bu yanaşma çərçivəsində balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu seçərək həm Qərb, həm də Rusiya və İran kimi regional güclərlə paralel əməkdaşlıq münasibətləri qurmağa çalışdı. Bu, bir tərəfdən beynəlxalq təcriddən yayınmaq, digər tərəfdən isə müxtəlif güc mərkəzləri arasında manevr etmək imkanı verirdi. Bu yanaşmanın bariz nümunəsi kimi 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi"

* *doktorant, Bakı Dövlət Universiteti*
e-mail: havva.orucova@bsu.edu.az
ORCİD: https://orcid.org/0009-0000-8384-7108
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3056

göstərilə bilər. Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu hadisəni xalqın həyatında önəmli bir tarixi gün kimi qeyd etmişdi (2, s. 64). Məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev dövründə hələ sovet dövlətinin mövcud olduğu vaxt görülən işlər "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması üçün əsas kimi çıxış etdilər (7, s. 4). Bundan əlavə, 1994-cü ildən etibarən NATO ilə "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmaqla Azərbaycan Qərb institutları ilə təhlükəsizlik və hərbi sahədə əməkdaşlığın əsasını qoydu (5, s. 33). Təbii ki, bütün bu başlanğıclar uğurlu bir şəkildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirildi.

Azərbaycanın xarici siyasətində sülh, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət prinsipləri fundamental yanaşma kimi müəyyən olunmuşdur. Bu prinsiplər beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, o cümlədən dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və daxili işlərinə qarışmama prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycan bu çərçivədə regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri ilə çıxış etmiş, münaqişələrin danışıqlar yolu ilə həll olunmasının tərəfdarı kimi çıxış etmiş və çoxtərəfli diplomatik platformalarda fəal iştirak etmişdir.

Bu siyasət Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun əməkdaşlıq sahəsində atılan addımlar Azərbaycanın regionda və beynəlxalq təşkilatlarda etibarlı tərəfdaş kimi tanınmasını təmin etmişdir. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan həm Avropa İttifaqı ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri qurmuş, həm də Türk Dövlətləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, BMT və Qoşulmama Hərəkatı kimi platformalarda fəallığını artırmışdır.

Bundan əlavə, İlham Əliyevin sülhə əsaslanan yanaşması yalnız dövlətlərarası münasibətlərlə məhdudlaşmır. O, eyni zamanda region daxilində müxtəlif etnik və dini qruplar arasında harmoniyanın və qarşılıqlı anlaşmanın qorunmasını da sülh konsepsiyasının vacib tərkib hissəsi hesab edir. Multikulturalizm siyasətinin institusional əsaslarla gücləndirilməsi, tolerantlıq mühitinin təşviqi və etnoslararası münasibətlərdə balansın saxlanılması Azərbaycanın daxili sabitliyini təmin etməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artıran ideoloji dayaqlardan biri kimi çıxış edir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə formalaşdırılan sülhə əsaslanan xarici siyasət modeli həm regional, həm də beynəlxalq kontekstdə Azərbaycanın strateji maraqlarını təmin etməklə yanaşı, ölkənin sülh və təhlükəsizlik üzrə qlobal dialoqda fəal və məsuliyyətli tərəfdaş kimi çıxış etməsinə şərait yaratmışdır. Bu strategiya özündə milli maraqlara əsaslanan, beynəlxalq hüquqa söykənən və uzunmüddətli sabitliyə yönəlmiş kompleks və çoxşaxəli yanaşmanı ehtiva edir.

1. Azərbaycanın sülhə siyasi münasibətinin nəzəri əsasları

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri ölkənin beynəlxalq hüquqa, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə və digər beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 9-cu maddəsində müharibənin və zorakılığın yolverilməzliyi prinsipi təsbit edilmiş, sülhün qorunması və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlətin fundamental məqsədlərindən biri kimi qeyd olunmuşdur. Bu normativ çərçivə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə hüquqa əsaslanan davranış modelini qəbul etdiyini və bu istiqamətdə ardıcıl mövqe sərgilədiyini göstərir.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dövlətinin prioritet vəzifələrindən biri öz suverenliyini, ərazi bütövlüyünü beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri çərçivəsində bərpa etmək və qorumaq olmuşdur. Bu məqsədlə Azərbaycan daim beynəlxalq hüququn müvafiq sənədlərinə, o cümlədən BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə, Helsinki Yekun Aktına və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrinə istinad etmişdir. Bu sənədlər Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin qeydşərtsiz azad edilməsini və regionda davamlı sülhün təmin edilməsini tələb edirdi. BMT tribunasında Azərbaycanın mövqeyinin səsləndirilməsi, beynəlxalq hüquqa əsaslanan çağırışlar və işğal olunmuş ərazilərlə bağlı qəbul edilən qətnamələr, bu onillikdə ölkə-

mizin beynəlxalq nüfuzunun artmasına təkan vermişdir (4). Bu tədbirlər sırasında 2012-ci il may ayında Prezident İlham Əliyev və Pan Gi Mun arasında baş tutan bu görüş və onun nəticəsi olan yüksək səviyyəli iclas Azərbaycanın BMT sistemindəki aktiv rolu və strateji diplomatik bacarığının təzahürüdür. Bu hadisə həm də Azərbaycanın qlobal təhlükəsizlik gündəmində təşəbbüskar və məsuliyyətli dövlət kimi çıxış etdiyini bir daha sübut edir (9).

Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində gücdən deyil, hüquqdan istifadə edilməsinin tərəfdarıdır. Bu yanaşma Prezident İlham Əliyevin siyasi ritorikasında, beynəlxalq tribunalarda və regional platformalarda etdiyi çıxışlarda ardıcıl şəkildə öz əksini tapmışdır. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti sülhü sadəcə müvəqqəti atəşkəs və ya ziddiyyətlərin ertələnməsi kimi deyil, beynəlxalq hüquqa əsaslanan ədalətli nizamlanma prosesi kimi nəzərdən keçirir. O, dəfələrlə bəyan etmişdir ki, əgər sülh beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə, xüsusilə suverenlik və ərazi bütövlüyünə əsaslanmırsa, o zaman bu sülh formal və qısaömürlü olacaqdır.

Prezident İlham Əliyevin sülhə yanaşması onun siyasi fəlsəfəsinin mərkəzində duran əsas prinsiplərdən biridir. Onun siyasi məntiqinə görə, sülhün davamlı və effektiv olması üçün o, ilk növbədə tarixi ədalətin bərpasına, daha sonra isə hüquqi əsasların möhkəmləndirilməsinə söykənməlidir. Bu yanaşma realizm və konstruktiv idealizmin uğurlu sintezi kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, İlham Əliyev bir tərəfdən regional güc balansını və milli maraqları əsas götürür, digər tərəfdən isə beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində legitim həll yollarını təşviq edir. Bu, Azərbaycanın post-münaqişə dövründə Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması istiqamətində atdığı addımlarda da özünü göstərmişdir.

Azərbaycanın sülh konsepsiyası siyasi nəzəriyyədə "pozitiv sülh" anlayışına uyğun gəlir. Pozitiv sülh sadəcə silahlı münaqişənin olmaması deyil, eyni zamanda struktur zorakılığın və institusional ədalətsizliyin də aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan bu baxımdan həm regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri ilə çıxış edir, həm də beynəlxalq təşkilatlarda hüquqi ədalətin bərpası üçün aktiv diplomatiya yürüdür. Buraya Zəngəzur dəhlizinin açılması, sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası ilə bağlı müzakirələr və Ermənistanla birbaşa danışıqlar təşəbbüsləri daxildir.

Eyni zamanda, Prezident İlham Əliyev regional və beynəlxalq miqyasda ədalətsiz və qərəzli vasitəçilik modellərinə qarşı çıxaraq, sülhün milli maraqlara və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan formatda qurulmasının vacibliyini önə çəkmişdir. Onun fikrincə, vasitəçilərin qərəzli mövqeyi və ya ikili standartlar sülh prosesinə xidmət etməyəcək, əksinə onu dərinləşdirəcəkdir. Bu baxımdan Azərbaycanın müstəqil siyasəti və özünəinamlı diplomatik mövqeyi, postkolonial dövlətlərin nümunə götürə biləcəyi praqmatik model kimi qəbul oluna bilər.

Azərbaycanın sülhə münasibəti həm hüquqi, həm siyasi, həm də nəzəri baxımdan kifayət qədər əsaslı və sistemlidir. Bu münasibət Prezident İlham Əliyevin rasional, hüquqa əsaslanan və strateji düşüncə ilə idarə etdiyi xarici siyasətin təzahürüdür. Bu siyasət beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın etibarlı, sabitlik yönümlü və hüquqa sadiq tərəfdaş kimi tanınmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanın sülh fəlsəfəsi regional münaqişələrin beynəlxalq hüquq çərçivəsində ədalətli həllinə yönəlmiş kompleks bir konsepsiya kimi qiymətləndirilməlidir.

2. Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasında Azərbaycanın strateji rolu

Cənubi Qafqaz regionu – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstandan ibarət olan geosiyasi məkan – uzun müddət ərzində regional münaqişələr, etnik qarşıdurmalar və xarici güclərin maraq toqquşmaları səbəbilə sabitliyin bərqərar olmadığı bir bölgə kimi

tanınmışdır. XIX əsrdən etibarən Rusiya imperiyasının genişlənmə siyasəti nəticəsində bu bölgənin siyasi arxitekturası ciddi şəkildə dəyişmiş və yerli xalqların tarixi əlaqələri süni sərhədlərlə parçalanmışdır. Sovet dövründə isə milli məsələlərin süni şəkildə "dondurulması" və mərkəzdən idarə olunması nəticəsində etnik qarşıdurmaların kökü kəsilməmiş, əksinə, bu problemlər Sovet İttifaqının dağılması ilə açıq fazaya keçmişdir.

1990-cı illərdən etibarən regionda bir neçə əsas münaqişə ocağı meydana çıxmışdır: Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya bölgələrindəki separatizm və Rusiya ilə qarşıdurma, habelə Ermənistan daxilindəki daxili siyasi sabitliyin zaman-zaman pozulması. Bu münaqişələrin əksəriyyəti təkcə yerli etnik və siyasi ziddiyyətlərlə deyil, həm də xarici güclərin müdaxiləsi və maraqlarının toqquşması ilə qızışdırılmışdır. Xüsusilə Rusiya Federasiyası Cənubi Qafqazda "nəzarətli xaos" strategiyasını tətbiq edərək bölgədəki münaqişələrin tam həllini ləngitmiş və öz hərbi-siyasi təsir imkanlarını qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

Rusiya, özünün "yaxın xarici" adlandırdığı postsovet məkanında təsirini saxlamaq üçün Ermənistanla strateji hərbi ittifaq qurmuş, oradakı 102-ci baza vasitəsilə regional güc balansını öz xeyrinə dəyişməyə çalışmışdır. Digər tərəfdən, Ermənistan-Rusiya münasibətləri əsasən Moskvanın diktə etdiyi təhlükəsizlik konsepsiyasına əsaslanmış, bu isə Ermənistanın öz siyasətində müstəqilliyini itirməsinə və münaqişənin beynəlxalq hüquqa uyğun həllinə qarşı çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Qərbin ikili standartları da xüsusi qeyd olunmalıdır. ABŞ və Avropa İttifaqı bəzi hallarda Ermənistanın hüquqa zidd mövqeyini sükutla qarşılamış, bu isə Azərbaycan ictimaiyyətində beynəlxalq ədalətə inamın zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan isə bütün bu mürəkkəb geosiyasi reallıqlar fonunda balanslaşdırılmış və çoxşaxəli xarici siyasət həyata keçirmişdir. Rusiya ilə münasibətlərdə praqmatik əməkdaşlıq modeli üstünlük təşkil etmiş, enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat layihələrində qarşılıqlı fayda prinsipi qorunmuşdur. İranla münasibətlər tarixi, dini və mədəni bağlarla yanaşı, diplomatik etiket çərçivəsində möhkəmləndirilmiş, xüsusilə iqtisadi sahədə qarşılıqlı investisiya və ticarət genişlənmişdir. Lakin Azərbaycanın regional siyasətində ən sabit və dərin tərəfdaşlıq münasibətləri Türkiyə ilə qurulmuşdur.

2003-cü ildən etibarən İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın liderliyi ilə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu əməkdaşlıq təkcə hərbi sahədə deyil, enerji, nəqliyyat, mədəniyyət və beynəlxalq platformalarda birgə fəaliyyət formasında özünü göstərmişdir. 2003-cü il oktyabrın 31-də keçirilən rəsmi qəbulda Prezident İlham Əliyev "Türkiyə haradadır, Azərbaycan da oradadır, Azərbaycan haradadır, Türkiyə də oradadır" fikrini səsləndirərək, qarşıdakı dövrdə Türkiyə ilə münasibətlərin əsas strateji xəttini müəyyən etmişdi (1) TANAP və TAP layihələri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Şuşa Bəyannaməsi bu münasibətlərin məntiqi nəticəsidir. Xüsusilə 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Türkiyənin siyasi və mənəvi dəstəyi Azərbaycanın beynəlxalq təcriddən çıxmasına və diplomatik üstünlük qazanmasına şərait yaratmışdır.

44 günlük müharibənin əsas məqsədi Azərbaycanın 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında saxlanılan ərazilərinin – beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınan torpaqlarının – azad edilməsindən ibarət idi. Azərbaycan bu müharibədə BMT qətnamələrinə, beynəlxalq hüququn suverenlik və ərazi bütövlüyü prinsipinə istinad etmiş və faktiki olaraq beynəlxalq hüququn tətbiqini özü həyata keçirmişdir. Müharibə başa çatdıqdan sonra Azərbaycan revanşizmə meyil etməmiş, əksinə bölgədə dayanıqlı sülhün təmin olunması üçün siyasi və diplomatik təşəbbüslərlə çıxış etmişdir. Zəngəzur dəhlizi, nəqliyyat kommunikasiyalarının açılması, sərhədlərin delimitasiyası kimi məsələlər gündəmə gətirilmişdir.

2023-cü ilin sentyabrında həyata keçirilmiş lokal antiterror əməliyyatı da bu kon-

tekstdə qiymətləndirilməlidir. Separatçı rejimin Azərbaycan qanunvericiliyini tanımaması, silahlı birləşmələrin mövcudluğu və davamlı təxribatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qarşı yönəlmiş təhlükə olaraq dəyərləndirilmiş və bu təhlükələrin neytrallaşdırılması məqsədilə birgə antiterror tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu əməliyyat həm hərbi, həm də siyasi baxımdan lokal və məqsədyönlü olmuş, dinc əhali və mülki infrastruktura zərər verilmədən həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan bu əməliyyatdan sonra yenidən sülh çağırışlarını səsləndirmiş, reinteqrasiya siyasətini elan etmiş və ərazidə yaşayan erməni əhalinin Azərbaycan vətəndaşı kimi hüquqlarının qorunacağına dair siyasi öhdəliklər götürmüşdür. Bu yanaşma bir daha təsdiqləyir ki, İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan sülhü yalnız ritorik deyil, real siyasət səviyyəsində tətbiq edən regional aktora çevrilmişdir.

3. Qoşulmama hərəkatı və Azərbaycanın qlobal sülhə töhfəsi

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasət fəlsəfəsi təkcə region səviyyəsində deyil, həm də qlobal miqyasda sabitlik və sülhün təşviqinə yönəlmiş prinsipial mövqelərlə seçilir. Bu yanaşma, xüsusilə də Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatındakı (QH) fəaliyyəti çərçivəsində daha sistemli və nəzərəçarpacaq şəkildə özünü göstərmişdir. 2011-ci ildə Qoşulmama Hərəkatına tamhüquqlu üzv qismində qoşulan Azərbaycan, 2019–2023-cü illərdə isə bu mühüm beynəlxalq təşkilata uğurla sədrlik etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə "hüquqa əsaslanan beynəlxalq nizamın" bərpası ideyasını irəli sürərək, sülh və ədalət prinsiplərini QH çərçivəsində sistematik şəkildə gündəmdə saxlamışdır.

Qoşulmama Hərəkatı 1961-ci ildə Belqradda təsis olunduğu gündən bəri beynəlxalq sistemdə hegemonluğa qarşı bir siyasi mövqe olaraq formalaşmışdır. Bu təşkilat müstəqil siyasət yürütmək istəyən, Qərb və Şərq blokları arasında seçimə məcbur edilmək istəməyən ölkələri bir araya gətirmişdir. Azərbaycan bu kontekstdə öz siyasətində tarazlılıq, prinsipiallıq və hüquqa sadiqlik meyarlarına uyğun şəkildə çıxış edərək hərəkatın fəlsəfəsinə yeni dinamika qazandırmışdır. Prezident İlham Əliyev bu çərçivədə həm hərəkatın daxili institutlaşmasını gücləndirmiş, həm də onun qlobal beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığını genişləndirmişdir.

Azərbaycanın sədrliyi dövründə hərəkatın institusional inkişafı və beynəlxalq reputasiyanı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Hərəkatın BMT ilə əlaqələrini intensivləşdirmiş, xüsusilə də pandemiya dövründə qlobal ədalət və bərabərlik prinsipinə sadiqliyini nümayiş etdirmişdir. 2020-ci ildə Azərbaycan Prezidenti COVID-19 ilə bağlı Qoşulmama Hərəkatının onlayn zirvə görüşünü təşkil etmiş və bu platforma vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyaclarına diqqət çəkmişdir (3). Bu təşəbbüs nəticəsində BMT Baş Assambleyasında pandemiya ilə mübarizəyə dair qətnamə qəbul edilmiş və bu qətnamədə bərabər tibbi yardım, vaksinə çıxış və inkişaf etməkdə olan ölkələrə dəstək çağırışı öz əksini tapmışdır.

Bu addımlar Azərbaycanın yalnız milli maraqlara deyil, qlobal məsuliyyətə əsaslanan siyasət yürütməsinin bariz nümunəsidir. İlham Əliyevin irəli sürdüyü bu yanaşma beynəlxalq münasibətlərdə normativ nəzəriyyə çərçivəsində "ədalətli beynəlxalq nizam" ideyasına uyğundur. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlətlər yalnız gücə deyil, həm də normativ hüquqi çərçivəyə və universal prinsiplərə əsaslanmalıdırlar. Azərbaycan da bu prinsipləri rəhbər tutaraq, QH çərçivəsində hegemon güclərin ikili standartlarına qarşı çıxmış və beynəlxalq hüququn selektiv tətbiqinə qarşı mövqe sərgiləmişdir.

Azərbaycanın sədrliyi dövründə verdiyi önəmli mesajlardan biri də, beynəlxalq münasibətlərdə "kiçik və orta dövlətlərin" də beynəlxalq gündəliyin formalaşmasında aktiv rol oynaya biləcəyidir. Azərbaycan QH tribunasından istifadə edərək, BMT Təhlükəsizlik Şurası kimi qlobal qərarverici mexanizmlərin islahatını, ədalət və bərabərlik

prinsipinin qorunmasını, siyasi suverenliyin və daxili işlərə qarışmama prinsipinin universal tətbiqini tələb etmişdir. Bu yanaşma Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki fəal və hüquqa əsaslanan mövqeyini daha da gücləndirmişdir.

Azərbaycanın sülh təşəbbüsləri, həmçinin iqtisadi və humanitar sahələrdə də özünü göstərmişdir. Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatının bir sıra üzv ölkələrinə tibbi ləvazimat, vaksin, ərzaq yardımı və texniki dəstək göndərmişdir. Bu yardımlar birbaşa olaraq ölkələr arasında sülh və həmrəyliyin qurulmasına yönəlmiş praktiki addımlardır. Eyni zamanda Azərbaycanın təşəbbüsü ilə "Qoşulmama Hərəkatının Gənclər Şəbəkəsi" və "Qoşulmama Hərəkatı Parlament Şəbəkəsi" təsis olunmuşdur. Bu təşəbbüslər sülhü yalnız hökumətlər səviyyəsində deyil, vətəndaş cəmiyyəti, gənclər və qanunverici orqanlar səviyyəsində də möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Qoşulmama Hərəkatındakı fəaliyyəti onun sülh və hüquqa əsaslanan beynəlxalq siyasətinin fundamental dayaqlarından biri kimi çıxış edir. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan bu siyasət həm normativ baxımdan beynəlxalq hüququn müdafiəsi, həm də praktiki baxımdan qlobal həmrəylik və sosial ədalətə yönəlmişdir. Azərbaycanın bu istiqamətdəki fəaliyyəti yalnız regional deyil, eyni zamanda qlobal sülh və təhlükəsizlik mühitinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

4. Azərbaycanın tolerantlıq siyasəti: daxili sülh modeli

Sülhün təmin olunması yalnız dövlətlərarası münasibətlərin normallaşması və beynəlxalq münaqişələrin həlli ilə məhdudlaşmır. Müasir siyasi nəzəriyyələr və beynəlxalq sülh nəzəriyyələri göstərir ki, dayanıqlı və dərin sülh ("positive peace") həm də daxili sabitlik, sosial harmoniya və cəmiyyət daxilində qarşılıqlı etimad mühiti ilə mümkün olur. Bu baxımdan dövlətin multikultural siyasəti, dini və etnik tolerantlıq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, insan hüquqlarının qorunması və vətəndaşların fərqliliklərinə hörmətlə yanaşılması daxili sabitliyin əsas şərtləri sırasındadır. Azərbaycan Respublikası bu göstəricilər baxımından Cənubi Qafqazda və daha geniş anlamda müsəlman dünyasında nümunəvi model kimi təqdim olunur.

Azərbaycan qədimdən bəri çoxmillətli və çoxdinli bir cəmiyyətin formalaşdığı coğrafi və mədəni məkan olmuşdur. Bu tarixi konfiqurasiya müstəqil Azərbaycanın milli kimliyində də öz əksini tapmış, dövlətin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi multikulturalizmin və tolerantlığın qorunması və təşviqi müəyyən edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu siyasət daha da institusional xarakter qazanmış, dövlətin rəsmi ideoloji platformasına çevrilmişdir. 2016-cı ilin Azərbaycanda "Multikulturalizm İli" (5), 2017-ci ilin isə "İslam Həmrəyliyi İli" elan olunması bu istiqamətdəki siyasi iradənin bariz ifadəsidir (4).

Azərbaycanın tolerantlıq siyasəti sadəcə daxili idarəçilik üçün deyil, həm də beynəlxalq humanitar diskurs üçün nəzəri nümunə kimi təqdim olunur. Bu çərçivədə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən Bakı Prosesi, Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu və Dini Liderlərin Zirvə Görüşü kimi tədbirlər, mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun təşviqində qlobal miqyaslı platformalara çevrilmişdir. Bakı Prosesi, xüsusilə UNESCO, İSESCO və BMT ilə əməkdaşlıq əsasında formalaşan, Qərb və İslam dünyası arasında anlaşma körpüsü funksiyasını yerinə yetirən bir təşəbbüs kimi tanınır. Bu proses həm də Azərbaycanın xarici siyasətində "yumşaq güc" strategiyasının effektiv bir aləti kimi çıxış edir.

Daxili sabitliyin qorunmasında və sülhün bərqərar olmasında əhalinin dini və etnik müxtəlifliyinin dövlət tərəfindən hüquqi və mənəvi baxımdan qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 18 və 25-ci maddələrində dini inancların azadlığı, etnik mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin qadağan olunması və dövlətin dünyəvi xarakteri təsbit edilmişdir. Bu hüquqi baza əsasında yəhudi,

pravoslav, erməni-qriqoryan, katolik və müxtəlif protestant icmaları Azərbaycanda sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu isə ölkənin beynəlxalq miqyasda həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman ölkələr tərəfindən hörmətlə qəbul edilməsinə səbəb olur.

Eyni zamanda, bu tolerantlıq siyasəti Azərbaycan vətəndaşlarının siyasi və sosial inteqrasiyasına xidmət edən effektiv bir mexanizmə çevrilmişdir. Dağ yəhudiləri, ləzgilər, talışlar, udinlər, kürdlər və digər azsaylı xalqlar Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında aktiv iştirak edir. Bu proses sübut edir ki, Azərbaycan modeli etnik və dini azlıqların gettolarda saxlanılması deyil, onların ictimai həyatla inteqrasiyası və identikliklərinin qorunması prinsipinə əsaslanır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan "multikulturalizm və tolerantlığın laboratoriyası" kimi dəyərləndirilir.

İlham Əliyevin tolerantlıq siyasəti eyni zamanda beynəlxalq terrorizmə, dini radikalizmə və ekstremizmə qarşı ideoloji bir cavabdır. Qlobal miqyasda dinlərarası qarşıdurmanın artdığı, islamofobiyanın və antisemitizmin geniş yayıldığı bir dövrdə Azərbaycan modeli dini harmoniya və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan dövlət idarəçiliyi nümunəsi təqdim edir. Bu isə sülhün sadəcə təhlükəsizlik tədbirləri ilə deyil, eyni zamanda dəyərlər və mənəvi sistemlər üzərindən təmin edilə biləcəyini göstərir.

Azərbaycanın tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti yalnız daxili sabitlik baxımından deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə sülh və əməkdaşlığın təşviqinə töhfə verən strateji və normativ bir modeldir. Bu siyasətin əsas sütunlarını hüquqi çərçivə, siyasi iradə, mədəni diplomatiya və vətəndaşların qarşılıqlı hörmət və anlayışı təşkil edir. Prezident İlham Əliyevin bu istiqamətdəki fəaliyyəti Azərbaycanın təkcə iqtisadi və geosiyasi baxımdan deyil, həm də mənəvi və humanitar aspektlərdə nüfuzlu bir ölkə kimi tanınmasını təmin etmişdir.

Nəticə

Prezident İlham Əliyevin formalaşdırdığı və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi sülh strategiyası XXI əsr beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan Respublikasının yerini və rolunu yenidən müəyyənləşdirən əsas siyasi konsepsiyalardan biri kimi çıxış edir. Bu strategiya təkcə regional sabitliyə deyil, eyni zamanda qlobal əməkdaşlıq platformalarında konstruktiv tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına xidmət edir. İlham Əliyevin sülh yanaşması, bir tərəfdən real siyasətin tələb etdiyi milli maraqlara əsaslanır, digər tərəfdən isə beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə hörmət göstərməklə müasir dövlətçilik fəlsəfəsinə uyğun ümumbəşəri dəyərlərlə uzlaşır.

Azərbaycanın hərbi-siyasi sahədə əldə etdiyi uğurlar, xüsusilə 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi və 2023-cü ildə həyata keçirilən antiterror əməliyyatı, ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb etsə də, bu nailiyyətlər sülhə və dincgüclü reinteqrasiya siyasətinə yönləndirilməsi ilə daha geniş mənaya sahib olmuşdur. Bu, klassik "qalib dövlət" modelindən fərqli olaraq, münaqişədən sonrakı mərhələdə ədalətli və inklüziv sülh modelinin qurulması ilə fərqlənir. İlham Əliyev dəfələrlə bəyan etmişdir ki, müharibəni diplomatiya tamamlamalıdır, qalibiyyət isə revanşizmə deyil, sabitliyə və dialoqa yol açmalıdır.

Diplomatik təşəbbüslər baxımından Azərbaycan Prezidentinin sülh strategiyası çoxtərəfli və praqmatik yanaşmanı ehtiva edir. Ermənistanla sərhədlərin delimitasiyası, nəqliyyat və enerji kommunikasiyalarının açılması, regionda iqtisadi inteqrasiyanın təşviqi və suverenliyin qarşılıqlı tanınması istiqamətində irəli sürülən təkliflər bu strategiyanın praktik ifadəsidir. Eyni zamanda, Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi dövründə beynəlxalq hüququn universallığının müdafiəsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım və pandemiya dövründə humanitar diplomatiyanın təşkili İlham Əliyevin qlobal sülhə verdiyi töhfənin bariz nümunələrindəndir.

Daxili siyasət baxımından isə Azərbaycan Respublikasının tolerantlıq, multikultu-

ralizm və sosial həmrəylik dəyərlərinə əsaslanan idarəçilik modeli bu strategiyanın daxili sabitlik komponentini təşkil edir. Dini və etnik müxtəlifliyin hüquqla qorunduğu, azlıqların cəmiyyətin siyasi, sosial və mədəni həyatında fəal iştirak etdiyi Azərbaycan modeli, daxili sabitliyin qorunması ilə beynəlxalq sülh fəlsəfəsi arasında üzvi əlaqənin mövcudluğunu sübut edir. Məhz bu səbəbdən, Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində təşəbbüsləri, o cümlədən Bakı Prosesi və Dini Liderlərin Zirvə Görüşləri – beynəlxalq aləmdə geniş rəğbətlə qarşılanmışdır.

Bütün bu göstəricilər sübut edir ki, Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sülh strategiyası yalnız situativ siyasi zərurətlərin cavabı deyil, uzunmüddətli strateji düşüncəyə əsaslanan, hüquq, ədalət və təhlükəsizlik balansına söykənən sistemli bir konsepsiyadır. Bu konsepsiya Azərbaycanın həm regional güc balansında fəal oyunçu, həm də beynəlxalq hüququn tərəfdarı və təşəbbüskar aktor kimi çıxış etməsinə şərait yaratmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın qazandığı hərbi uğurların diplomatik və humanitar müstəviyə ötürülməsi, beynəlxalq təşkilatlarda nümayiş etdirdiyi prinsipial və ədalətə əsaslanan mövqe, eləcə də daxildə etnik və dini müxtəlifliyi dəstəkləyən sabit idarəetmə modeli, onu təkcə Cənubi Qafqaz regionunda deyil, daha geniş coğrafiyada sülh və təhlükəsizlik arxitekturasının etibarlı tərəfdaşına çevirmişdir. İlham Əliyevin bu çoxşaxəli və çoxölçülü sülh strategiyası, müasir dünyada sülhün yalnız hərbsizliyə deyil, həm də ədalətə, hüquqa, əməkdaşlığa və qarşılıqlı hörmətə əsaslandığını praktik şəkildə nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yekun nitqi. /31 oktyabr 2003-cü il, s.6. (http://files.preslib.az/site/ialiyev/2003.pdf).
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab. Bakı: Azərnəşr, 1997, 164 s.
3. Qoşulmama Hərəkatının COVID-19-a qarşı mübarizə üzrə Təmas Qrupunun Zirvə görüşündə İlham Əliyevin nitqi. (https://president.az/az/articles/view/59194).
4. Prezident İlham Əliyev: "2017-ci ilin "İslam həmrəyliyi ili" elan edilməsi sülhə çağırışdır". (https://scara.gov.az/az/xebər/maariflendir-me/islam-hemreyligi/prezident-ilham-eliyev-2017-ci-ilin-islam-hemreyligi-ili-elan-edilmesi-sulhe-cagirisdir)
5. Sümərinli C. İrəliyə, NATO-ya doğru! Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2007, 138 s.
6. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında "Multikulturalizm ili" elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
   (https://e-qanun.az/framework/32310)
7. Алиев И. Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва: Известия, 2003, 712 с.
8. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan. (n.d.-a). Relations with the United Nations (UN). (https://mfa.gov.az/en/category/beynelxalq-teskilatlar/azerbaycan-birlesmis-milletler-teskilati-munasibetleri)
9. President Ilham Aliyev met with UN Secretary General Ban Ki-moon in New York. (https://president.az/en/articles/view/4802)

Резюме

Хевва Оруджова

Концептуальные основы мирной стратегии Президента Ильхама Алиева

В данной статье анализируются основы мирной стратегии реализуемой под руководством Президента Ильхама Алиева. Подчёркивается, что политика Азербайджана в области мира направлена на установление отношений, основанных на нормах международного права, принципах равноправия и уважения к суверенитету государств, как в региональном, так и в глобальном измере-

нии. На первом этапе рассматривается теоретический подход Азербайджана к миру в контексте международного права. Особое внимание уделяется закреплению принципов территориальной целостности, невмешательства во внутренние дела и взаимного признания государств. Эти положения формируют концептуальную основу мирной политики, обеспечивая её правовую и моральную легитимность. Далее анализируются военные и дипломатические инициативы страны в Южном Кавказе. 44-дневная Отечественная война 2020 года и локальная контртеррористическая операция 2023 года рассматриваются как ключевые этапы, обеспечившие восстановление государственного суверенитета, укрепление национальной безопасности и формирование новой архитектуры регионального порядка. Эти события заложили базу для устойчивого мира, основанного на справедливости, законности и равновесии интересов. Международное измерение политики Азербайджана проявилось особенно ярко в период председательства в Движении неприсоединения. Азербайджан активно продвигал идеи глобальной справедливости, солидарности и многостороннего сотрудничества. Важное значение имели инициативы в гуманитарной сфере, в том числе поддержка стран в борьбе с пандемией и участие в глобальной климатической повестке, что укрепило имидж страны как ответственного международного актора. Во внутренней плоскости стратегия опирается на развитие толерантности, мультикультурализма и межрелигиозного согласия. Эти ценности органично сочетаются с внешнеполитическими инициативами, формируя единую модель национального и международного миротворчества. В заключение подчёркивается, что мирное видение Ильхама Алиева представляет собой комплексную и долгосрочную модель, основанную на нормативной законности, прагматичной дипломатии и внутренней стабильности, что придаёт азербайджанской стратегии уникальный характер и значимость в современном мире.

Ключевые слова: *мирная стратегия, Азербайджан, Южный Кавказ, международное право*

Summary

Hava Orujova

The Conceptual Foundations of President Ilham Aliyev's Peace Strategy

This article examines the theoretical, political, and institutional foundations of the peace strategy formulated and implemented under the leadership of President Ilham Aliyev. It argues that Azerbaijan's peace policy seeks to establish relations based on international law both regionally and globally. In its first part, the article outlines Azerbaijan's political and theoretical approach to peace within the framework of international legal norms, emphasizing the importance of sovereignty, territorial integrity, and mutual respect among states. The study then analyzes Azerbaijan's military and diplomatic initiatives in the South Caucasus, identifying the 44-day Patriotic War of 2020 and the 2023 counter-terrorism operation as pivotal phases in shaping a new regional security architecture. These events not only restored Azerbaijan's sovereignty but also created a foundation for a long-term peace process grounded in justice and legality. Azerbaijan's proactive international role is another central dimension. As chair of the Non-Aligned Movement from 2019 to 2023, Azerbaijan consistently advocated for the principles of international law, global justice, and multilateral cooperation. In addition, its humanitarian diplomacy and calls for fairer global governance strengthened its position as a responsible international actor. Domestically, the promotion of tolerance, multiculturalism, and interfaith harmony has served as an internal pillar of Azerbaijan's peace vision. The country's active engagement in intercultural dialogue initiatives further demonstrates the coherence between its internal values and external policy. The study concludes that Ilham Aliyev's peace strategy constitutes a comprehensive and long-term model combining normative legality, pragmatic diplomacy, and internal stability, thereby offering a distinctive approach to sustainable peace.

Key words: *Peace strategy, Azerbaijan, South Caucasus, international law.*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 82-1

AZƏRBAYCAN-TÜRK XALQ SUFİZMİNİN YARANIB FORMALAŞMASINDA ŞAH İSMAYIL XƏTAİ POEZİYASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Ləman OSMANOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22 noyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 2 dekabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 22th of November, 2025; accepted: 2th of December, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Xətayi, ozan, aşıq, poeziya, sufi, panteist, xalq, türk, saz, dastan*

Giriş

Xalq dilinə, xalq bədii məfkurəsinə münasibət Şah İsmayıl Xətayi poeziyasının, ümumiyyətlə, Xətayi şəxsiyyətinin öndə gələn prioritetlərindən biri olmuşdur. Onun həyatı kimi yaradıcılığı da başdan-ayağa xalqa, millətə olan bağlılığıyla tarixə düşmüşdür. Bu bağlılığın ən bariz göstəricilərindən və nəticələrindən biri və bəlkə də birincisi onun heca vəznli şeirləridir. Heca vəznli şeir dedikdə, əlbəttə ki, ilk növbədə ozan-aşıq ədəbiyyatı düşünülməlidir. Lakin bundan əlavə şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri olan folklor nümunələri, o cümlədən varsağılar, bayatılar və digər mənzum formalar da Xətayi poeziyasının maraqlı tərəflərindən biridir.

"Azərbaycan ədəbiyyatında Həsənoğlu (XIII əsrin əvvəlləri) ana dilində ilk şeiri yazmış, Qazi Bürhanəddin ana dilində ilk divan bağlamış, İmadəddin Nəsimi anadilli şeirimizi bədii-fəlsəfi yüksəkliyə qaldırmış, fəqət heca vəznində Yunus Əmrədən sonra ilk klassik nümunələri öz yaradıcılığında klassik şeir ənənələrini və poetikasını xalq şeiri ilə uğurla sintez edən Şah İsmayıl Xətayi olmuşdur" (4, s. 276). Ancaq qeyd etmək istərdik ki, xalq şeiri üslubunda yazmaq təkcə poetik fərqlilik və ya özəllik deyil, həm də xəlqilik, yəni xalq psixologiyasını daşımaq, onu yönləndirə bilmək, ona aid ola bilməkdir. Xüsusilə də təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən heca vəznli ədəbiyyat Şah İsmayıl Xətayinin timsalında tam mənası ilə türk xalq təsəvvüfünün varlığı demək idi. Xoca Əhməd Yəsəvidən başlayan bu təşəbbüs, yəni ürfani hikmətləri sadə xalqın anlayacağı dildə qələmə almaq missiyası Xətayi qələmində daha uca, daha uğurlu və daha məqsədyönlü şəkil aldı.

Bunu da etiraf etmək lazımdır ki, o dövrün bədii dili ürfani və təsəvvüfi cazibənin tərkibində idi. Məcazi ünsürlərin, məsələn, zahiri gözəlliklərin rəmzlərə və simvollara çevrilməsi təkcə divan ədəbiyyatının bədii metodu deyildi. Yunus Əmrənin ağacdan hazırlanan su çarxına "dərdli dolab" deyərək onu aşiqin və eşqin gərdişi, dövranı, dönməsi kimi dərin mənalarla yükləməsi əsl ürfani hadisə, əsl təsəvvüf simvolikası idi.

1. Dastançılıq ənənələrində xalq sufizmi və Şah Xətayi poeziyası

Ümumtürk dastançılıq ənənələrinin Azərbaycan formatının yaranması məhz Səfəviliklə və birbaşa Şah İsmayıl Xətayinin adı ilə bağlıdır. Çünki bu dastançılıq prinsipləri hər şeydən əvvəl qəhrəman və qəhrəmanlıqlara müqəddəslik, sakrallıq kimi keyfiyyətlər

* *doktorant, Naxçıvan Dövlet Universiteti*
e-mail: lemanerebqizi@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4807-5460
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3062

yükləməklə yaranırdı. Xalq arasındakı həmişəyaşarlığın, qeyri-adiliyin və doğmalığın ana qayəsini də məhz bu müqəddəslik prinsipləri təşkil edirdi. "Təsəvvüfün və ürfanın xəlqiliyi" dedikdə biz təkcə xalq təsəvvüfünü, xalq ədəbiyyatından və milli folklordan gələn ürfani elementləri nəzərdə tutmuruq. Bu xəlqiliyin mahiyyətində yatan əsas məfhum klassiklərin ümumilli fəlsəfəni təşkil edən əqidə və məfkurələrinin xalq tərəfindən mənimsənilib dərk olunmasıdır" [1, s. 204-208]. Bu sakrallığın, bu ilahiliyin məlum coğrafiyadakı və məlum tarixi dövrdəki yeganə və əsas bazası ürfan və təsəvvüf idi. Xətayinin həm əruz, həm də heca vəznli şeirlərindəki "şah", "pir", "mürşid", "Mehdi" kimi açar rolu oynayan kodlaşmış ifadələr məhz bu missiyanın uğurla həyata keçirilməsindəki bədii atributlardır. S. Xavəri qeyd edir: "Əgər Əhməd Yəsəvi poeziyasında müridə verilən əxlaq dərsləri içərisində ilahi dərgaha qovuşmağın yeganə vasitəsi kimi eşqə sadiqlik təbliğ olunurdusa, Yunus İmrədə ilahi dərgaha qovuşmuş salikin vüsal nəğmələri əsas yer tutursa, Şah İsmayıl Xətayi poeziyasında mürşidə sadiqlik təriqətin əsas prinsipi kimi qabardılır" [5, s. 209-210]. Sitatda yer alan fikirlərdən aydın olur ki, təsəvvüfdəki "mürşid-mürid" münasibətləri zamanından və məkanından asılı olmayaraq, demək olar ki, dəyişməz qalır.

Xüsusilə də onun heca vəznli mənzumələri bu baxımdan daha perspektivli görünür. El arasında qədim dövrlərdən bəri məşhur olan ozanlar, dədələr, varsaqlar, akınlar, baxşılar, aşıqlar Xətayinin heca vəznli şeirlərinin xəlqi tərəfinin ortaya çıxmasında əsas təməl rolunu oynamışdırlar.

Xətayinin heca vəznli şeirlərini bir neçə yerə bölmək olar. Onun nəsihətamiz şeirləri, aşiqanə qoşma və gözəlləmələri, eyni zamanda aşıq gəraylıları, həmçinin varsağı və bayatı kimi unikal xalq ədəbiyyatı janrındakı əsərləri bu təsnifata daxil edilə bilər.

Şah İsmayıl Xətayinin nəsihətamiz qoşmalarında qədim türk ozanlarından və dədələrindən gələn ağsaqqallıq, müdriklik dayanır:

Qarşıdakı qarlıca dağı gördünmü?
Yoldurmuş əyyamın, əriyib gedər,
Axar sulardan sən ibrət aldınmı?
Yüzünü yerlərə sürüyüb gedər. [3, s. 330-331]

Elə ilk misralardan Dədə Qorqudsayağı nəsihətamizlik və ruhani saflıq hiss olunur. Dağlardan, sulardan ibrət almaq hikməti qədim türk şamanlığından, türk paqanist inanclarından gələn bir keyfiyyət kimi önümüzə çıxır. Böyük ədəbiyyatşünas alim F.Köprülü yazır:

"Türklər üzərində ən qüvvətli təsirə malik olan İslamiyyətin daxil olub yerləşməsindən sonra belə bütpərəstlik zamanından qalma əski ədəbi formalara, və ya əski mövzuların İslami bir rəng almış şəkillərinə təsadüf edilir.

Ən əski türk şairləri – tunqusların "şaman", Altay türklərinin "qam", yakutların "oyun", qırğızların "baxşi", oğuzların "ozan" dedikləri "sahir-şairlər"dir." [7, s. 67]. Böyük alimin fikirlərindən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, türklər İslamöncəsi sakral dəyərlərini İslam təsəvvüfünün mütərəqqi ideya və forma qəliblərinə uyğun bir şəkildə yenidən və daha dərin mahiyyətlə davam etdirmişlər. "Qam"ların ozanlara, "baxşı"lara çevrilməsi həm tarixi zərurət, həm də fəlsəfi bağlılıq demək idi.

2. Əruz və heca vəznli şeirləri arasındakı ədəbi harmoniya

Onu da xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, Şah Xətayinin əruz vəznli şeirləri nə qədər sadə və xalq dilinə yaxın bir tərzdə qələmə alınsa da, heca vəznli şeirlərindəki yuxarıdakı nümunəyə bənzər qeyri-adi arxaik ab-hava onun divanında az hiss olunur. Çox qəribədir ki, gənc sayılacaq yaşda dünyadan getmiş şair hər iki ədəbi istiqaməti yanaşı,

bir-birinə paralel olaraq çox gözəl və mükəmməl şəkildə təmsil edə bilmişdir.

Sıra-sıra gələn ol ulu quşlar,
Sirli olur, yaxmaz onu atəşlər,
Əvvəl əzəl meyvə verən ağaclar,
Onlar da qalmayıb, çürüyüb gedər [3, s. 330-331].

Bu misralarda biz təbiətlə, onun müxtəlif ünsürləri ilə bağlılığı "sıra-sıra uçan" quşların, "meyvə verən" ağacların obrazında görürük. Lakin bunlar sadə bir el nəsihətindən ibarət misralar deyil. Xətayi nəsihətinin, Xətayi hikmətinin alt qatında mütləq şəkildə ürfani bir məsələ və sufiyanə rəmzlər yatır. Biz bu fərqliliyi onun bütün poeziyasında müşahidə edirik. Məsələn, elə bu bənddəki "ulu quşlar" ifadəsi sadəcə ədəbi bir tapıntı, və ya bənzətmə deyil. "Ulu" kəlməsinin yerinə hər hansı başqa bir sözdən istifadə etmək Xətayi kimi istedadlı qələm sahibi üçün çətin deyildi. Ancaq görünür ki, buradakı "quşlar" simvolik məna daşıyır və hansısa insan təfəkkürünün, insan kamilliyinin məcazını ifadə edir. Çünki növbəti misradakı "sirli olur, yaxmaz onu atəşlər" fikri birbaşa quşları, və ya hansısa bir təbiət hadisəsini inikas etdirmir. Buradakı quşların "sirri" bizə qədim əfsanələri, dini kitablardakı rəvayətləri, Əttarın "Məntiqüt-teyr"ini, Mövlananın "Məsnəvi"sini, müxtəlif şairlər tərəfindən qələmə alınmış "Tutinamələr"i və s. xatırladır. Şah Xətayinin poetik qələmi məhz özündən əvvəlki sələflərinin möhkəm ürfani bazası üzərində təşəkkül tapmış və onu tamamilə yeni mərhələyə daşımış olan poeziyadır. Bu mərhələ məhz türk xalq təsəvvüfünün bu coğrafiyadakı tarixi varlığı və bir neçə əsr sürəcək olan fəlsəfi-sosial təsir gücündən ibarətdir. Şah Xətayi poeziyası onun mənsub olduğu səfəvilik ideologiyasını heç bir siyasi və coğrafi sərhəd tanımadan gələcəyə daşıdı və bu gün də həmin missiya davam etməkdədir. Qılıncların, fütuhatın, tarixi təbəddülatın gücdən düşdüyü zamanlarda sözün, fəlsəfənin, hikmətin və bədiiyyatın əbədiyaşarlığı bu baxımdan aydın bir şəkildə özünü göstərir.

3. Sufi-qizilbaş dünyagörüşü və Xətayinin heca şeirləri

Sufi-qizilbaş dünyagörüşünün Şah İsmayıl Xətayinin heca şeirlərindəki təzahürü özünəməxsus formaya və məzmuna sahibdir. Burada ürfani rəmzlərdən, məcazlardan daha çox açıq bədii üsluba, o cümlədən əhli-həq kəlamlarına və ələvi-bəktaşi deyişlərinə çox yaxın bir tərzə şahid oluruq. Əslində isə, həm əhli-həq kəlamlarında, həm də ələvi-bəktaşi deyişlərində Şah Xətayi poeziyasından kifayət qədər örnəklər mövcuddur. Lakin buradakı əsas məsələlərdən biri Səfəvilərin əhli-həqlərlə bağlılığıdır ki, bunun haqqında maraqlı bir mənbədə oxuyuruq: "Şeyx Səfiyyəddin Ərdəbili Şeyx Əhərinin xirqədarı və müridi olaraq, iki vasitəçi ilə onunla bağ qurmuşdur. Şeyx Zahid Geylaniyə yetişmədən öncə sirləri kəşf etmək məqsədilə Əhərinin türbəsinin yaxınlığında xəlvətə çəkilmişdir. Bu yaxınlıq Əhərinin müridləri və tələbələrinin Səfəvi təriqətinə qatılmalarında önəmli bir rol oynamışdır. Digər Səfəvi şeyxləri və padşahları da təsəvvüf ərbabı kimi Şeyx Əhərinin türbəsinə böyük bir maraq göstərmiş və bu müqəddəs yeri ziyarət etmişdilər" [8, s. 226-261]. Şeyx Əhəri əhli-həq mürşidi idi. Sitatdan belə anlaşılır ki, əslində Ərdəbil şeyxlərinin ruhani-fəlsəfi bazasını Təbriz və ətrafındakı əhli-həq xanədanları və onların pir və mürşidləri olmuşdur. Bu faktın unikallığı həm də ondan ibarətdir ki, tarixi qaynaqlarda Şeyx Səfi xanədanının məhz əhli-həq firqəsi ilə bağlılığı haqda çox az və qeyri-dəqiq informasiyalara rast gəlirik.

Sufi-qizilbaş poeziyasına nümunə olaraq, yuxarıdakı nəsihətamiz heca şeirinin başqa bir bəndinə diqqət edək:

Qadirsən, ey ulu şahım, qadirsən,
Üstümüzdə dörd guşəli çadirsən,
Hər nəyə baxsaq, orda hazırsan,
Cümləmizi birdən bürüyüb gedər [3, s. 330-331].

Buradakı "şahım" kəlməsi müxtəlif, ancaq ideya-fəlsəfi baxımdan bir-birinin ziddi olmayan mənalarda dərk edilə bilər. Yəni həmin "şah" Xətayinin özü də ola bilər, onun "şah" dediyi, "şah" bildiyi hansısa gizli bir mürşid, pir də ola bilər. Çünki təsəvvüf dünyagörüşündəki təcəlla, donbadon, pərtöv (əks olunma), məzhər və sairə məsələlərin mövcudluğu bu barədə analoji düşünməyə imkan verir. Üçüncü misradakı "hər nəyə baxsaq, orda hazırsan" deyimi bu baxımdan sufiyanə düşüncə metodu ilə kəsişir. Bir şəxsin eyni anda müxtəlif yerlərdə görünməsi fikri Şərq mistisizmində Xətayidən öncə də vardı, Xətayidən sonra da davam etdi. Bu misradakı "hazır" ifadəsi isə sufilikdəki "məzhər" sözüylə eyni kökdəndir. "Allahın məzhəri", yəni onun hüzuru, onun görüntüsü anlamındakı bu ifadə Xətayi şeirindəki "şah"lıq anlayışının nəzəri strukturunu təşkil edir ki, bu da sufi-qizilbaş dünyagörüşünün ana xətlərindən biri sayılır:

Dərindir bizim dəryamız, boylanmaz,
Min bir kəlam desəm, biri anlanmaz.
Kişi iqrarsız yollara yollanmaz,
Yolları qoynunda yürüyüb gedər.

Şah Xətayim söylər sözü özündən,
Dərvişlərin sağınıbdır gözündən,
Olur-olmaz münkirlərin sözündən,
Əsriyib könlümüz farıyıb gedər [3, s. 330-331].

Qüdrətli söz sənətkarının "min bir kəlam desəm, biri anlanmaz" misrasındakı "min bir" ifadəsinin təsadüfi olmadığını düşünürük. Belə ki, əhli-həq cərəyanında mənzum şəkildə yazılıb-oxunan zikr və kəlamlara şərti olaraq "min bir kəlam" deyilir. "Min bir" ifadəsi ümumiyyətlə Şərq fəlsəfəsində və özəlliklə də türk xalq sufizmində xüsusi önəmə sahibdir. "Dərindir bizim dəryamız, boylanmaz" dedikdə isə, biz Şah Xətayinin timsalında təsəvvüfün gizli qalan batini mətləblərinin olduğu qənaətinə gəlirik. Çünki növbəti bənddə "Şah Xətayim söylər sözü özündən, dərvişlərin sağınıbdır gözündən" misralarında bəzi sufiyanə sirlərin sufi dərvişlərdən belə "sağındığı" – qorunduğu fikri meydana çıxır. Düşünürük ki, bu gizlilik Şah Xətayinin əhli-həqlərlə, başqa sözlə desək, təsəvvüfün "həqiqət" mərhələsi ilə bağlılığının ifadəsidir. Həmin əhli-həq cərəyanı müasir dövrümüzdə də böyük əksəriyyətlə gizli bir cərəyan hesab edilir və onların haqqında hələ də elm aləminə çox az şey məlumdur. Müxtəlif sufi təriqətlərinin kütləyə, ictimaiyyətə açıq olmasına baxmayaraq, Şah Xətayi onu, yəni "özündən" söylədiyi həmin kəlamları sufi dərvişlərdən də gizlədir və bəzən onları da bu şeirdəki kimi, "münkir", yəni inkarçı adlandırır.

Şah İsmayıl Xətayinin poetik irsində özünəməxsus və müstəqil yerə sahib olan heca şeirləri öz vəzn xüsusiyyətlərinə, ölçülərinə, simmetrik parametrlərinə görə dəqiq və mükəmməl nəzm örnəkləridir. Həmin dövrün yazılı və elitar poeziya mühitində bu vüsətdə heca şeirləri yazıb-yaratmaq, əlbəttə ki, başlı-başına bir novatorluq və mədəni cəsarət idi. Qeyd etdiyimiz kimi onun heca şeirləri arasında müdrik pir nəsihətlərini xatırladan mənzumələri kifayət qədərdir. Bu şeirlər bir el ağsaqqalının, xalq müdrikinin tövsiyə və dəlillərini xatırlatsa da, onların daxilindən ürfani xətt, sufiyanə amal əsas qayə olaraq keçir:

Gəl öyüd verəlim, öyüd alırsan,
Xidmət eylə genə gülü bulunca,
Karvan gedər, sağın, geri qalırsan,
Haman əldən qoyma yolu bulunca.

Öldürsə də çıxmaz yoldan yol əri,
Gerçəklərin əlindədir yüyəni,
Göründü, seyr elə axan suları,
Qarışır ümmana seli bulunca... [3, s. 332].

Bu misralarda yer alan öyüd-nəsihətin ümumi xarakter daşımadığı, yəni onların konkret olaraq "yol əri"nə, yəni təriqət əhlinə ünvanlandığı aşkardır. Bunlar sadəcə düzlük, paklıq, doğruluq üçün verilən adi nəsihətlər olmayıb, bəlli ərkanı, şərti, kodları olan və pirlər, mürşidlər, dədələr tərəfindən verilən dəsturlardır. "Öldürsə də, çıxmaz yoldan yol əri", çünki həmin təriqət yolçusunun, həmin müridin "yüyəni", ixtiyarı, iradəsi Xətayinin "gerçəklər", "gerçək ərənlər" adlandırdığı ustadların əlindədir. Şah Xətayinin obrazlı dilində Haqq yolu, eşq yolu, ürfan yolu axan sulara bənzədilir. Həmin "axan sular "seli bulunca", yəni özündən daha üstün, daha qüvvətli yol əhlinə, gerçək ərənlərə rast gəldiyi zaman, onlardan dərs aldığı zaman ümmana, yəni elm və eşq dəryasına qovuşur. Buradakı "ümman" kəlməsi də Xətayi tərəfindən təsadüfən seçilməmişdir. "Ümman" ürfani məcazlar sistemində elmin və arifliyin cəm olduğu, nəhayətə yetişdiyi məqama verilən addır.

Arı oldun, hər çiçəkdən alırsan,
Balın damızlığın qanda bulursan,
Yetmiş min ayətə dəlil olursan,
Anlayıb da bu dəlili bulunca. [3, s. 332]

Bu bəndin dini yox, məhz təsəvvüfi məna daşıdığı üçüncü misradakı "yetmiş min ayət" ifadəsindən bəlli olur. Əgər söhbət Quran ayələrindən gedirsə, məlumdur ki, onların sayı 6236-dır. Bəs onda Xətayinin adını çəkdiyi "yetmiş min ayət" haradan çıxdı? Bunun bir neçə izahını vermək olar. Onlardan ən yayğını görünən və görünməyən, duyulan və duyulmayan hər şeyin Allahdan gələn bir ayə olduğu fikridir ki, bu da təsəvvüfdəki "kəsrəti-mövcud" və "vəhdəti-mövcud" qavramları ilə səsləşir.

Yuxarıdakı bənddə adı çəkilən "dəlil" isə sufi təriqətlərində ayrıca bir mövzudur. Ürfani qaynaqlarda "dəlil" təkcə bir şeyin isbatı və təsdiqi anlamina gəlmir. Təsəvvüfdəki "dəlil" daha çox müridi mürşidə, və ya şaha aparan, ona zamin olan, ona "dəlil olan" şəxsdir. "Dəlil" bilinən anlamıyla daşıdığı sübut, şahid və başqa kəlmələrin xaricində ədəbi bir termin olaraq, "rəhbər-mürşid" mənasına da sahibdir" [9, s. 309-318]. Sufi-qizilbaş təriqətində isə, "dəlil" məsələsi xüsusi məna yükünə sahibdir ki, bu da Xətayinin bir çox heca şeirində özəl olaraq vurğulanır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Şah İsmayıl Xətayinin heca vəznli şeirləri içərisində aşiqanə mənzumələr də özünəməxsus yer tutur. Həmin şeirlər Haqq aşiqi bir arifin dilindən insana, gözəlliyə, məhəbbətə ünvanlanmış lirik nümunələrdir:

...Bildiyim unutdum, eylərəm fəryad,
Dərdim budur, dil yox istəyəm imdad,
Təkrar yenə təlim etdi bir ustad,
Dərsimi məktəbi-ürfandan aldım... [3, s. 336].

Bu misralar lirik, axıcı və bir qədər də qəmli təsir bağışlasa da, cəmi dörd misrada sona doğru ürfani bir pirə, ustada müraciət edilir. "Təkrar yenə təlim etdi bir ustad" misrası sufi müridinin öz mürşidinə olan daimi ehtiyacının göstəricisidirsə, "dərsimi məktəbi-ürfandan aldım" misrası isə məhəbbətin, eşqin qəti şəkildə ürfani bir nəsnə olduğunu açıq şəkildə bəyan edir.

Can gözü qəflətdən açıla düşdü,
İkilik pərdəsi seçilə düşdü,
Qüdrət xəzinəsi açıla düşdü,
Cəvahiri kani-mərcandan aldım... [3, s. 336].

Təsəvvüfdəki "ikilik", və yaxud da "ikilikdən birliyə yetmək" məsələsi Şah Xətayinin başqa şeirlərində də özünə yer alır. Məsələn, onun məşhur varsağılarından birində deyilir:

İki can idik birləşdik,
Məhəbbət qapısın açdıq,
Şükür, didara irişdik,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin [3, s. 335].

Buradakı "dədə" həm müraciət, həm də fəxriyyə motivi kimi də anlaşılır. Yəni, bu şeirdə Şah Xətayi həm öz mürşidinə, həm də müridlərinin dilindən özünə xitab edə bilər.

Şah Xətayinin lirik formalı heca şeirləri həm də özündən sonrakı dövrün Azərbaycan aşıq şeiriyyətinə də həlledici təsirlərini göstərmişdir. Onun xüsusilə də gəraylıları bu baxımdan səciyyəvidir. Bu şeirlər Şah Xətayiyə qədərki səkkizhecalıya bənzər ozanvari mənzumələrdən fərqli olaraq, daha üslublu, rədif və qafiyə sistemi daha dəqiq olan gəraylılardır:

Könül seyranda gəzərkən,
Şah gəldi, qondu saraya.
Haqqa niyaz eylər ikən,
Bir əngəl düşdü araya.

Haqqın qapısından girdim,
Kəndi vücudumu gördüm,
Mərifət qazanını qurdum,
Eşqi qaynadan kürəyə.

Məhəbbət xaslar xasıymış,
Etməyən haqqın nəsiymiş.
Sevgi haqqın sevgisiymiş,
Ərənlər nə deyər buraya? [3, s. 354].

Şah Xətayinin bu tip şeirlərində biz Sufi-Qızılbaş dünyagörüşünün əsl batini, mənəvi qatlarını görürük. Bir təsəvvüf təriqəti olan qızılbaşlığın əslində Haqq-Tanrı sevgisindən ibarət olduğunu – "sevgi haqqın sevgisiymiş", Allahın zat və sifətlərinin insanda cəm olduğunu – "Haqqın qapısını açdım, kəndi vücudumu gördüm" və insan qəlbinin nəticə etibarilə Haqqın evi olduğunu – "Könül seyranda gəzərkən, şah gəldi qondu saraya" – görürük. Bu qədər dərin mənalı və özünəxas fəlsəfi məntiqə sahib olan incə ruhlu şeirlərin sadə el aşıqlarının sazında "Baş gəraylı", "Orta gəraylı" kimi havalar üstündə

oxunması heyrətamiz dərəcədə xəlqidir və millidir.

Bütün bunların fonunda Şah İsmayıl Xətayinin ağız ədəbiyyatından gələn şeir şəkillərinə də müraciət etməsi maraqlı və orijinal faktor olaraq qarşımıza çıxır. Onun varsağıları bu baxımdan önəmlidir:

Bir gözəlin vücudunun şəhrinə,
Bax, nəzər eylə də həmən arif ol.
Dükanında dediyin mətahına,
Bax, nəzər eylə də həmən arif ol... [3, s. 351]

Məsələ burasındadır ki, ağız ədəbiyyatı nümunələrində dərin, fəlsəfi, ürfani, üstəlik də sistemli fikir və mənalara az rast gəlmək olur. O, burada insan vücudunu "şəhər" adlandırır. O "şəhər"i tanıyan, yəni insanı bilən arif olur, Haqqı görür. Yaxud da başqa bir varsağısında böyük söz sənətkarı belə deyir:

...Bayquş kimi nə bəklərsən viranı,
Şükür olsun səni bizə veräni,
Sultan Xətayinin işi, yüyəni,
Mehman canlar bizə səfa gəldiniz. [3, s. 352]

Buradakı lirik atmosferin alt qatlarında təsəvvüfdəki "mehman"lıq, yəni Allahın, mələklərin, nəbilərin, övliyaullahın Haqq aşiqlərinin könlünə "qonaq gəlməsi", onların vücudunda təcəlla etməsi kimi məsələlər yer alır.

Aşıq sözünün mənbəyi böyük ehtimalla ərəbcədəki "aşiq"dən gəlir. F. Köprülünün bu barədə fikirləri diqqətəlayiqdir: "Aşıq" xalq arasında ümumiyyətlə saz şairlərinə verilən bir addır. Yenə də xalq arasında dolaşan bir çox mənqəbələr bunların maddi və cismani eşqdən mənəvi və ruhani eşq dərəcəsinə yetdiklərini, saz çalıb, şeir söyləməyi də ilahi vasitələrlə, yəni ya bir mürşidin, pirin, yaxud Xızır peyğəmbərin röyada və ya həqiqətdə təcəllası ilə öyrəndiklərini anladır. Görünür ki, bunlar xalq arasında deyildiyi kimi Haqq aşıqlarıdır və ilham qaynaqları daima ilahilərdir" [6, s. 26]. Lakin xalq arasında bu gün də yayğın olan "haqq aşığı" ifadəsini təkcə Haqq aşiqi, Allah aşiqi ifadəsi kimi başa düşmək olmaz. Prof. A.Nəbiyev yazır: "Aşıq sənəti təkcə Allaha aşiqliklə Allahın yaratdıqlarına aşiqliyi birləşdirib vəsf etdi, cəmiyyət içərisində İslam dəyərlərinə xidmət edən bir ifaçılıq sahəsi kimi formalaşdı" [2, s. 24]. Tanınmış alimin izahı nəticə etibarilə yanlış olmasa da, dövrün məlum stereotipləri nöqteyi-nəzərindən bəsit və dayazdır. Çünki, alimin "İslami dəyərlər" dediyi anlayış sufi-ürfani dünyagörüşünə və xüsusilə də Qızılbaş-Səfəvi məfkurəsinə çox zaman zidd olmuşdur.

Şah İsmayıl Xətayinin bu qədər geniş və hərtərəfli şeir yaradıcılığı içərisində onun xalq bayatılarına müraciət etməsi, daha doğrusu, özünün yeni bayatılar yaratması həqiqətən valehedici bir faktdır:

Xətayiyəm, bir halam,
Əlif üstündə dalam.
Sufiyəm təriqətdə,
Həqiqətdə abdalam. [3, s. 356]

Az öncə vurğuladığımız məsələyə qayıdaraq demək istərdik ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin və xüsusilə də xalq bayatılarının demək olar ki, heç bir nümunəsində fəlsəfi, ürfani, sufiyanə mətləblərə rast gəlmək mümkün deyil. Bayatılar adətən lirik məhəbbət mövzulu, qəm-kədər motivli, və ya ictimai məzmunlu şeir şəkilləridir. Lakin Şah Xətayi bayatılardan da bir forma kimi istifadə edərək, bu kiçik parçada "təriqət"lə "hə-

qiqət"in başqa-başqa mərtəbələr olduğunu maraqlı şəkildə dilə gətirir. Onun buradakı deyimi ilə sufilik təriqət, abdallıq isə həqiqət qatlarına aid anlayışlardır. Və yaxud:

Könül vermə nadana,
Haqqı inkar edənə,
Müridəm, haqq demişəm,
Məhəbbət xanədanə. [3, s. 356]

Burada da müridlikdən, "xanədan"dan (əhli-həqlərdə "xanədan" anlayışı müqəddəs nəsil şəcərəsi anlamına gəlir) söhbət gedir. Ümumilikdə isə, həm səfəvilikdə, həm də əhli-həqlərdə xanədan anlayışı bəsit mənada nəsil şəcərəsini deyil, daha çox ruhani-fəlsəfi ötürücülük prinsipini daşımaqdadır.

Nəticə

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şah İsmayıl Xətayinin əruz vəznli şeirləri kimi heca vəznli şeirləri də Sufi-Qızılbaş məfkurəsinin çox lirik, fəlsəfi təzahüründən ibarətdir. Bu fəlsəfənin ədəbi-bədii həlli Xətayi qələmində uğurla tamamlanmış və İrandan, Azərbaycandan Anadoluya, Balkanlara qədər böyük bir türk coğrafiyasında bu gün də yaşamaqda və yayılmaqdadır. Onun həm lirikası, həm də ictimai-fəlsəfi mənzumələri Azərbaycan-türk təsəvvüf ədəbiyyatının qiymətli nümunələri kimi bu gün də Yaxın və Orta Şərqin bir çox ölkələrində fəaliyyətdə olan türkdilli sufi təkyə və cərəyanlarındakı zikr və ibadət mərasimlərində geniş şəkildə istifadə olunur. Sazla, ozanlıqla, baxşılıqla birbaşa bağlı olan Xətayinin anadilli, heca vəznli poeziyası Azərbaycandan Xorasana qədər geniş coğrafi arealı öz mənəvi fütuhatı altında tutmaqda və ürfani dünyagörüşə könül vermiş milyonları öz ruhani-mistik fəlsəfəsi ilə idarə etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev F. Təsəvvüf ədəbiyyatı nümunələrinə fərqli baxışın bəzi təzahürləri // Elmi axtarışlar. 2009, №V, Bakı: Nurlan, 274 s.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə. Bakı: Elm, 2006, 664 s.
3. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
4. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012, 434 s.
5. Xavəri S. Xətayi poeziyasında təsəvvüf ideyası // Ədəbiyyat məcmuəsi, 1999, C. XVII, Bakı: Ağrıdağ, s. 206-214.
6. Köprülü M. Saz Şairleri, I–V, Ankara: Başer Matbaası, 2004, 726 s.
7. Köprülü M.F. Türk Edebiyyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken, 1980, 463 s.
8. Omid F. Karacadağ Sufileri ve Şah İsmail Hatayinin Talipleri // Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, 2024, Sayı: 30, 377 s.
9. Yayın N. Divriğli Veli Dedenin Şiirlerinden hareketle 'Delil' Termini Üzerine // Uluslararası Folklor Akademi Dergisi, 2018, C.1, S.3, s. 309-318.

Резюме

Ламан Османова

Значение поэзии Шаха Исмаила Хатаи в возникновении и формировании азербайджано-турецкого народного суфизма

В статье рассматривается поэтическое воплощение кызылбашского суфийского ордена, одного из ведущих направлений азербайджано-турецкого народного суфизма, и значение поэзии Шаха Исмаила Хатаи в этой сфере. Азербайджанская суфийская поэзия, важная ветвь тюркского народ-

ного суфизма, ярко проявила себя в диванной литературе арузовского размера, а также в поэзии озан-ашугов. В частности, велики заслуги Шаха Исмаила Хатаи в придании ашугской поэзии нового содержания и формы. Хатаи, помимо того, что был диванным поэтом, остался в истории и как озан, писавший в стиле народной поэзии. В его творчестве народная поэзия достигла своего расцвета. Хатаи находился под влиянием как тюркоязычных поэтов, живших до него, так и оказал большое влияние на народную поэзию, появившуюся после него. Проявление суфийского метода мышления в азербайджано-тюркском языке – одна из основных тенденций, прослеживающихся практически во всех его произведениях. Этот великий поэт, тайно и явно черпавший вдохновение у таких поэтов, как Деде Горгуд и Юнус Эмре, сочетал традиции народного языка и народной поэзии с высокими общечеловеческими чувствами и сакральной философией. В то же время многие суфийские мотивы в азербайджанских эпосах связаны с этим периодом, с правлением Сефевидского государства Азербайджана. Рассматривая положение суфийского мировоззрения в современную эпоху, можно сказать, что среди мистических течений Востока алави-бекташи выделяется своим гуманизмом и прогрессивными качествами. С этой точки зрения, образцы суфийской поэзии, написанные простым народным языком Шахом Исмаилом Хатаи, всегда современны и актуальны. Шах Исмаил Хатаи, привлекавший ко двору народных поэтов и обеспечивший им высокий статус, создал условия для зарождения суфийско-пантеистической мысли у представителей поэтической поэзии-ашугов. Он снискал себе славу в народе и как царь, и как поэт, и как суфийский шейх. Неслучайно и сегодня в Азербайджане, Анатолии, Иране и многих балканских странах образ Шаха Хатаи живёт как символ святости и возвышенности.

Ключевые слова: *Хатаи, озан, ашуг, поэзия, суфий, пантеист, народный, тюркский, саз, эпос*

Summary

Laman Osmanova

The Importance of Shah Ismayil Khatai's Poetry in The Emergence and Formation of Azerbaijan-Turkish Folk Sufism

The article discusses the poetic embodiment of the Qizilbash-Sufi order, one of the leading branches of Azerbaijani Turkish folk Sufism, and the importance of Shah Ismail Khatai's poetry in this sphere. Azerbaijani Sufi poetry, an important branch of Turkish folk Sufism, has clearly manifested itself in the aruz-meter divan literature, as well as in the ozan-ashug poetry. Shah Ismail Khatai's great services were made in the acquisition of new content and form of ashug poetry. Khatai, in addition to being a divan poet, also remained in history as an ozan who wrote in the style of folk poetry. Native poetry reached its peak in his example. Khatai was influenced by both the Turkic-speaking poets who lived before him and had a great influence on native poetry that came after him. The manifestation of the Sufi method of thought in Azerbaijani Turkish is one of the main trends that stands out in almost all of his works. This great poet, who secretly and openly benefited from examples such as Dede Gorgud and Yunus Emre, combined the traditions of folk language and folk poetry with high universal feelings and sacred philosophy. Considering the place of the Sufi worldview in the modern era, it can be said that among the mystical currents of the East, the Alawi-Bektashi tradition stands out for its humanism and progressive qualities. From this perspective, the examples of Sufi poetry written in the simple vernacular by Shah Ismail Khatai remain ever contemporary and relevant. At the same time, many of the Sufi motifs in Azerbaijani epics are associated with this period, with the rule of the Safavid State of Azerbaijan. Shah Ismail Khatai, who attracted folk poets to the court and gave them a high status, created the conditions for the emergence of Sufi-pantheistic thought in the representatives of poet-ashug poetry. He gained fame among the people as both a king, a poet, and a Sufi sheikh. It is no coincidence that even today, in Azerbaijan, Anatolia, Iran, and many Balkan countries, the image of Shah Khatai lives on as a symbol of holiness and exaltation.

Key words: *Khatai, ozan, ashug, poetry, sufi, pantheist, folk, Turk, saz, epic*

Sivilizasiya elmi-nəzəri, praktiki jurnalının məsul katibi fil.ü.f.d., prof. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82-31

FANTASTİK ƏDƏBİ XRONOTOPLARIN KİNOMATOQRAFİK HƏLLİ YOLLARI

Aydan NAĞIYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 3 iyul 2025; çapa qəbul edilmişdir: 14 sentyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 3th of July, 2025; accepted: 14th of September, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *fantastik əsərlər, fantastik filmlər, xronotop, Stiven Kinq, Herbert Uells, Pyer Bull*

Giriş

Fantastik və ya fantastik ünsürlər daşıyan filmlərə diqqət etsək, onların zaman və məkan anlayışları ilə daim "oyun oynadıqlarını", gerçəkliyin sərhədlərini aşan təsvirlər yaratmaqla tamaşaçıları fərqli dünyalara apardıqlarını görərik. Bu araşdırma fantastik kinoda xronotopun, yəni zaman və məkan əlaqələrinin bədii-estetik cəhətdən necə işləndiyini, xüsusilə dünya ədəbiyyatının müxtəlif fantastik ünsürlü əsərləri ilə tanınan yazıçılarından olan Stiven Kinq, Herbert Uells və Pyer Bullun əsərləri əsasında çəkilmiş filmlərin timsalında təhlil edir. Tədqiqat müxtəlif fantastik mətnlərin ekran adaptasiyalarında zaman-məkan manipulyasiyalarını, xronotopun janr formalaşdırıcı rolunu və müəllif yanaşmalarının ekran təcəssümü ilə olan fərqlərini araşdırır.

1. Fantastik filmdə xronotopun təhlil metodologiyası

Rus ədəbiyyatşünası Mixail Baxtin tərəfindən təqdim edilmiş xronotop nəzəriyyəsi, zaman və məkanın bədii əsərlərdə ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə əlaqəli olduğunu vurğulayan nəzəri konseptdir [1, s. 315-316]. Uzun illər xronotop əsasən realist məzmunlu əsərlər üzərində nəzəri bir mövzu kimi araşdırılsa da, müasir dövrdə fantastik motivlərin sənətin hər bir sahəsində daha çox qarşımıza çıxması nəticəsində artıq reallıqdan kənar olan sənət əsərləri üzərində təhlillər aparılan bir mövzu halına gəlmişdir. Fantastik filmlərin müəllifləri də xronotop anlayışını daha irəli apararaq, reallıqdan kənara çıxan zaman və məkan arasındakı əlaqəni yaratmaq üçün xüsusi vizual və ekran üçün tətbiq edilən narrativ üsullardan istifadə edir. Fantastik filmdə xronotopu araşdırarkən biz Tzvetan Todorovun təklif etdiyi struktur təhlili çərçivəsinə diqqət etməliyik: *"..."Möcüzəli" naməlum, heç vaxt görülməmiş, gələcək hadisəyə uyğundur; "qəribə" povestdə izaholunmaz, bilinən hadisələrlə, onlardan əvvəlki təcrübə ilə və beləliklə də keçmişə istinadla əlaqələndirilir. Fantastikaya gəlincə, onun əsas xüsusiyyəti qeyri-sabitliyi açıq şəkildə mövcuddur..."* [3, s. 30-63]. Todorova görə, fantastik əsərlərdə hadisələr üç əsas kateqoriyaya bölünür: möcüzəli, qəribə və fantastik. Bu təsnifat xronotopun filmdə özünü necə göstərdiyini analiz etmək üçün metodoloji baxımdan önəmli bir rol oynayır, çünki hər bir kateqoriya özünəməxsus xronotop strukturuna sahibdir və bu da filmin ümumi fantastik janr daxilindəki yerini müəyyənləşdirir.

Fantastik filmlərdə xronotop təkcə hekayə daxilində zaman və məkanın təşkili de-

* *magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: nagiyeva.99@inbox.ru
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3067

yil, həm də kamera hərəkətləri, montaj, səs dizaynı və vizual effektlər kimi kino sahəsinə aid vasitələrlə də formalaşır. Tədqiqatçı Bahar Altay Erişen belə qeyd edir: *"Deleuz İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəlki dövrə və hərəkət obrazı ilə klassik povestə işarə edir... Deleuz iki kadr arasında dəyişən hərəkətin bütövlüklə əlaqələndirilməsi lazım olduğunu vurğulasa da, buna montajla, eləcə də çəkiliş, kadr, kəsmə və kamera hərəkəti yolu ilə nail oluna biləcəyini müdafiə edir... Hərəkət-obraz konsepti təkcə klassik kinonu müəyyən edən fundamental xüsusiyyətləri daşıdığı üçün deyil, həm də kino və fəlsəfənin yan-yana getməsinə səbəb olan ilk obraz olduğu üçün vacibdir"*. Məsələn, yavaşladılmış çəkilişlər zamanı uzatmaq, kəskin keçidlər paralel zaman axınlarını göstərmək, işıq və kölgə dəyişiklikləri isə bəzən zamanın, bəzən də məkanın transformasiyasını təsvir etmək üçün istifadə oluna bilər. Xronotopun lazımi səviyyədə əks etdirilməsi filmdə kamera işçisinin, vizual effektlərlə məşğul olan şəxsin, bəstəkarın və rejissorun ciddi ortaq işinin məhsulu olaraq qarşımıza çıxır [2, s. 1-3].

2. Stiven Kinq kinoadaptasiyalarında xronotopun funksiyası: qorxu janrının zaman və məkan kodları

Stiven Kinq qorxu janrının ustadı olan Amerikalı yazıçıdır. Kinqin üslubu oxucunu dərin psixoloji proseslərə və gündəlik həyatın içində gizlənmiş qorxulara aparır. Onun "Parıldayan", "O", "Ölü zona" kimi əsərləri təkcə bədii ədəbiyyatda deyil, eyni zamanda kino və televiziya sahəsində də böyük iz buraxmışdır. Yazıçının fərqli qəhrəmanları, mürəkkəb süjetləri və real həyatla fantastikanın kəsişdiyi xronotopları onu çağdaş dünya ədəbiyyatında bənzərsiz edən əsas cəhətlərdəndir. Onun əsərləri əsasında çəkilmiş filmlərdə xronotop, qorxu elementlərini və psixoloji gərginliyi artırmaq üçün xüsusi bir rola malikdir. "Ölü zona" əsəri əsasında çəkilmiş eyni adlı filmdə gələcəyi görmə qabiliyyəti və xronotopun zamanda bir növ əyilməsi öz əksini tapır. "Ölü zona" (The Dead Zone/1983) filmi Stiven Kinqin eyni adlı romanı əsasında Devid Kronenberq tərəfindən ekranlaşdırılmışdır. Film yol qəzasından sonra 5 illik komadan ayılan və insanlara toxunmaqla onların keçmiş və gələcəyini görmə qabiliyyəti qazanan Coni Smit haqqındadır. Bu filmdə xronotop əsas qəhrəmanın zamanı aşan görmə qabiliyyəti vasitəsilə formalaşır; yəni Smit bir məkanda olsa da, şüuru başqa zaman müstəvilərində səyahət edir. Ekran işində xronotopun ən maraqlı istifadə formalarından biri Smitin siyasətçi Qreq Stilsonun əlini sıxdığı səhnədədir. Bu səhnədə Coni Smit siyasətçi Qreq Stilsonun əlini sıxan anda gözlənilməz və sarsıdıcı bir gələcək görüntüsü ilə qarşılaşır: Stilson prezident seçildikdən sonra nüvə silahını işə salaraq dünya miqyasında müharibəyə səbəb olur. Bir anın içində baş verən bu fiziki təmas zamanın gələcək qatına ani keçid yaradır. Burada xronotop yalnız zaman və məkanın texniki əlaqəsi deyil, eyni zamanda insan taleyinin və etik seçimlərin məkanı olaraq formalaşır. Səhnə həm qəhrəmanın daxili faciəsini, həm də zamanın narrativ strukturda necə büküldüyünü nümayiş etdirir [23]. Bu səhnə Todorovun təsnifatında "qəribə" kateqoriyasına uyğun gəlir, çünki qəhrəmanın qabiliyyəti ilk baxışda fantastik görünsə də, filmin daxili məntiqində buna psevdo-elmi bir izah verilir, yaşananlar qəhrəmanın qəza sonrası yaranan beyin travmasının nəticəsi kimi təqdim olunur.

Stiven Kinqin romanı əsasında Stenli Kubrik tərəfindən ekranlaşdırılmış "Parıldayan" (The Shining/1980) filmində xronotop tamamilə fərqli formada işlənir. Burada məkan olaraq Overluk oteli sadəcə fiziki bir tikili, sadə bir məkan kimi deyil, keçmiş cinayətlərin və psixoloji travmaların izlərini daşıyan, zaman içində dəyişən və qəhrəmanın psixikasına təsir göstərən canlı bir varlıq kimi təqdim edilir. Filmdə otelin dəhlizləri, otaqları və böyük zalı zamanın axını ilə transformasiya olunur. Məkan daxilində zamanın vəhdəti yaranır və keçmişdə baş vermiş hadisələr təkrar-təkrar canlanır, zamanın xətti axını pozulur. Xronotop burada qorxu və vahimə yaradan bir mexanizm kimi qarşı-

mıza çıxır, tamaşaçının və kino qəhrəmanının reallıq duyğusunu manipulyasiya edir [27].

"O" (It/2017) filmində xronotop hadisələrin qəhrəmanların uşaqlıq və yetkinlik dövrləri arasında gedib-gəlmələri vasitəsilə formalaşır. Film 27 illik dövrlərlə şəhərə qayıdan və uşaqları hədəf alan Pennivays adlı şər varlığa qarşı mübarizə aparan bir qrup dostun hekayəsini bizə anladır. Xronotop burada uşaqlıq qorxularının yetkinlik dövründə yenidən necə ortaya çıxdığını təsvir etmək, keçmiş travmaların gələcək zaman dövründə təzahürünü göstərmək üçün istifadə olunur [26]. Filmin ikinci hissəsində ("O: İkinci hissə", It: Chapter Two/2019) zamanın daha da mürəkkəb manipulyasiyaları göstərilir. Belə ki, yetkin film qəhrəmanları uşaqlıq xatirələrinə qayıdır, unudulmuş hadisələri yenidən yaşayır və şər – Pennivaysın mənşəyini, hardan gəldiyini və necə mövcud olduğunu anlamağa çalışırlar.

3. Herbert Uellsin ekran xronotopu: fantastik məkan və zamanların vizual təsviri

Herbert Corc Uells XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşamış, elmi fantastika janrının əsas təməlini qoymuş görkəmli ingilis yazıçısıdır. O, "Zaman maşını", "Dünyaların müharibəsi", "Görünməz adam" və "Doktor Moronun adası" kimi əsərləri ilə həm dövrünün texnoloji dəyişikliklərinə bədii münasibət bildirmiş, həm də cəmiyyətin gələcəyinə dair dərin fəlsəfi suallar ortaya qoymuşdur. Uellsin əsərlərində zaman və məkan anlayışı sadəcə arxa fon kimi yox, hadisələrin dinamikasını müəyyən edən fəal ünsürlər kimi çıxış edir. Onun yaradıcılığı yalnız fantastika ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial tənqid, etik prinsiplər və insan təbiətinə dair suallarla da zəngindir. Onun əsərləri əsasında çəkilmiş filmlərdə xronotop elmi fantastika janrının əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir.

"Zaman maşını" əsəri əsasında yaranan ekran işləri (The Time Machine/1960 və 2002-ci il versiyaları) xronotopun ən aydın şəkildə manipulyasiya edildiyi nümunələrdir. Hər iki film adaptasiyasında xronotop, zamanın xətti bir axın deyil, səyahət edilə bilən bir ölçü olduğu fikrini təcəssüm etdirir. Rejissor Corc Pal tərəfindən ekranlaşdırılan 1960-cı il filmində zaman səyahəti vizual olaraq zamanın sürətlənməsi ilə göstərilir. Qəhrəmanın ətrafında fəsillər və günlər bir-birini sürətlə əvəz edir, moda və arxitektura dəyişir, müharibələr başlayır və sona çatır [32]. Əsərin Simon Uells tərəfindən ekranlaşdırılan 2002-ci il versiyasında isə zaman səyahəti daha mürəkkəb vizual effektlərlə göstərilir, xüsusilə Ayın parçalanması və şəhərin transformasiyası səhnələrində zaman-məkan münasibətlərinin dramatik dəyişikliyi nümayiş etdirilir. İlk əvvəldə qeyd etdiyimiz zaman və məkanın vizual effektlərə təsiri bu filmlərdə daha çox diqqəti cəlb edir [33].

Herbert Uellsin "Görünməz adam" əsəri əsasında çəkilmiş filmlərdə (The Invisible Man/1933, 2020 və s.) xronotop görünməzlik konsepti vasitəsilə formalaşır. Bu filmlərdə məkan anlayışı dəyişir. Görünməyən zamanda adi gözlə görünməyən qəhrəmanın mümkün məkanda hərəkəti tamaşaçı və digər personajlar üçün fərqli şəkildə qavranılır. Xüsusilə, Liy Vanelin 2020-ci il adaptasiyasında o və komandası kamera işi və montaj nəticəsində görünməz olan antaqonistin məkanda necə mövcud olduğunu göstərmək üçün innovativ üsullardan istifadə edirlər. Boş otaqların geniş planları, səssiz koridorlar və kamera bucağının gözlənilməz dəyişiklikləri tamaşaçıda təhlükənin hər yerdə olduğu hissini yaradır. Məkan perspektivinin davamlı dəyişimi və bu dəyişimlə görünməyənin görünən edilməsi əsas filmin çəkiliş üsulu kimi görünür [25].

Uellsin "Dünyaların müharibəsi" əsəri əsasında çəkilmiş filmlərdə (The War of the Worlds/1953, 2005) xronotop yer kürəsinin yadplanetlilər tərəfindən işğalı kontekstində formalaşır. Əsərdə *"...Gecələri marslıların insanlar tərəfindən əhatəyə alındığı deyilir..."* [18, s. 45]. Film və əsərdə məkan anlayışı "bizim" və "onların", yəni insanlar-

la yadplanetlilər arasındakı toqquşma kimi təqdim edilir. Bizə məlum yerlərin hamısı düşmən texnologiyası ilə transformasiya olunaraq onların özlərinə uyğunlaşdırılır. Stiven Spilberqin 2005-ci il adaptasiyasında xronotop Nyu Cersey ətrafındakı məkanların tanınmaz hala gəlməsi, qırmızı bitkilərin yayılması və insan sivilizasiyasının dağılması kimi təsvirlər əsasında formalaşır. Film bir varlığa aid məkanın başqa varlıq tərəfindən işğal edilməsi vasitəsilə sadəcə məkanın deyil, zamanın da dəyişdiyini, sivilizasiyanın bir gecədə necə çökdüyünü, insanlığın tarixinin yeni bir eraya girdiyini göstərir [24].

4. Pyer Bullun ekran işlərində xronotop və sivilizasiya böhranı

Pyer Bull (1912-1994) XX əsrin ən önəmli fransız yazıçılarından biridir. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı döyüşçü kimi iştirak etmiş yazıçının əsirlik həyatı onun yaradıcılığına dərin təsir göstərmişdir. Bullun ən məşhur romanlarından olan "Meymunlar Planeti" və "Kvay çayı üzərindəki körpü" əsərləri həm ədəbi, həm də kino sahəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə, "Meymunlar Planeti" əsərinin müxtəlif ekran adaptasiyaları insan və sivilizasiya münasibətlərini, həmçinin zaman və məkan anlayışlarının mürəkkəbliyini ustalıqla tamaşaçıya çatdırır. Pyer Bullun yaradıcılığı insan təbiətinin dərin psixoloji qatlarını və tarixi proseslərin insan həyatına təsirini analiz edən zəngin nümunələr təqdim edir.

"Meymunlar planeti" (1968) filmində xronotop zamanın dairəvi strukturu fikri əsasında qurulur. Filmin məşhur final səhnəsində qəhrəman Taylor (Charlton Heston) yarı batmış "Azadlıq" heykəlini görərək əslində gələcəkdəki Yer planetində olduğunu anlayır. Əsərlə ziddiyyət təşkil edən bu sonluq nadir kino nümunələrindəndir. Belə ki, dünyada ekran işlərini sevən insanların birləşdiyi, filmlərinin xüsusi reytinqlə qiymətləndirildiyi ən böyük platformalardan biri olan "İMDB" (Internet Movie Database) platformasının istifadəçilərindən kitabı oxuyanların bir çoxu istər kino, istərsə də kitab sonluğunun çox maraqlı olduğunu, hər ikisində zaman anlayışının necə ustalıqla istifadə edildiyini qeyd edirlər. Əsərin sonluğu belədir: *"Mən üzərində çoxlu parlaq zolaqlar görürəm. Yerə tullanır. Bizə doğru bir neçə addım atır... Nova qışqırır, oğlanı əlimdən tutub qaçır və kapsulun içinə girir, mən isə yerimdə donub qalmışam, nə tərpənə bilirəm, nə də bir söz deyə bilirəm. Qarşımızda bir qorilla var"* [4, s. 265]. Əsərdən fərqli olaraq 1968-ci ildə ekranlaşdırılan işin sonluğundakı bu xronotop strukturu zamanın xətti deyil, dairəvi olduğunu, insanlığın öz məhvini hazırladığını və tarixdən dərs almadığını göstərir [28]. *2001-ci ildə Tim Burton tərəfindən çəkilmiş remeyk versiyada və daha sonrakı yenidən başlayan seriyalarında ("Meymunların Yüksəlişi", "Meymunların Şəfəqi" və s.) bu xronotop daha da inkişaf etdirilərək insan və meymun sivilizasiyaları arasındakı münasibətlər müxtəlif zaman müstəvilərində araşdırılır* [29].

"Kvay çayı üzərindəki körpü" (1957) filmi Devid Lin tərəfindən Pyer Bullun romanı əsasında ekranlaşdırılmışdır. Filmdə xronotop, müharibə əsiri düşən şəxslərin xüsusi düşərgələrində zaman və məkan anlayışlarının transformasiyası vasitəsilə formalaşır. Filmdə britaniyalı əsirlərin yapon komandanlığı üçün körpü tikməsi prosesi, zamanın ağır axını və məkanın məhdudiyyəti kontekstində təsvir edilir. Xronotop burada müharibə zamanı insanların dəyərlərinin və prioritetlərinin dəyişməsini göstərmək üçün istifadə olunur. Filmin əvvəlində körpü tikintisi əsirlərin vaxtını öldürmək və ləyaqətlərini qorumaq üçün bir vasitə olsa da, tədricən bu layihə daha dərin bir mənaya çevrilir. Bu, Britaniya əsirlərinin peşəkarlığı və şərəf anlayışı ilə yapon komandirinin qüruru arasındakı toqquşmanın simvolu olmuşdur [30].

Stiven Kinq, Herbert Uells və Pyer Bull əsərləri əsasında çəkilmiş filmlərdə maraqlı bir tendensiya müşahidə olunur: ədəbi əsərlərdəki xronotop strukturu film adaptasiyasında dəyişikliklərə məruz qalır. Ədəbi əsərlərdə xronotop sözlər və təsvirlərlə yaradılırsa, filmlərdə bu, vizual dil, kamera işi, montaj, səs dizaynı və aktyorluq vasitəsilə

təcəssüm olunur. Məsələn, Stiven Kinqin "Parıldayan" romanında xronotop, əsasən, qəhrəmanın daxili monoloqları vasitəsilə yaradılırsa, Kubrikin film adaptasiyasında bu, kamera hərəkətləri (xüsusilə "steadicam" ilə çəkilmiş uzun planlar) və vizual metaforalar (qan selinin lift qapılarından axması, mürəkkəb labirint və s.) vasitəsilə göstərilir. Yazıçının "Sis" əsəri 2007-ci ildə film, 2017-ci ildə isə serial şəklində ekranlaşdırıldı. 2017-ci il variantı çox bəyənilmədi. Səbəblərdən biri əsərdəki xronotopun qrafikalar vasitəsilə ekrana zəif əks etdirilməsi idi. Əsərdə xronotopu baş qəhrəman Devid Draytonun fərd psixologiyasının dərin sarsıntısı ilə təsvir etdikləri sayəsində öyrənirik: *"Bir söz. Əgər həqiqətən bu sözü eşitdimsə. Əgər... əgər... Mən indi yatmağa gedirəm. Amma əvvəlcə oğlumu öpüb qulağına iki kəlmə pıçıldayacağam. Billini görə biləcəyi kabuslardan qorunmaq üçün. Bu iki söz bir az oxşar görünür. Bir söz "Hartford"dur. Digəri isə "ümid"dir."* [10, s. 146]. 2007-ci il film versiyasında bu xronotop xüsusi toplu kütləcəmiyyət psixologiyasının təzahürü ilə daha da qatılaşan duman, keçmişə doğru uzanan zaman oynamaları ilə qarşımıza çıxır. Xüsusilə, əsərdə son epizodlarda nələrin baş verəcəyi oxucuya ötürüldüyündən zaman və məkan öz axtarış missiyaları ilə sonsuzluğuna davam edir, biz film versiyasının sonunda artıq daha az cavabsız sual, daha çox mənəvi əzab, valideyn-övlad münasibəti, yaxşılıq və pisliyin təzahürü – karma, cəmiyyət psixologiyasının məhvi kimi hadisələrlə qarşılaşır, zaman və məkanın necə əyildiyini daha aydın başa düşə bilirik.

Film adaptasiyalarında xronotop çəkildiyi dövrün texnologiyası, siyasi mühiti və mədəni konteksti ilə sıx əlaqəlidir. Müxtəlif rejissorların eyni ədəbi əsərə fərqli yanaşmaları nəticəsində xronotopun strukturunda dəyişikliklər ortaya çıxır. Məsələn, Herbert Uellsin "Dünyaların müharibəsi" romanının Bayron Haskin tərəfindən təqdim edilən 1953-cü il adaptasiyası Soyuq Müharibə dövründə çəkilmiş, nəticədə xronotop kommunizmə qarşı qorxu və narahatlığı əks etdirən tərzdə formalaşdırılmışdır. Stiven Spilberqin 2005-ci il təqdimatı isə 11 Sentyabr hücumlarından sonra çəkilmiş, nəticədə burada xronotop insanların müasir terror qorxusunu, ailə dəyərlərini və inanclarını əks etdirən şəkildə qurulmuşdur. Fikrimizcə, Yer planetində qırmızı bitkilərin inkişafını göstərərkən rejissorun istifadə etdiyi maraqlı üslub da məhz bu səbəbdən təsadüfi deyildi. "Meymunlar planeti" filminin 1968-ci il versiyasında xronotop Soyuq Müharibə dövründə nüvə fəlakəti qorxusunu əks etdirirdisə, 2011-ci ildən başlayan yeni seriyalarda ("Meymunların yüksəlişi") xronotop gen mühəndisliyi, heyvanlar üzərində aparılan sınaqların nəticəsi və süni pandemiyalar kimi müasir dövr qorxularını əks etdirir.

Herbert Uells əsərlərində və onların ekran işlərində zaman, əsasən, elmi bir fenomen kimi təsvir edilir. "Zaman maşını" filmində olduğu kimi zaman, texnoloji vasitələrlə manipulyasiya edilə bilən fiziki bir ölçüdür. Stiven Kinq əsərlərinin ekran işlərində isə zaman daha çox psixoloji və metafizik aspektdən işlənir. "Ölü zona" filmində olduğu kimi, zaman şüurda qırıla bilən, şüuraltında gələcəyə açılan bir pəncərə kimi təsvir olunur. Pyer Bull əsərlərində və filmlərində isə zaman daha çox sosioloji və tarixi kontekstdə işlənir. Belə ki, "Meymunlar planeti" filmində olduğu kimi zaman sivilizasiyaların özünü məhvini, yüksəlişi və tənəzzülünün dairəvi strukturunu göstərən bir vasitədir.

Məkan anlayışı da üç müəllifin ekran adaptasiyalarında fərqli şəkildə təqdim edilir. Herbert Uells adaptasiyalarında məkan, elmi araşdırmada bir kəşfiyyat obyekti kimi qarşımıza çıxır. Məsələn, naməlum planetlər, gələcəyin Yer kürəsi və s. Kinq adaptasiyalarında məkan əsasən psixoloji gərginliyi artırmaq üçün istifadə olunur: təcrid olunmuş otellər, kiçik şəhərlər, qapalı məkanlar, marketlər və s. Bull adaptasiyalarında isə məkan sivilizasiyaların toqquşması üçün bir səhnədir. Belə ki, müharibələrin getdiyi geniş ərazilər, müharibə əsirləri düşərgəsi, meymunlar tərəfindən idarə olunan bir vaxt insanların olan Yer planeti və s.

Stiven Kinq, Herbert Uells və Pyer Bull əsərləri əsasında son illərdə çəkilmiş

adaptasiyalarda xronotopun işlənməsi rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və müasir kinematoqrafik dilə uyğun olaraq evolyusiya etmişdir. Müasir film adaptasiyalarında kompüter generasiyalı təsvirlər (CGI) xronotopun daha mürəkkəb formalarını yaratmağa imkan verir. Məsələn, "O" filminin 2017-ci il adaptasiyasında Pennivays obrazının transformasiyaları, qorxu səhnələrinin sürreal xarakteri və keçmiş-indiki zaman keçidləri CGI vasitəsilə daha təsirli şəkildə göstərilir. Eyni şəkildə, "Meymunların yüksəlişi" trilogiyasında CGI meymunların təkamülünü və sivilizasiyanın tədricən dəyişməsini təsvir etmək üçün geniş istifadə olunur [31].

Son illərdə çəkilmiş adaptasiyalarda nostalji elementi xronotopun əsas hissəsinə çevrilmişdir. "O" (2017) filmində 1980-ci illərin Derry şəhəri qəhrəmanların uşaqlıq nostalgiyası ilə onlarda yaranmış qorxu elementlərinin qarışığı kimi təqdim edilir. "Zaman maşını" (2002) filmində Viktoriya dövrü müəyyən nostaljik elementlərlə göstərilir. Bu tendensiya tamaşaçıların nostaljik hisslərindən və keçmişə olan marağından istifadə edərək xronotopun emosional təsir gücünü artırmaq məqsədi daşıyır.

Nəticə

Stiven Kinq, Herbert Uells və Pyer Bullun əsərləri əsasında çəkilmiş filmlərin xronotop strukturlarının təhlili fantastik kinoda zaman və məkan anlayışlarının nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli şəkildə işləndiyini aydın göstərir. Hər üç müəllifin ekran adaptasiyalarında xronotop, janrın spesifik tələblərinə və müəllifin fərdi üslubuna uyğun olaraq formalaşır.

Stiven Kinq adaptasiyalarında xronotop əsasən psixoloji qorxu və gərginlik yaratmaq məqsədi daşıyır; zaman və məkan qəhrəmanların daxili qorxularını və travmalarını əks etdirən güzgü funksiyasını yerinə yetirir. Herbert Uells adaptasiyalarında isə xronotop elmi-fantastik konsepsiyaların vizual təcəssümü üçün bir vasitədir. Məsələn, zaman səyahəti, paralel dünyalar və yadplanetli işğalı kimi ideyalar zaman və məkanın manipulyasiyası vasitəsilə konkretləşdirilir. Pyer Bull adaptasiyalarında isə xronotop sosial və siyasi alleqoriyaların qurulması üçün bir alətə çevrilir; burada fərqli zaman və məkan strukturları vasitəsilə cəmiyyətin tənqidi təqdim edilir.

Bu üç müəllifin əsərləri əsasında çəkilmiş filmlərin müqayisəli təhlili fantastik kinoda xronotopun nə qədər zəngin və çoxölçülü bir konsept olduğunu sübut edir. Təhlil göstərir ki, hər bir rejissor bu konseptə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinə, zaman və məkan qavrayışına uyğun olaraq fərqli yanaşma tətbiq etmişdir. Fantastik filmdə xronotop sadəcə hekayənin cərəyan etdiyi zaman və məkanı təyin etmək üçün deyil, həm də filmin fəlsəfi və estetik arxitekturasını formalaşdırmaq, tamaşaçını emosional və intellektual səviyyədə cəlb etmək üçün istifadə olunan əsas bədii vasitələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

Türk dilində:

1. Bahtin M.M. Karnavaldan Romana. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, 398 s.
2. Erişan B.E. Nuri Bilge Ceylan Filmlerinin Bahtın'in Kronotop Kavramı ile İncelenmesi. Ankara: Ankara Universitesi, 2015, 93 s.
3. Todorov T. Fantastik: Edebi Tür Üzerine Yapısal Bir Yaklaşım. İstanbul: Metis Yayınları, 2004, 178 s.
4. Boulle P. Maymunlar Gezegeni. İstanbul: İthaki, 2017, 269 s.
5. King S. Doktor Uyku. İstanbul: Altın Kitaplar, 2013, 544 s.
6. King S. O. İstanbul: Altın Kitaplar, 2020, 1256 s.
7. King S. Hayvan Mezarlığı. İstanbul: Altın kitaplar, 2019, 373 s.
8. King S. Diriliş. İstanbul: Altın Kitaplar, 2015, 392 s.

9. King S. Kara Kule: Silahşör. İstanbul: Altın Kitaplar, 2017, 224 s.
10. King S. Sis. İstanbul: Altın Kitaplar, 2018, 640 s.
11. King S. Medyum. İstanbul: Altın Kitaplar, 2021, 440 s.
12. King S. Kubbenin Altında. İstanbul: Altın Kitaplar, 2011, 1024 s.
13. King S. 11/22/63. İstanbul: Altın Kitaplar, 2021, 816 s.
14. Wells H.G. Aydaki Ilk Insanlar. İstanbul: İthaki, 2020, 232 s.
15. Wells H.G. Görünmez Adam. İstanbul: İthaki, 2019, 232 s
16. Wells H.G. Doctor Moreau Adası. İstanbul: İthaki, 2018, 197 s.
17. Wells H.G. Zaman Makinesi. İstanbul: İthaki, 2020, 144 s.
18. Wells H. G. Dünyalar Savaşı. İstanbul: İthaki, 2024, 256 s.

İngilis dilində:

19. Jameson, F. Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions. London: Verso, 2005, 431 s.

Fransız Dilində:

20. Boulle, P. E = mc². Paris: René Julliard, 1957, 96 s.
21. Boulle, P. Le Jardin de Kanashima. Paris: René Julliard, 1964, 320 s.
22. Deleuze, G. Cinéma 1: L'image-mouvement. Paris: Minuit, 1983, 296 s.

Elektron resurslar

23. "Dad Zone" filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/the-dead-zone/)
24. "Dünyalar savaşı" filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/dunyalar-savasi-izle-hdf-4/)
25. "Görünmez adam" filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/gorunmez-adam-2020-film-izle-hdf-5/)
26. "İt" filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/hd-it-hd-film-izle-hdf-hdf-5/)
27. "Parıldayan" filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/the-shining-izle-hdf-6/)
28. "Planet of the Apes" 1968-ci il filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/planet-of-the-apes-hdfc/)
29. "Planet of the Apes" 2001-ci il filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/planet-of-the-apes/)
30. "The Bridge on the River Kwai" 1957-ci il filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/the-bridge-on-the-river-kwai/)
31. "The Planet Of The Apes" filmində CGI texnologiyas-Aping Reality: The CGI Secrets Of Rise Of The Planet Of The Apes. (https://www. youtube. com/ watch? v=4 CgV fVhgXyQ)
32. "Time Machine" 1960-cı il filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/the-time-machine-hdfc/)
33. "Time Machine" 2002-ci il filmi. (https://www.hdfilmcehennemi.nl/the-time-machine/)

Резюме

Айдан Нагиева

Кинематографические решения фантастических литературных хронотопов

В жанре фантастического кино хронотоп-взаимосвязь времени и пространства-выступает не просто как описательная структура, но как центральный художественно-композиционный элемент. Эти фильмы выходят за пределы границы между реальностью и воображением, предоставляя зрителю погружение в альтернативные миры через трансформированные временные и пространственные отношения. Манипуляции со временем и пространством служат не только для построения иных вселенных, но и ставят под сомнение основы человеческого восприятия и памяти.

Экранизации произведений Стивена Кинга, такие как "Сияние", "Оно" и "Мёртвая зона", наглядно демонстрируют, как хронотоп может отражать внутренние психологические состояния. Нарушенные временные линии, слияние прошлого и будущего в настоящем, а также метаморфозы

пространства, сообразно страхам и травмам персонажей, создают образ времени и пространства как подвижных, эмоционально насыщенных субстанций. Хронотоп превращается в проход в подсознание, раскрывая скрытые тревоги и неразрешённые внутренние конфликты, как индивидуальные, так и коллективные.

В фильмах по произведениям Герберта Уэллса-“Машина времени”, “Война миров”, “Человек-невидимка”-хронотоп становится философским инструментом для осмысления научного прогресса и человеческой эволюции. Здесь путешествия во времени, технологические дистопии и альтернативные реальности служат визуальными метафорами этических и экзистенциальных вопросов. Взгляд Уэллса на пространство и время часто пересекается с темами власти, разрушения и границ человеческого знания.

“Планета обезьян” Пьера Буля представляет собой дистопический хронотоп, где циклическое время, инопланетные пейзажи и крах человеческой цивилизации служат критикой технологического высокомерия и культурной деградации. В этой интерпретации будущее с иронией отражает настоящее, обнажая его противоречия. Таким образом, хронотоп в фантастическом кино – это не просто фон, но активный медиум, в котором сливаются эстетические, психологические и идеологические слои художественного высказывания.

Ключевые слова: *фэнтези-литература, фантастические фильмы, хронотоп, Стивен Кинг, Герберт Уэллс, Пьер Булль*

Summary

Aydan Naghiyeva

Cinematographic Solutions of Fantastic Literary Chronotopes

In the genre of fantastic films, the chronotope-the interconnection of time and space-functions not merely as a descriptive framework but as a central artistic and structural device. These films transcend the boundary between reality and imagination, offering viewers immersive experiences through altered temporalities and spatial dynamics. The manipulation of time and space serves not only to construct alternative worlds but also to question the foundations of human perception and memory.

Adaptations of Stephen King’s works, including “The Shining”, “It”, and “The Dead Zone”, exemplify how the chronotope can express inner psychological states. Through disrupted timelines, the merging of past and future within the present, and the transformation of space based on characters’ fears and traumas, these films present time and space as fluid, emotionally charged dimensions. The chronotope becomes a gateway into the subconscious, revealing hidden anxieties and unresolved trauma embedded in both the individual and collective psyche.

H.G. Wells’ adaptations, such as “The Time Machine”, “The War of the Worlds”, and “The Invisible Man”, employ the chronotope to examine the implications of scientific progress and human evolution. Here, time travel, technological dystopias, and alternate realities become visual and philosophical tools for exploring ethical and existential dilemmas. Wells’s vision of time and space often intersects with themes of power, decay, and the limits of human knowledge.

Pierre Boulle’s “Planet of the Apes” offers a dystopian chronotope where cyclical time, alien landscapes, and the collapse of human civilization critique the consequences of technological hubris and cultural decay. In Boulle’s vision, the future reflects back on the present with ironic detachment. Ultimately, the chronotope in fantastic cinema is more than a backdrop; it is a dynamic medium that embodies aesthetic, psychological, and ideological complexities.

Key words: Fantasy literature, fantasy films, chronotope, Stephen King, H.G. Wells, Pierre Bull

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Məmmədova-Kekeç Elmira Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

STEFAN SVAYQIN "MÖCÜZƏVİ GECƏ" ƏSƏRİNDƏ PERSONANIN DAĞILMASI VƏ İFADƏSİ

Ayşən QARAXANOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10 iyun 2025; çapa qəbul edilmişdir: 19 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 10th of June, 2025; accepted: 19th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Stefan Svayq, Karl Qustav Yunq, arxetip, kölgə, persona*

Giriş

Avstriyalı yazıçı Stefan Svayqın "Möcüzəvi gecə" əsəri insanın daxili dünyasının, mənəvi oyanışının və özünüdərk prosesinin dərin psixoloji təsviridir. Əsərdə varlı, zadəgan və həyatda heç bir çətinlik yaşamayan bir gəncin mənəvi boşluq və emosional donma vəziyyətindən keçərək öz "mən"ini tapması, yəni dirilməsi təsvir olunur. Qəhrəmanın həyatında zahiri rahatlıq və maddi bolluq olsa da, o, daxilən tənəzzül və mənasızlıq içindədir. Həyatında məqsəd və məna tapmayan bu insan yalnız gündəlik vərdişlər və süni zövqlərlə varlığını davam etdirir. Lakin təsadüfi bir gecə onun daxilində dərin bir silkələnməyə səbəb olur. O, illərlə gizlətdiyi, tanımadığı "kölgə" tərəfi ilə üz-üzə gəlir və öz insani hisslərini yenidən kəşf etməyə başlayır.

1. Səthi kimlikdən daxili boşluğa: personanın formalaşması və parçalanması

Stefan Svayqın "Möcüzəvi gecə" əsərində bir gəncin psixoloji vəziyyəti, həyata qarşı marağını itirməsi təsvir olunur. Bu gənc ailəsindən böyük miras qalmış, həyatda heç bir çətinlik çəkməmiş, yüksək təbəqəyə məxsus biridir. Qəhrəman iddialı deyil, fərqli arzuları yoxdur və həyatı sadəcə seyr edərək keçirir. Bu vəziyyətə gəlməsinin səbəbi isə qayğılardan azad olması və heç bir əziyyət çəkməməsidir; o, sadəcə gündəlik məşğuliyyətlərlə kifayətlənir. Əsərdə personaj özü haqqında deyir: *"Zərif, nəcib, varlı, həm də heç bir iddiası olmayan insanın bütün məmnuniyyəti məndə var idi"* (8, s. 8). Bu personajın həyatında məqsəd və məna tapmaq qabiliyyəti yoxdur, bəsit maraqları var; qumardan, ovdan və şərab stəkanları yığmaq kimi hobbilərdən zövq alır. Bu fəaliyyətlər ona əziyyət vermədən xoş vaxt keçirməyə kömək edir. Psixoanalitik tədqiqatlar insana dair bu vəziyyəti belə izah edir: *"Ümumiyyətlə, məna fərdin varlığında nizam, ardıcıllıq və məqsədlərə nail olmaq və onları müşayiət edən məmnunluq hissi kimi başa düşülür və bunu özündə ehtiva edir. Əslində fərdin həyatına məqsəd qoymasını, bu məqsəd çərçivəsində qarşılaşdığı suallara cavablar tapmasını, fərdin həyatına ardıcıllıq və ahəngdarlıq verən mənbə olmasını təmin edir. Fərdin həm öz daxilində, həm də kainatda nizam-intizamı həyata keçirməsinə imkan verir"* (7, s. 70). Qadınlarla münasibətdə özünü uğurlu hesab edən personajın sözləri onun haqqında təsvir yaradır: *"Özümə çox dəyərli xatirələr, dəyərli anlar və saatlar topladım. Özümü kefinə düşkün birindən, müdrik usta-da yüksəltdim"* (8, s. 9). Göründüyü kimi, bu personajın həyatı materialist zövqlərdən

* *magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: aysenqaraxanova7@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3069

ibarətdir: gözəl geyim, kitablar, avtomobil gəzintiləri və gözəl qadınlara maraq. Bütün bunlar onun özünü xoşbəxt hesab etməsinə və zadəgan cəmiyyətdə hörmət görməsinə imkan yaradır. Lakin bu sadalananlar göstərir ki, o, özünü aldatmaqla məşğuldur. Çünki onun xarakteri bütünlükdən məhrumdur, dərin mənəvi məqsədləri yoxdur, daxili boşluq hissi ilə üz-üzədir, personası sünidir. *"Persona, cəmiyyət və sivilizasiya tərəfindən müəyyən bir qəlibə salınmış insan təbiətinin vəziyyəti kimi müəyyən edilə bilər. Bu, dünya ilə münasibətləri qorumağa kömək edən bir zərurətdir. Cəmiyyətdə qəbul olunmaq və ya istədiyi dəyəri görmək üçün özündə olmayan maska yaradan insan iş yeri, ev və s. müxtəlif sahələrdə çoxlu müxtəlif maskalardan istifadə edir. Persona bir tərəfdən başqalarında təəssürat yaratmaq, digər tərəfdən isə indinin əsl mahiyyətini gizlətmək üçün nəzərdə tutulmuş maskadır. Personanın lazım olduğundan daha qalın səth yaratması arxetipin mənfi tərəfini ifadə edir"* (3, s. 254). Amma personajın özünü xoşbəxt hesab etməsi çox çəkmir. Getdikcə personaj həyatda monotonluq hiss edir və daha canlı yaşamaq istəyi ona hakim kəsilir. O, kədər, sevinc, təəccüb və arzu kimi insani hissləri yaşamır, bunlar olmadan həyat da ehtirassız və həyəcansız olur. Personaj cəmiyyətin ona biçdiyi obrazla yaşayır və öz ehtiyaclarını, hisslərini bilmir. Var-dövlət və sosial status ona həyatda məna verməyib. Bu vəziyyət psixoloji olaraq, daxili boşluq və məna axtarışının əlamətidir. Persona ilə bütünləşən insanın hisslərini itirməsi labüdləşir. Emosional təcrübələrin dərin şəkildə keçirilməsi və hiss edərək yaşamaq, fərdin psixoloji rifahı üçün vacib amildir. Lakin, təsvir olunan obrazda bu emosional yükün daşınmaması müşahidə olunur. Gənc kişi uşaq kimi sadəcə həyatdan alır, lakin həyata və insanlara vermək anlayışını inkişaf etdirə bilmir. Yaratmaq, işləmək, özünü və insanları anlamaq, insanları dinləmək və sevmək qabiliyyətləri onda zəifdir. Bu, xüsusilə sevgilisindən aldığı məktuba verdiyi reaksiyada daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Sevgilisi 14 səhifəlik məktubla başqası ilə tanış olduğunu və evlənəcəyini bildirəndə, gənc kişi heç bir kədər hissi yaşamır. Bu soyuqluq onun özünü də qorxudur. Ayrılığa dair hissləri yaşamaması, ondakı emosional tənzimləmənin zəifliyini göstərir. Özü haqqında deyir: *"Bu soyuqluğun bir ölüm halı olduğunu çox yaxşı bilirdim. Xaricdən görünən bədənim çürüməyə doğru gedirdi"* (8, s. 11). Gəncin uşaqlıq dostunun vəfatı onun emosional təcrübələrini yenidən qiymətləndirməsinə səbəb olur. Lakin o hələ də heç bir kədər hissi keçirmir. Bu da onun emosional donması və hisslərinin səthiliyini göstərir. Həyatın monotonluğu, məqsədsizlik və komfort zonasından çıxmamaq, onun hisslərinin donmasına səbəb olmuşdu. *"İnsan dözülməz ağrıya onun məqsədi olduğuna əmin olduqda dözə bilər. İnsanın öz həyatının daha dərin məna daşıması hissi insanı sadəcə olaraq vermək və almaqdan üstün tutur. Bu hiss olmadan insan itmiş olur"* (5, s. 89). Gəncin həyatında müxtəlif hadisələr və dəyişikliklər baş verir, lakin bunlar onun emosional vəziyyətinə təsir göstərmir. Bir yay səhəri günəş işığından təsirlənərək gəzintiyə çıxması ilə onun emosional təcrübələrində müvəqqəti bir canlanma özünü göstərir. O, günəşli şəhərin gözəlliyini, insanların xoşbəxtliyini hiss edir. Lakin, bu situasiya əslində onun kölgəsi ilə üzləşdiyini, yəni görmədiyi tərəfini görməsini təmsil edirdi. Məhz bu məqamda onun hisslərini itirdiyini anlamaq və bununla üzləşmək prosesi başlayır. Gəncin düşdüyü bu durumu kölgə konsepsiyası ilə izah etmək olar. Gəncin adi günəşli bir günə təsirlənməsi və təbiətin gözəlliyini hiss etməsi, uzun müddət gizlətdiyi kölgə tərəfi ilə üzləşdiyini və emosional təcrübələrini yenidən qiymətləndirməyə başladığını göstərir. Çünki bu emosional intellektin inkişafı və özünü anlamaq prosesində mühüm bir addımdır. *"Yunq göstərirdi ki, fərdlərin şüurunun yaratdığı bu kölgə şəxsiyyətin gizli, sıxışdırılmış, ləyaqətsiz, günahkar tərəflərini ehtiva edir"* (5, s. 120).

Kölgə şəxsiyyətin gizli, qəbul edilməyən tərəflərini təmsil edir, fərdin heyvani meylləri ilə bağlıdır. Şəxsiyyətin tam formalaşması üçün kölgə ilə üzləşmək vacibdir. Kölgəsi ilə üzləşən və qəbul edən fərd, həyatı daha canlı, emosional və hiss edərək yaşa-

yır. *"Eqonun dəyərsiz və dağıdıcı xüsusiyyətləri olduğu kimi, kölgə də normal instinktlər və yaradıcı impulslar kimi yaxşı keyfiyyətlərə malikdir"* (5, 120). Əgər insan sadəcə cəmiyyətə göstərdiyi xüsusiyyətləri ilə özünü tanıyıb onunla bütünləşirsə, deməli, o, yarımçıqdır. *"Uşaqlıqdan bu qalın səthin əmələ gəlməsinin qarşısını almaq üçün cəmiyyət fərd üçün qəbuledilməz olan xüsusiyyətləri gizlətmək və ya sıxışdırmaq lazım olur. İnsan yetkinləşdikcə cəmiyyətin arzuolunmaz tərəflərini şüursuzluğa itələyir. Bu halda bu cəhətlər birləşərək başqa bir kompleks və ya kölgə adlı bir alt şəxsiyyəti formalaşdırır"* (3, s. 254). Eqo və kölgə, şəxsiyyətin ayrılmaz hissələridir. Eqo ilə kölgənin birləşməsi, fərdin özünü tam və bütün hiss etməsinə səbəb olur, emosional və canlı yaşamağa yol açır. Gəncin təbiətin gözəlliyindən zövq alması və ətrafdakı insanların həyəcan və ehtirasını qısqanması, onun emosional təcrübələrinin yenidən canlanmasını göstərir. Deyir: *"Bu qədər həyəcanlı, isti hiss etməyim, bədənimin yanması, səsimin qeyri-ixtiyari olaraq ağzımdan çıxması üçün nə olmalı idi axı? Heç bir nəticə məni bu qədər həyəcanlandıra bilməzdi, heç bir qadın məni bu qədər cəlb etmirdi. Bu ağır hissdən məni alovlandıran heç nə yox idi"* (8, s. 16). İnsanların ona yaxınlaşıb onunla da danışmaq istəməsinə baxmayaraq, o, qarşılıq vermirdi. Onlarda öz əksini görməkdən sıxılır.

2. "Kölgə" ilə qarşılaşma və daxili transformasiya prosesi

Kölgə çox vaxt başqalarının üzərində əks olunaraq görünür. Başqasında gördükləri və bəyənmədikləri onun basdırılmış kölgəsidir. *"Ziyansızlıq və sadəlövhlük dərk olunmayan şəri "başqasının" üzərinə köçürür"* (6, s. 97). Bir yarışda gördüyü qadın onun diqqətini çəkir, onunla "oynamaq" istəyir, ona qarşılıq verir. Bu zaman gəncdə qadına qarşı nifrətlə qarışıq heyranlıq yaranır. Əslində əsəbləşir, çünki özündəki soyuq, pis şəhvəti başqasında da görür. Gördükləri ilə öz hissizliyi arasında yaxınlıq duyur. *"Biz qeyri-adi və gizlin bir şəkildə öz daxilimizdə olan şərdən qorxuruq, elə buna görə də, onu başqalarının üzərinə köçürmək, bu şərdən qaynaqlanan qorxunu daha da artırır"* (6, s. 97). Qadına qarşı davranışı, onu alçaltmaq istəyi getdikcə artır. Qadının kök həyat yoldaşı ilk baxışda yüksək cəmiyyətə yad olan səmimiliyi ilə seçilir. Qadının da öz ərinə görə utanmasını persona əlaməti hesab etmək olar. Romanda qadınla maraqlı bir epizod diqqət çəkir. Qadının əri ilə toqquşması, yarış biletlərinin yerə dağılması, üzr istəməkdən çəkinməsində gənc bir agahlıq yaşayır. *"Nifrət, qarşısı alınmaz qəzəb! Bu pis səhnəni əbədi olaraq uzatmaq istədim. Biletlərini parça-parça yığmaq üçün özünə işgəncə verməsini soyuq ehtirasla izlədim. Boğazımda həmişə gülmək istəyən bir şeytan var idi. Gülmək və ya bu sürünən ət kütləsini çubuqla təsir etməyi çox istəyirdim*" (8, s. 24). O bundan zövq alır və zövq aldığının da fərqində idi. *"Kölgə şüursuz psixikanın bütünü deyil. O, eqonun bilinməyən və ya az tanınan xüsusiyyətlərini, tamamilə şəxsi sahəyə aid olan cəhətləri təmsil edir və bunlar asanlıqla şüurlu ola bilər. Ancaq kölgə yalnız nəyin yarımçıq qalmış və ya əskik olduğu ilə bağlı deyil. Eyni zamanda çox tez və anidən baş verəndə də görülür. Fikirləşməyə fürsət tapmadan ağızdan pis söz çıxır, intriqa, yanlış qərar həyata keçirilir"* (5, s. 169). Kişi biletlərdən birini unudur, o isə bileti gizlədir və kişinin bileti tapa bilməməsi üçün özü götürür, bilet isə yarışda qalib gəlir. *"Pislik etməklə kök kişini pulundan məhrum etdim. Bir anda təkəbbürlü halım geri döndü, onu nə qədər narahat etdiyimi bilmək istədim"* (8, s. 27). Gənc hər şeyin fərqindədir, etdiklərinin pislik olduğunu anlayır. Məsələ burasındadır ki, o an uzun müddət sonra heç olmasa pislik edərək nə isə hiss edə bilməyin sevincini yaşayırdı. Qalib biletin pulunu götürmək üçün yaxınlaşarkən çox utanır, sevinc hissi itir. Yad insanın puluna toxunmamaq üçün anidən əlini geri çəkir. Digər insanlar öz sırasını gözlədiyi üçün məcburən, iyrənərək pulu götürür. Az əvvəl sevinən insan indi vicdan və utanc hissi yaşayır. Uşaqlıqdan bəri təmiz vicdan anlayışı ilə böyümüş insan bu pullardan iyrənir. *"Kölgəni sıxışdıran və nəzarət altında saxlayan psixikanın mərkəzində olan eqodur. Bəzi hallarda eqo aradan qal-*

dırıla bilər və kölgə fərdin münasibət və davranışlarında əks oluna bilər. "Nə olub? "Başa düşmədim, hər şey birdən oldu",... "O qədər əsəbiləşdim ki, görmə qabiliyyətimi itirdim" dediyimiz hallardır. Səbəb isə kölgənin şüuraltıdan şüurlu səviyyəyə yüksəlməsidir. Kölgə fərdin bir hissəsidir, varlığının bir hissəsidir. Bu kəsilmiş hissədir. Amma insan ayrılsa da, kölgəsi yenə də ona bağlı qalır" (1, s. 290).

Gəncin həyatı, yaşadığı şərtlər özü ilə üzləşməyə icazə verməmişdi. Getdikcə hissizləşən insan əsəb, pislikdən gələn zövq hissinə belə sevinir, o özünə pis olmağa icazə verir. Lakin o, duyğusuz deyildi, çünki xəcalət də bir hissdir. İnsan bir bütündür, ancaq yaxşı və ya ancaq pis ola bilməz, insan rəngarəngdir, individualdır. Tolstoyun "Dirilmə" əsərində dediyi kimi: *"İnsanlar da çaylar kimidir: bütün çayların da suyu eynidir və hamısında həmin sudur, amma hər bir çay gah daralır, gah iti axır, gah genəlir, gah dinc axır, gah təmiz olur, gah soyuyur, gah bulanır, gah ılıq olur. İnsanlar da belədir. Hər bir insanda bütün insan xüsusiyyətlərinin rüşeymi var və o, gah bir cəhəti, gah o biri cəhəti büruzə verir, əslində həmin adam olub qaldığı halda, çox vaxt heç özünə bənzəmir"* (4, s. 209). Gənc bütün bunlardan sonra yenə yarışa davam edir, artıq o, həyəcanlı idi və yarışdan zövq alır. Öz kölgəsi ilə üzləşmək təsirini göstərir. O həmin mühitdən uzaqlaşır, sakitləşib öz vicdanına suallar verir. Özünə yüksək səslə "oğru" deyir, amma heç nə hiss etmir. Utanmaq istəyir, amma utanmır, hətta etdiklərindən məmnun görünür. Sevinir, çünki bunları etdiyi zaman o, illər sonra ilk dəfə canlı olduğunu, duyğularının ölmədiyini hiss edir. "İçimdə nəfəs alan kainatın bu parçasında hər şeyin sirli özəyi hələ də parlayırdı, bəzən arzunun fırlanan titrəyişlərində üzə çıxırdı. Mən də canlı idim, pis və şəhvətli istəkləri olan insan idim" (8, s. 35). Gənc anlayır ki, o özündən belə gizlənmişdi. *"Kölgə fərdin "digər", "qaranlıq", "vəhşi" və "ibtidai" tərəfini təmsil edir. "Şəxs yaşadığı cəmiyyət nə qədər dar və məhdudlaşdırıcı olsa, kölgəsi də bir o qədər geniş olar"* (1, s. 290). Hisslərini gördükcə "ölüm"dən oyanır, geridə qoyduğu soyuq, hissiz cəmiyyətdən özünü ayrı hiss edir. Faytonla gedərkən içində sanki bir musiqinin səsləndiyini eşidir, "ölüm"dən oyanıb özünü anladıqdan sonra başqalarını dərindən görüb anlamağa başlayır, insanlar ona maraqlı gəlir. İndi o, anlayır ki, sevgi öz içindədir və sevgiyə, sevməyə ehtiyacı var. Əvvəl isə digər insanlar ona maraqlı gəlmirdi, çünki özü ilə dialoqunu itirmişdi. Haqqında tək bildiyi zəngin və zadəgan ailədən olduğu və yüksək cəmiyyətə mənsubluğu idi. Öz maraqları, özünün nə istədiyi, nəyin onu xoşbəxt etdiyini o qədər bilmirdi ki, o, qəribə, nadir şərab stəkanları kolleksiyası yığırdı. Öz daxili dünyasının boşluğunu belə kompensasiya etmək istəyirdi ki, canlı hiss etsin.

Əslində isə gəncin daxili dünyası boşluqdan ibarət deyildi, sadəcə özünü tanımırdı. Özü ilə bağlı yeni şeylər öyrəndikcə həm təəccüblənir, həm də canlı insan kimi hiss etdiyi üçün sevinirdi. Gənc artıq sərbəst olmaq, insanlar üçün nəsə etmək, onların həyatına toxunmaq ehtiyacı hiss edir. Yolda uşağa yaxşılıq etmək, onun əylənməsinə şərait yaratmaq istəyir. *"Şübhəli fiqurların, cəmiyyətin bu kənar fiqurlarının başgicəlləndirici yerişində öz əksimi hiss etdim"* (8, s. 45). Əvvəl yüksək cəmiyyətin durğunluğu öz əksini görən qəhrəman, indi isə sadə insanların sadə yerişində öz əksini görür, çünki onda dəyişiklik baş vermişdir. Gənc fahişə qadını görür və ona qarşı mərhəmət hiss edir. Qadına çox hörmətlə, sevgiylə yanaşır, onun əlini oxşayır və öpür. Qadında da ona qarşı mərhəmət yaranır. Gənc ilk dəfə birinin onu gerçək olaraq düşünməsinin, soruşmasının, başqa biri üçün yaşamağın sevincini və zövqünü yaşayır. Aristotel xeyirxahlıq anlayışına "ehtiyacı olan şəxsə heç bir qarşılıq gözləmədən kömək etmək" kimi tərif vermişdir. Sevinc, inam və şərəf kimi müsbət emosiyalar xeyirxah əməllərin nəticəsində müsbət mühit yaradır. Araşdırmalara görə, bioloji olaraq yaxşı işlər gördüyümüz zaman beynimizin yemək və istirahət kimi vəziyyətlərdə stimullaşdırılan həzz və mükafat mərkəzi işə düşər və bu davranışlar təkrarlandıqca daha çox xeyirxah əməllər etmək potensialımız artar. Romanda gənclə bağlı başqa bir epizoda baxaq: iki kişi onun qarşısına çıxır və onu qorxutmaq, bütün pulu almaq istəyir. Gəncin daxilindəki günahkar onları anlayır.

Onların işgəncə etmək istəklərinə qarşılıq olaraq gənc səssizliyi ilə onlara işgəncə edir, oğrular da qorxur. Bu an onun daxilində bu şəxslərə qarşı sonsuz sevgi, mərhəmət oyanır. "Özü bu qədər zənginlik içində oğruluq etdiyi halda, ehtiyac üçün oğruluq edən insanı necə mühakimə edə bilərdi?" – deyə düşünür. Onların qorxmasından zövq aldığı üçün xəcalət hissi etdi. *"Vicdan insanı öz davranışı haqqında mühakimə yürütməyə sövq edir. İnsanın öz əxlaqi dəyərləri haqqında birbaşa və kortəbii mühakimə yürütməsinə şərait yaradan gücdür"* (2, s. 128). Gənc oğruları həm qorxutmaq istəyir, həm də qorxudan xilas etmək. Kölgəsini idarə etmək istəyir, insanlarla artıq "oynamaq" istəmir. Oynamır, utandırmır, onları daxildə sevdiyini anlayır. Bu sevgini hiss etmək, onlara özündən nəsə verməkona zövq verir. Həmin gün ata yemək verməsi və qarşılığında atın onu qoxlaması, şar satan kişinin bütün şarlarını alması onu xoşbəxt edir. Kimisə xoşbəxt etməyi və bunun necə yaxşı təsir etdiyini bu günə kimi heç anlamamışdı. *"Artıq sadəcə öncədən olduğum kimi dürüst, duyğusuz, dünyadan qopmuş bir insan olmaq istəmirdim. Günah və qorxunun bütün dərinliklərini görmək yaxşıdır, amma yenə də həyatın gerçəkliyində bunu etmək lazımdır"* (8, s. 61). Bundan sonra o bütün həyatı boyu gerçək kimliyi ilə yaşayır. Qəzetlər, kitablar, təbiət, insanlar onu həyəcanlandırır. İllərdir yanında olduğu xidmətçisi ilə ünsiyyət qurur, onu dinləyir, müzakirələr edir. Xidmətçisinin qızının ölməsindən danışması gənci kədərləndirir. *"İnsan gərək özündəki hər iki hissə ilə əlaqə yarada bilsin. Çünki o, bu iki hissədən birini o birinin xeyrinə sıxışdırıb aradan çıxarmaqla deyil, onları birləşdirməklə bütöv insan şəxsiyyəti haqqında təsəvvür qazana bilər"* (6, s. 75). Çünki o, kölgəsi ilə üzləşib onu qəbul etmiş, onu idarə etməyi öyrənmiş və artıq bütöv insan olmuşdu, həyatı gerçək olaraq hiss edərək yaşamağı bacarmışdı. *"Nə qədər ölü olduğumu heç vaxt anlamadılar, indi nə qədər diri olduğumu da anlamayacaqlar. İnsan öz daxilindəki insanı anlayarsa, bütün insanları anlayar"* (8, s. 63- 64).

Nəticə

Stefan Svayq "Möcüzəvi gecə" əsərində insanın şəxsiyyətə çevrilmə prosesinin psixoloji modelini bədii düşüncənin predmetinə çevirir. Gəncin timsalında insanın kölgə və persona çatışmasının yaratdığı dinamikanı izləyir. "Möcüzəvi gecə" yalnız fərdi psixoloji dönüşümün deyil, həm də insanın məna axtarışının, həyata yenidən bağlanmasının poetik və simvolik ifadəsidir. Svayq burada insanın ən dərin ruhi qatlarına enərək öz həqiqi "mən"ini kəşf etməsini və bununla öz şəxsiyyətini tapmasını göstərir. Bu baxımdan əsər həm ekzistensial, həm də psixoanalitik yönləri ilə dərin mənalar ehtiva edir. Nəticədə, gənc kölgəsi ilə birləşərək bütöv şəxsiyyətə çevrilir və həyatı daha canlı hiss edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gülcan C. Psikolojik Tipler ve Jung Psikolojisi Üzerine Bir Değerlendirme // Karadeniz ve sosyal bilimler dergisi, 2020, №23, s. 566-579. (https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/959690).
2. İmamoğlu A. Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlil // Akademik İncelemeler dergisi, 2010, №1, s. 127-144.
3. Kocabıyık Y. Küheylan Oyununda Persona ve Gölgenin Alan Strang Üzerindeki Karşılığı // Art-E Sanat dergisi. 2018, №11, s. 252 – 263. (https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/624592).
4. Lev T. Dirilmə. Bakı. Şərq-Qərb, 2007, 479 s.
5. Yunq K. İnsan ve Sembölleri. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2007, 319 s.
6. Yunq K. Kəşfedilməmiş mənlik. Bakı: Kosmo, 2024, 152 s.
7. Yüksel İ. Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi. GAB Akademi. 2021, №1, s. 65-88. (https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2631701).
8. Zweig S. Olağanüste Gece. Kızıl Panda. 2021, 64 s.

Резюме

Айшен Гараханова

Распад и выражение персоны в произведении Стефана Цвейга «Чудесная ночь»

Рассказ Стефана Цвейга «Волшебная ночь» (A Magical Night) исследует духовное пробуждение молодого человека, который ведет богатую, беззаботную, аристократическую жизнь. Хотя он живет в достатке благодаря большому наследству, его жизни недостает цели, эмоциональной глубины и истинного самосознания. Он скрывается за социальной «персоной» и остается оторванным от своих подлинных эмоций и потребностей. Его повседневная рутина наполнена поверхностными удовольствиями – азартными играми, охотой и мимолетными отношениями, – что подчеркивает его эмоциональное оцепенение. Даже значимые события, такие как получение письма о разрыве отношений или смерть близкого друга, не способны вызвать в нем глубоких чувств, раскрывая внутреннюю пустоту и отстраненность.

Однажды, во время обычной прогулки, его внезапно трогает красота природы. Этот момент становится поворотным пунктом, знаменуя его первую встречу со своей внутренней «тенью» – подавленной, более темной стороной его личности. Он начинает осознавать скрытые желания и чувства, а также вину и моральный конфликт. Эта внутренняя конфронтация подталкивает его к самоанализу и эмоциональному пробуждению.

Постепенно начинают проявляться такие эмоции, как сострадание, любовь и доброта. Он находит радость в помощи другим и разделении их счастья, превращаясь из духовно «мертвого» человека в по-настоящему живого. Рассказ подчеркивает важность признания своей тени для достижения внутренней целостности. Цвейг мастерски показывает, как самопознание и эмоциональная глубина необходимы для обретения смысла жизни. Баланс между эго и персоной представлен как решающий фактор для личностного роста и аутентичности.

Ключевые слова: *Стефан Цвейг, Карл Густав Юнг, архетип, тень, персона.*

Summary

Ayshen Garakhanova

The Dissolution and Expression of the Persona in Stefan Zweig's "A Miraculous Night"

Stefan Zweig's short story "A Magical Night" explores the spiritual awakening of a young man who leads a wealthy, carefree, aristocratic life. Although he lives in comfort thanks to a large inheritance, his life lacks purpose, emotional depth, and true self-awareness. He hides behind a social "persona" and remains disconnected from his real emotions and needs. His daily routine is filled with superficial pleasures – gambling, hunting, and fleeting relationships – which highlight his emotional numbness. Even significant events like receiving a breakup letter or the death of a close friend fail to stir deep feelings in him, revealing an inner emptiness and detachment.

One day, during a casual walk, he is suddenly moved by the beauty of nature. This moment becomes a turning point, marking his first encounter with his inner "shadow"—the repressed, darker side of his personality. He begins to recognize hidden desires and feelings, along with guilt and moral conflict. This inner confrontation pushes him toward self-reflection and emotional awakening.

Gradually, emotions such as compassion, love, and kindness begin to surface. He finds joy in helping others and sharing in their happiness, transforming from a spiritually "dead" man into someone truly alive. The story emphasizes the importance of recognizing one's shadow to achieve inner wholeness. Zweig masterfully illustrates how self-discovery and emotional depth are essential to finding meaning in life. The balance between ego and persona is presented as crucial for personal growth and authenticity.

Key words: *Stefan Zweig, Carl Gustav Jung, archetype, shadow, persona*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Məmmədova-Kekeç Elmira Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

KONSEPT SİNKRETİK NƏZƏRİYYƏLƏRİN İŞIĞINDA

Tünzalə YUSİFOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 noyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 8 dekabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 21th of November, 2025; accepted: 8th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025

Açar sözlər: *konsept, antroposentrizm, koqnitiv dilçilik, konseptuallaşma, linqvokulturologiya, freym, sem*

Giriş

Son onilliklərdə aparılan kulturoloji və linqvistik tədqiqatların xarakteri ilə tanışlıq alimlərin diqqətinin "konsept" anlayışı üzərində cəmləşdiyini deməyə əsas verir. Bunun əsas səbəbi isə humanitar elmlərdə antroposentrik yanaşmanın dominantlıq etməsidir, çünki bu yanaşma dil hadisələrini insanla, onun dünyagörüşü və şüuru ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə öyrənməyə geniş imkanlar yaradır. Müasir dilçiliyin inkişafının indiki dönəmində tədqiqatçıların diqqət mərkəzində insanın koqnitiv fəaliyyəti ilə bağlı problemlərin linqvistik reprezentasiyası xüsusi yer tutur. Koqnitiv dilçiliyin yaranması və inkişafı dil daşıyıcılarının konseptual sahəsi və onların milli-mədəni irsdə yerini fərqli aspektdən nəzərdən keçirməyə imkan verir. Dünyanın konseptual mənzərəsinin verballaşması dil daşıyıcılarının nitq-fikir prosesində yaranır.

Dilçilikdə struktur paradiqmin funksionalizmə, daha sonra isə koqnitiv paradiqmaya keçidi yeni terminoloji aparatın və linqvistik və ekstralinqvistik, dil və nitq (danışıq), sinxroniya və diaxroniya, məntiqi və metaforik təfəkkürün müqayisəsi və qarşılaşdırılması üçün yeni metodologiyanın inkişafına təkan vermişdir.

1. Dil faktları və fenomenlərinə koqnitiv yanaşmanın üstünlükləri

Dünyanın konseptual mənzərəsinin bərpası və fraqmentlərinin məzmununun şərhi koqnitiv yanaşmanı tələb edir [14]. Koqnitiv yanaşmadan məhz metodoloji əsas kimi istifadə edən müasir linqvistik tədqiqatlar üçün "konseptuallaşma" anlayışı mərkəzi anlayışdır.

Konseptuallaşma *"insanın qəbul etdiyi informasiyanı dərk etməsi və konseptlərin, konseptual strukturların və insanın psixikasında bütün konseptual sistemin yaranmasına gətirib çıxaran koqnitiv fəaliyyətinin əsas proseslərindən biridir"* [16, s. 93]. Konseptuallaşma, ilk növbədə, *"yeni fikirlərin necə yaranması mexanizmini əks etdirən və insanın dünya haqqında biliklərlə yeni fondunu daima zənginləşdirmək qabiliyyətini izah etməyə imkan verən yeni fikirlərin yaranmasının canlı prosesidir"* [19, s. 166]. Başqa sözlə desək, konseptuallaşma daxil olan informasiyanın konseptlərin yaranması ilə nəticələnən fikri konstruksiyasıdır.

Dil xalqın ruhu ilə sıx assosiasiya yaradır və V. fon Humboldtun da yazdığı kimi, dildən bəhs edərkən onu *"xalqın birləşmiş mənəvi enerjisi, möcüzəvi şəkildə müəyyən səslərdə qeydə alınmış, bütün daşıyıcılara aydın olan və onlarda təqribən eyni enerjini*

* *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı*
e-mail: tunzale_veliqizi@mail.ru
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3073

oyadan" [4, s. 348] kimi xarakterizə edir.

Konseptual tədqiqatların əsas məsələləri arasında aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək olar:

Konseptin təbiəti problemi;

Konseptin strukturu və onun mümkün modelləşdirilməsi problemi;

Konsept və onu obyektivləşdirən dil vahidlərinin mənalarının münasibəti problemi;

Konseptin tədqiqat metodları və təsvir üsulları və s.

Əlavə edək ki, konseptin linqvistik nəzəriyyələri müxtəlif yanaşmaların: koqnitiv və linqvokulturoloji və Q.V.Tokaryovun da yazdığı kimi, *"koqnitologiya və kulturologiyanın bir araya gəldiyi sinkretik nəzəriyyə"* əsasında formalaşır [22, s. 19]. Sinkretik konsept nəzəriyyələri, ilk növbədə, koqnitologiya və kulturologiyanın müddəalarını ehtiva edir və S.A.Askoldov [16], D.S.Lixaçyov [15], Z.D.Popova, İ.A.Sternin [18], A.Vejbitskaya [6; 5] və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Xarici konsept nəzəriyyələri arasında, ilk növbədə, A.Vejbitskayanın konsepsiyasını xatırlamaq lazımdır, çünki onun nəzəriyyəsini konseptin öyrənilməsində eyni dərəcədə həm koqnitiv, həm də linqvokulturoloji (etnolinqvistik) istiqamətə aid etmək olar. Konseptin ilk tərifləri məhz ona aiddir. Müəllif konsepti "ada malik "İdeal" dünyadan olan obyekt və insanın dünya "Gerçəklik" haqqında mədəniyyətlə şərtlənmiş təsəvvürlərini əks etdirən təsəvvürləri kimi" tərif verir [9]. A.Vejbitskaya öz mülahizələrində dilin antroposentrikliyi və milli səciyyəsindən, yəni dildə təbii şərtlərin, mədəniyyətin və dil daşıyıcısının xarakterindən çıxış edir. Milli xarakterin xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasında linqvistik təhlil təklif edilir. Müəllifə görə, milli xarakter haqqında məlumatlar ətraf dünyanın dildə sabitləşmiş konseptuallaşmasındakı fərqləri izah etmək üçün zəruridir [9]. Milli cəhətdən səciyyəvi konseptlərin təhlili və müqayisəsini A.Vejbitskaya semantik primitivlərin dili (semantik metadil) ilə aparır. Konseptlərin semantik primitivlərin dilinə tərcümə oluna bilməsi, polyak dilçisinin fikrincə, məhz onların tutuşdurulmasının əsasını təşkil edir. Konseptin dildə reprezentantı, onun fikrincə, söz çıxış edir [6; 5]. Sözün mənası müəyyən dərəcədə dildən asılı olmadığı etiraf edilir [11], semantik primitivlərin vasitəsi ilə təsvir olunur və mahiyyət etibarı ilə konseptlə eyniləşdirilir [6; 5].

Rus dilçiliyində "konsept" probleminin işlənilməsi S.A.Askoldovun tədqiqatlarında geniş yer alır. Müəllif psixoloji mürəkkəbliyi, fərdiliyi, imkanların qeyri-müəyyənliyi, bədii assosiasiyalarla fərqlənən bədii konseptlərə (incəsənət vasitələri ilə yaranmış) xüsusi diqqət yetirir [6]. Konseptlə bağlı mülahizələrində müəllif onun sxematikliyindən bəhs edir: *"Konsept predmet və ya konkret təsəvvürləri əvəzləyir. ...konsept çoxlu oxşar predmetlərin ən bəsit və ən mühüm sxematik cizgisidir"* [2, s. 271]. S.A.Askoldovun fikirləri D.S.Lixaçyovun konseptlə bağlı tədqiqatlarında öz əksini tapır. D.S.Lixaçyov nisbətən fərqli davranaraq konsepti "yazıda və şifahi nitqimizdə işlətdiyimiz mənanın "cəbri" ifadəsi" kimi başa düşməyi təklif edir, *"çünki insan mənanın bütün mürəkkəbliyini sadəcə əhatə edə bilmir, bəzən bacarmır, bəzən də onu özünəməxsus"* şəkildə şərh edir [15, s. 4].

Koqnitivistika və kulturologiyanın əlamətlərini özündə cəmləşdirən və konseptin məzmununu dil faktları əsasında araşdırmağa imkan verən yanaşma Z. D. Popova və İ. A.Sterninin əsərlərində reallaşır. Müəlliflər konsepti nüvə və periferiya prinsipi üzrə qurulmuş və düşünülən hadisənin bütün tərəflərini əks etdirən qlobal məna vahidi kimi izah edirlər. Bununla da konseptin qloballığı və çoxölçülüyü təsdiq edilmiş olur. Konseptin təbiətini izah edən müəlliflər öz mülahizələrini təfəkkürün qeyri-verballığından başlayır və N.İ.Jinkinin konsepsiyasına – təfəkkürün əsas vahidi xüsusi dil – universal predmet dil ideyasına istinad edirlər. Universal predmet dilin vahidləri gerçəkliyin dərki

prosesində insanın şüurunda yaranan əyani obrazlardır. Buraya sxemlər, obrazlar, gerçəkliyin toxunulan və qoxusu alına bilən möhürləri, kinestetik impulslar və s. daxildir. Bu obrazların köməyi ilə təfəkkür həyata keçirilir. Predmet kodunun universallığı ondan ibarətdir ki, o, insan beyninə aiddir və bütün dillər üçün ümumiliyə malikdir. Kod predmetdir, çünki onun vahidləri əksərən özlərində predmet obrazlarını təmsil edir [17]. Universal predmet kodu subyektivdir, hər bir danışanda fərdidir, çünki onun həyat təcrübəsini əks etdirir. Konsept həm sözlü ifadəyə malik ola da, olmaya da bilər. Təfəkkür fəaliyyətində konsept özünün müxtəlif əlamətlərini və qatlarını aktuallaşdıraraq, müxtəlif tərəflərə çevrilir [17].

Eyni bir söz müxtəlif kommunikasiya şəraitində nitqdə konseptin müxtəlif əlamətlərini, hətta müxtəlif konseptləri təmsil edə bilər. *"Konseptlər dildə hazır leksem və frazeologizmlərlə, söz birləşmələri, tipik propozisiyalar daşıyan cümlələrin struktur və mövqe sxemləri (sintaktik konseptlər), mətnlər və mətnlərin məcmusu ilə ifadə olunur"* [17, s. 38]. Z.D.Popova, İ.A.Sternin və N.N.Boldırev hesab edirlər ki, dil işarəsi dildə konsepti təmsil edir. Söz konsepti tam təqdim etmir, *"o, öz mənası ilə ötürülməsi danışanın vəzifəsi olan məlumat üçün relevant bir neçə konseptual əlaməti ötürür. Konsept öz* məzmununun bütün zənginliyi ilə nəzəri baxımdan dil vasitələrinin məcmusu ilə ifadə oluna bilər" [17, s. 38].

Bu cür yanaşma konseptin psixolinqvistik şərhi ilə eyniyyət təşkil edir. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının qənaətinə görə, dil vahidinin semantikası vasitəsi ilə onun məzmununun cüzi bir hissəsi ifadə olunur. Nəzərdən keçirilən nəzəriyyənin müəllifləri konseptlərin müxtəlif tiplərini (mental ifadə formalarını): sxemləri, anlayışları, freymləri, ssenariləri, qeştaltları və s. ayırd edirlər [17]. Konsept probleminə koqnitiv yanaşmanın tərəfdarları kimi Z.D.Popova və İ.A.Sternin konseptin strukturlaşmasının mümkünlüyünü etiraf edirlər. Məsələn, İ.A.Sternin hesab edir ki, konsept sözün mənası kimi, sərt olmasa da, müəyyən struktura malikdir. Bu onun təfəkkür prosesində aktiv dinamik rolu ilə bağlıdır [21]. Metaforik cəhətdən konsept bulud, və yaxud meyvə kimi təmsil oluna bilər. Konsept müəyyən hissi obrazı təmsil edən baza qatına malikdir. Bu obraz isə universal predmet kodunu təmsil edir" [21, s. 58]. Əsas qata əlavə koqnitiv əlamətlər yüklənə bilər, əsas və əlavə koqnitiv əlamətlərin məcmusu konseptin həcmini təşkil edir və onun strukturunu təyin edir. Dildə koqnitiv qatlara və ya seqmentlərə sememlər, əlamətlərə isə semlər uyğun gəlir. Konseptin nüvəsindən savayı konsept onun periferiyasını təşkil edən şərh sahəsinə də malikdir. O, zəif strukturlaşmış olur və *"ayrı-ayrı konseptual əlamətlərin və ya təsdiq şəklində onların birləşmələrinin şərhini" əks etdirir"* [21, s. 61].

Şərh sahəsi özündə ziddiyyətli məqamları əks etdirə bilər, məsələn, "qadın" konsepti üçün: qadın – zəif məxluq və qadın – güclü məxluq. İ.A.Sternin universal predmet kodunu aşkar etmək üçün konseptin təhlilini: psixolinqvistik eksperiment üsulu; konseptin söz-reprezentantlarının semantik təhlili (əsas leksem, onun sinonim və antonimləri), frazeoloji vahidlər və əsas söz-ad konseptlə ümumi semə malik digər dil vahidləri, konsepti dildə maddiləşdirən və konseptin bəzi tərkiblərini üzə çıxarmağa imkan verən leksem birləşmələrin təhlili ilə aparmağı təklif edir [4; 12].

Konseptin periferiyasının öyrənilməsi paremiyalar, aforizmlər, bəzən isə həcmcə geniş bədii və elmi mətnlərdə əks olunmuş müxtəlif tərif və şərhlərin təhlilini tələb edir [21]. Bu faktı nəzərə alan müəllif denotativ sahənin üzvlənməsi qanunu anlayışını təklif edir. Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nominativ üzvlənmə yüksək olduqca, reprezentasiya olunan konseptlər dil daşıyıcısının şüurunda, cəmiyyətin inkişafı və təfəkküründə həmin dövr üçün daha geniş imkanlara malik olur" [21, s. 62].

Z.D.Popova və İ.A Sterninin konsepsiyasının koqnitiv və linqvokulturoloji nəzəriyyələrlə müqayisədə onlar arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri qeyd etmək

olar. Nəzərdən keçirilən nəzəriyyənin fərqli cəhəti konseptin koqnitivistikada irəli sürülən operativlik, çeviklik, hərəkətlilik və subyektivliyindən imtinadan ibarətdir. Eyni zamanda, konseptin mədəniyyətlə şərtlənməsi və şərh sahəsinin təhlilində aşkar olunan emosional tərkibləri haqqında fikir təqdim edilir. Təhlil olunan nəzəriyyələrin ümumi əlamətlərinə konseptin strukturlaşması və onun mərkəzində obraz-prototipin və ya universal predmet kodunun olmasını, müxtəlif dil vasitələri ilə konseptin obyektivləşməsini, konseptdə mental reprezentasiyalardan birinin (freym, anlayış, skript və s.) mövcudluğunu aid etmək olar.

Konsept nəzəriyyəsinin təhlili göstərir ki, "elmin inkişafının indiki mərhələsində bəzi fərqlər çıxdaş olmaqla konseptə iki yanaşma – koqnitiv və linqvokulturoloji yanaşmalar formalaşmışdır" [5, s. 22].

Əksər tədqiqatçıların konseptlə bağlı qəbul etdikləri ümumi müddəalar bunlardır:

1. Konsept şüurla bağlıdır;
2. Onun dildə və ya nitqdə (ən azı qismən) obyektivləşməsi;
3. Anlayışdan (məfhumdan) fərqli olaraq, onun tərkibinə sadəcə təsviri-təsnifi deyil, həm də hissi-iradi və obrazlı-empirik xarakteristikanın daxil olması.

Konseptin linqvokulturoloji şərhi onun subyektiv xarakter daşıyan operativ anlam kimi başa düşülməsini tələb etmir, lakin onun tərkibində konsept genetik təsvir alır və yalnız fərdi deyil, həm də kollektiv şüurun vahidi kimi çıxış edir. Tədqiqatçıların konsept və dil vahidlərinin mənası probleminə baxışları iki nöqteyi-nəzərdə təmsil olunmuşdur:

1. Konsept məna ilə eyniləşdirilir [6; 5; 14]. Bu fikri bölüşənlər arasında A. P. Babuşkinin də adını qeyd etmək olar. Müəllifə görə, "konseptin ideal mahiyyəti sözdə (frazemdə) "anlaşılır" və onun tərifində təkrarlanır. Tərif işarədə *"gizlənir" və onda sememi formalaşdıran semlərin məcmusu kimi düşünülür. Sözün özündə və onun verbal ifadəsində insan dərrakəsinin koqnitiv səylərinin nəticələri qeydə alınır"* [3, s. 54].
2. Məna yalnız qismən konseptin məzmununu ifadə edir. Problemə bu cür yanaşma konsepti təhlil edən əksər tədqiqatçılar tərəfindən bölüşülür. Biz də hesab edirik ki, konseptin təhlilində bu yanaşma daha məntiqi və məhsuldardır.

Əlavə edək ki, konseptin şərhinə koqnitiv və linqvokulturoloji yanaşmalar birbirini istisna etmir, əksinə öz aralarında komplementarlıq prinsipi üzrə münasibətdədir. V.İ.Karasikin də yazdığı kimi, *"konsept fərdin şüurunda mental törəmə kimi sosiumun konseptosferinə, yəni son nəticədə mədəniyyətə çıxışdır, konsept mədəniyyət vahidi kimi isə fərdin mülkiyyətinə çevrilən kollektiv təcrübənin qeydə alınmasıdır"* [12, s. 75].

2. Konsept şərhi yanaşmalarının ortaq məqamları

Konseptə yanaşmaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: nəzəri mənbələrdəki mövcud yanaşmalar fərdə yanaşma vektoruna görə fərqlənir:

Linqvoqoqnitiv konsept – fərdi şüurdan mədəniyyətə istiqamətlidir.

Linqvomədəni konsept – mədəniyyətdən fərdi (individual) şüura doğru istiqamətdir.

Lakin biz yaxşı dərk edirik ki, hərəkətin daxilə və ya xaricə yönəlikli olması tədqiqat üsuludur və reallıqda isə hərəkət bütöv çoxölçülü prosesdir. Linqvokulturologiya çərçivəsində konseptin araşdırılmasında ön plana, koqnitiv dilçilikdə olduğu kimi, dil daşıyıcısının şüurunda biliklərin təsəvvür üsulları deyil, məzmun, konsept və onun linqvomədəni spesifikası məsələsi çıxır. Bunun məntiqi nəticəsi kimi, linqvokulturoloji yanaşma, bizə elə gəlir ki, müxtəlif dil və mədəniyyətlərin daşıyıcılarının şüuruna mənsub konseptlərin tutuşdurulması zamanı daha məhsuldardır.

Konseptin təsvirində biz metodoloji cəhətdən əhəmiyyətli olan aşağıdakı müddəalardan istifadə etmişik:

Konsept "dil, şüur və mədəniyyətin kompleks öyrənilməsinə yönəlmiş" mental va-

hiddir [12, s. 75]. Bu zaman konsept bu üç hadisə ilə dialektik əlaqəli mahiyyət kimi çıxış edir.

Konsept dildə ifadəyə malik və etnomədəni xüsusiyyətli kollektiv bilik/şüurun vahididir. Hesab edirik ki, konseptin mahiyyətinin şərhində bu müddəa daha dolğun və keçərlidir [8, s. 48]. Y.S.Stepanovun dili ilə desək, bu cür yanaşmada konseptə daxildir: a) anlayışın quruluşuna daxil olan hər şey, b) konsepti mədəniyyət faktoru edən hər şey – əsas əlamətlərə qədər sıxılmış ilkin forma, tarixin məzmunu, müasir assosiasiyalar, dəyərlər və s. [20, s. 43].

Konsept dildə (nitqdə) müxtəlif səviyyələrin vahidlərinin köməyi ilə obyektivləşir.

Şüurun vahidi olan konsept, ehtimal ki, sərt şəkildə strukturlaşa bilməz [11; 17; 13].

Əlavə edək ki, tədqiqat məqsədi ilə konseptual strukturların qurulması özünü tam doğruldur. Belə olan halda biz konstruktla, konseptin modeli ilə təmasda oluruq [11]. Konseptin struktur tərkibinə münasibətdə dilçilər arasında ortaq fikir yoxdur və bu konseptin çoxplanlılığı (çoxölçülülüyü) ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar konseptual strukturların müxtəlif tiplərini fərqləndirir:

Elementlərin iyerarxiyası kimi struktur [1; 13; 22];

Konseptual sahə kimi struktur [7];

Semantik parametrlərin məcmusu kimi struktur [23].

Konsept onun reallığı baxımından Y.S.Stepanov [2001], dəyərlər V.İ.Karasik, [2001] və dil daşıyıcılar üçün əhəmiyyətliliyi S.Q.Vorkaçyov [2001; 2002], onun məzmun formalarının inkişaf dinamikası (V.V.Kolyosov [2002] və b. tərəfindən araşdırılmışdır. Bu fikirlər biri digərini istisna etmir, çünki onlar tədqiqat obyektinə fərqli mövqedən yanaşmaların nəticəsidir. Obrazlı dildə desək, konseptual strukturun təsvirinə hər bir yanaşma onun bir qütbünü işıqlandırır.

Nəticə

Konsept koqnitiv dilçiliyin mərkəzi vahididir. Onun mahiyyətinin tam başa düşülməsi üçün onun müxtəlif şərhlərinin nəticələrini nəzərə almaq, onun öyrənilməsinin bütün mümkün metodlarından yararlanmaq lazımdır. Konseptin strukturu aşağıdakı aspektlərdən nəzərdən keçirilməlidir:

1. Konsept elementlərin qarşılıqlı əlaqəli iyerarxik təşkilinin müxtəlif səviyyəli mücərrədləşməsini təmsil edir.
2. Konseptin strukturunu qurarkən dil vahidlərinin semantikasının konseptin məzmun elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.
3. Konseptlər təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmur, lakin həmişə digər konseptlərlə qarşılıqlı əlaqədədir.
4. Konseptlərin məcmusu və qarşılıqlı əlaqəsi milli konseptosferi əmələ gətirir.
5. Mənşə və mədəniyyəti üzrə yaxın xalqların konseptosferi müəyyən seqmentlərdə üst-üstə düşə bilər, lakin fərqlər də qaçılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Артемова А.В. Эмотивно-оценочная объективация концепта «женщина» в семантике фразеологических единиц (на материале английской и русской фразеологии), дис. канд. филол. наук. Пятигорск, 2000, 177 с.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. Антология. – М.: Akademia, 1997, с. 267-279.
3. Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: ВГУ, 2001, с. 52-57.
4. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова / Н.Н. Болдырев // Методологические проблемы

когнитивной лингвистики. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001, с. 25-36.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языка // М.: Языки русской культуры, 1999, 780 с.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание, М.: Русские словари, 1997, 416 с.
7. Войтещук И.В. Содержание и средства объективации концепта "вода" в языке и речи, автореф. дис... канд. филол. наук. Челябинск, 2002, 23 с.
8. Воркачев С.F. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты // Известия АН. Серия литературы и языка, 2001, №6, с. 47-58.
9. Воркачев С.Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 3. Аспекты метакоммуникативной деятельности. Воронеж: Издательство: Воронежский государственный технический университет, 2002, с. 79-95.
10. Гумбольдт В. фон. Об изучении языков, или план систематической энциклопедии всех языков / В. фон Гумбольд // Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985, 452 с.
11. Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001, с. 36-44.
12. Карасик В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.И.Карасик, Г.Г.Слышкин //Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: ВГУ, 2001, с. 75-80.
13. Колесов V.Kolyosov [2002. Философия русского слова, СПб.: ЮНА, 2002, 448 с.
14. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкранц, Ю.Г., Лузина, Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: МГУ, 1997, 245 с.
15. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка, Известия ОРЯ, Серия литературы и языка, т. 52, 1993. №1, с. 3-9.
16. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2010, 314 с.
17. Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике, Воронеж: Истоки, 2001, 192 с.
18. Попова З.Д. Проблема моделирования концептов в лингвокогнитивных исследованиях // Мир человека и мир языка: кол. моногр. Кемерово: Графика, 2003, с. 6-17.
19. Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета. Учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2010, 328 с.
20. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры, М.: Академический Проект, 2001, 990 с.
21. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001, с. 58-65.
22. Токарев Г.В. К вопросу о содержании термина «концепт» в лингвокультурологии // Фразеологическая картина мира. Тула: Изд.-во Тул. гос. ун-та им. Л.Н. Толстого, 2002, с. 16-23.
23. Jackendoff R.S. Patterns in the Mind: Language and Human Nature, New York, 1994, 246 p.

Резюме

Тюнзале Юсифова

Концепт в свете синкретичных теорий

В статье концепт анализируется не на фоне отдельных теорий, а в свете теорий, существующих сегодня в рамках антропоцентрической парадигмы в целом. Концепт исследуется с точки зрения его связи с внеязыковой реальностью, его значения для ценностей и носителей языка, а также динамики развития его содержательных форм. В статье отмечается, что эти мнения о концепте не исключают друг друга. Различные подходы к интерпретации концепта являются явным следствием подходов к объекту исследования с разных позиций. Иными словами, каждый подход к описанию концептуальной структуры освещает лишь один из его полюсов, в то время как для полного и всестороннего понимания концепта необходимо учитывать результаты различных его интерпретаций и использовать все возможные методы его изучения. В статье отмечается, что взаимосвязанная иерархическая организация элементов концепта, представляющих разные уровни абстракции и взаимодействующих с другими концептами, образует национальную концептосферу. В статье специально отмечается, что при построении структуры концепта необходимо учитывать семантику языковых единиц в их взаимодействии с элементами содержания. Автор статьи отмечает, что на

основе анализа теории концепта в современной лингвистике сформировались два подхода к концепту, имеющие определённые различия: когнитивный и лингвокультурологический. Структура концепта представляет собой совокупность обобщенных признаков, необходимых и достаточных для выделения явления как фрагмента картины мира. Исследование структурных единиц языка способно раскрыть тайны познания мира народом. В статье отмечается, что сегодня перед когнитивной лингвистикой стоит целый ряд задач: выявление и установление роли участия языка и языковых структур в процессах познания и осмысления окружающего мира, изучение соотношения концептуальных систем с языковыми, выявление роли словесного языка в процессах получения и передачи информации лингвистического и экстралингвистического характера и т.д.

Ключевые слова*: концепт, антропоцентризм, когнитивная лингвистика, концептуализация, лингвокультурология, фрейм, сема*

Summary

Tunzale Yusifova

The Concept in Light of Syncretic Theories

The article deals with the concept not against the background of individual theories, but in the light of the considerations that exist within the framework of the anthropocentric paradigm today. The article studies the concept in terms of its relationship to extralinguistic reality, its significance for values and language speakers, and the dynamics of the development of its content forms. The article writes that the ideas about the concept do not exclude each other. According to the author, different approaches to the interpretation of the concept are a clear result of different approaches to the object of research. In other words, each approach to the description of the conceptual structure illuminates only one of its poles, while for a complete and complete understanding of the concept, it is necessary to take into account the results of its various interpretations and use all possible methods of its study. The article touches upon the fact that the interconnected hierarchical organization of concept elements forms a national conceptosphere, representing different levels of abstraction and interacting with other concepts. The article specifically highlights that when creating the structure of a concept, the semantics of language units should be taken into account in their interaction with content elements. The author of the article claims that, based on the analysis of concept theory, two approaches to the concept have been formed in modern linguistics, with certain differences – cognitive and linguocultural approaches. The structure of the concept is a set of generalized signs that are necessary and sufficient for identifying the phenomenon as a fragment of the world picture. The study of the structural units of the language is capable of revealing the secrets of the knowledge of the world by the people. The article notes that today cognitive linguistics faces a number of tasks: identifying and establishing the role of language and linguistic structures in the processes of cognition and understanding of the surrounding world, studying the relationship between conceptual systems and linguistic systems, identifying the role of verbal language in the processes of receiving and transmitting information of a linguistic and extralinguistic nature, etc.

Key words: *concept, anthropocentrism, cognitive linguistics, conceptualization, linguoculturology frame.*

Redaksiya heyətinin üzvü Fil.ü.f.d. Musayev Nəsrəddin Musa oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 8123

DİL VƏ TƏFƏKKÜR ARASINDAKI ƏLAQƏ

Zeynəb NAĞIZADƏ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27 oktyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 14 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 27th of October, 2025; accepted: 14th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *dil, təfəkkür, fənlərarası əlaqə, psixologiya, şüur, skeptisizm, XIX-XX əsrlər*

Giriş

Tədqiqatın obyekti dil və təfəkkür, onlar arasındakı əlaqə olmuşdur. Tədqiqatın məqsədi dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni öyrənməkdən ibarətdir.

Təfəkkür haqqında, onun nə olduğu, insan üçün əhəmiyyəti barəsində məlumat verilir. Təfəkkürün məqsədi, onun nələri ifadə edə bilməsi mövzularına, eyni zamanda söz anlayışına da toxunulur, onun təfəkkürlə əlaqəsi vurğulanır. Dilin yaranma və inkişaf tarixi haqqında danışılır. Dildə zamanla olan dəyişikliklər, eyni zamanda dünya dilləri arasında müəyyən fərqliliklərlə bərabər ümumi qanunauyğunluqların olması nəzərə çatdırılır.

Təfəkkür və dil, təfəkkür və söz anlayışlarından bəhs edilir. Bu mövzular barədə dəyərli şəxsiyyətlərin fikirləri, dil və təfəkkürə yanaşma tərzləri haqqında məlumat verilmişdir.

1. Təfəkkür anlayışı

Təfəkkür insan idrakının ən yüksək forması olub, ətraf aləmin mahiyyətini dərk etməyə və hadisələr arasında əlaqələri müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Təfəkkürün elmi təsnifatı onun məzmununa, formasına, səviyyəsinə və inkişaf mərhələlərinə görə müəyyən edilir (11).

Əvvəlcə, məzmununa görə təfəkkür nəzəri və praktiki növlərə ayrılır. Nəzəri təfəkkür hadisələrin mahiyyətini və qanunauyğunluqlarını anlamağa yönəlmiş düşüncə formasıdır, elm və fəlsəfi idrakda mühüm rol oynayır. Praktik təfəkkür isə insanın gündəlik həyat fəaliyyəti ilə bağlı qərarların və əməli fəaliyyətin əsasında dayanır (15).

Formasına görə təfəkkür konkret (obrazlı) və abstrakt (məntiqi) tiplərdə təzahür edir. Konkret təfəkkür hissi obrazlara söykənir və daha çox uşaqlarda və yaradıcı şəxslərdə üstünlük təşkil edir, abstrakt təfəkkür isə anlayışlar və məntiqi nəticələr üzərində qurulur.

Səviyyəsinə görə təfəkkür empirik və teoretik mərhələlərə bölünür. Empirik səviyyədə düşüncə müşahidə və təcrübəyə əsaslanır, teoretik səviyyədə isə ümumiləşdirmə və qanunauyğunluqların aşkarlanması baş verir (10).

İnkişaf mərhələlərinə görə konkret əməli və formal-məntiqi təfəkkür fərqləndirilir. Konkret əməli təfəkkür uşaqlıqda, formal-məntiqi təfəkkür isə yetkin yaş dövründə formalaşır (19).

Nəhayət, fəaliyyət xarakterinə görə təfəkkür intuitiv, analitik və kreativ növlərə

* *magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: zeynebnaghizade@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3075

ayrılır. İntuitiv təfəkkür hissə və təcrübəyə əsaslanır, analitik təfəkkür hadisələri hissələrə ayıraraq təhlil edir, kreativ təfəkkür isə yeni ideyaların yaranmasına şərait yaradır

2. Dil anlayışı

Dil ictimai hadisə kimi həm düşüncənin ifadə vasitəsidir, həm də mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Onun elmi təsnifatı mənşə, quruluş, yayılma arealı və funksiyalar baxımından aparılır (17).

Mənşəyinə görə təsnifatda dillər təbii, süni və ölü dillərə bölünür. Təbii dillər xalq tərəfindən tarix boyu formalaşmış danışıq sistemləridir, məsələn, Azərbaycan dili və ingilis dili. Süni dillər xüsusi məqsədlə yaradılmışdır, məsələn, Esperanto və proqramlaşdırma dilləri. Ölü dillər isə artıq gündəlik ünsiyyətdə işlənməyən, lakin yazılı mənbələrdə qorunmuş dillərdir (17).

Coğrafi və areal baxımından təsnifat dillərin yayıldığı ərazi ilə bağlıdır. Milli dillər müəyyən xalqın dilidir, regional dillər bir neçə ölkədə işlənir, beynəlxalq dillər isə xalqlararası ünsiyyət vasitəsidir (16).

Qohumluq və genealoji baxımdan təsnifat dillərin mənşəcə bir-biri ilə əlaqəsini müəyyən edir. Bu baxımdan hind-Avropa, Altay, Sami-Hamit, Çin-Tibet və Qafqaz dilləri ailələri fərqləndirilir (6).

Quruluş baxımından təsnifatda dillər qrammatik sistemlərinə görə flektiv, aqlütinativ, izoləedici və polisintezik tiplərə ayrılır. Məsələn, rus və alman dilləri flektiv, türk və Azərbaycan dilləri aqlütinativ, Çin dili izoləedici dillər qrupuna daxildir.

Funksional baxımdan təsnifat isə dilin ictimai və kommunikativ funksiyalarını müəyyən edir. Bu baxımdan dil həm ünsiyyət, həm düşüncə, həm də mədəniyyət vasitəsidir (20, s. 7).

Beləliklə, dilin elmi təsnifatı onun çoxcəhətli mahiyyətini əks etdirir və dilçiliyin müxtəlif sahələrində – tarixi, tipoloji, struktur və sosial tədqiqatlarda mühüm əhəmiyyət daşıyır.

3. Dil və təfəkkür arasındakı əlaqə

"Təfəkkür" termini ərəbcə "fikir" sözündəndir. Amma termin olaraq bu sözün mənası çox genişdir, belə ki, o, həm psixologiya, həm məntiq, həm də idrak nəzəriyyəsi və s. sahələrlə bağlıdır. Burada isə təfəkkürün dil və nitqlə bağlı cəhətləri haqqında danışılacaq. Məlum olduğu kimi, dil, konkret halda isə nitq insan beynində yaranmış fikrin ifadəsi zəruriliyindən yaranmışdır" (2, s.104). İnsan fikirləşməsə, danışmağı da bacarmaz. Hamıya bəllidir ki, təfəkkür özü maddi olmayıb, yüksək inkişaf etmiş materiyanın – beynin məhsuludur. Dillə şüurun əlaqəsinə gəldikdə, bu, daha çox nitqlə bağlıdır.

Danışanın obyektiv hadisə və aləmə qarşı münasibəti əsasında və başqa faktorlar mövqeyində onun nitqi formalaşır. Dil və təfəkkür, söz və məfhum – dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, belə ki, söz dilə, məfhum isə təfəkkürə aid bir anlayışdır. Sözlə dilçilik elmi, məfhumla məntiq məşğul olur. Dil ilə təfəkkürün qırılmaz əlaqəsi özünü söz ilə məfhum arasında da göstərir. Dil və təfəkkür problemi fəlsəfənin əsas məsələsi ilə sıx əlaqədardır və əsas məsələnin həllində filosofların fikir ayrılığı, onların iki əks qütbdə toplanması şüur və nitq, dil və təfəkkür probleminə münasibətdə də özünü büruzə verir. Bu problem və bununla bağlı bir çox məsələlər filosofların kəskin mübahisələrinə səbəb olmuşdur, belə ki, onların bir qismi dil və təfəkkürü eyniləşdirir, digər bir qismi isə onları ayırırlar. Birincilərin fikrincə, zəka dildir, ikincilər isə təfəkkürün dildən ayrı fəaliyyət göstərdiyini və dilin məhz təfəkkürün məhsulu olduğunu deyirlər. Mövcud fikirlərə görə, təfəkkürsüz dil mövcud ola bilməz, eyni zamanda, dil olmadan təfəkkür də, fikir də mövcud ola bilməz. Şüurla nitqin, fikirlə dilin ayrılmaz vəhdətdə olması o demək deyildir ki, bunlar bir-biriylə eynidir. Şüur və fikirlə söz arasındakı fərq ondan

ibarətdir ki, şüur obyektiv gerçəkliyi əks etdirir, dil isə həmin gerçəkliyi və fikri ifadə edir. Dil və təfəkkür ilk baxışda ayrı-ayrı hadisələr kimi görünür, belə ki, dil insanlar tərəfindən həssaslıqla dərk edilən səslər şəklində çıxış edir və bu, dilin maddi təbiətinin təzahürüdür. Təfəkkür isə, əksinə olaraq, ruhi hadisə kimi çıxış edir, onu biz bilavasitə dərk edə bilmirik. Dil və təfəkkürə ümumi və səthi mənada yanaşmaq doğru deyil. Hər iki anlayışı daha yaxından öyrəndikdə görünür ki, onların müqayisəsi nisbi xarakter daşıyır. Belə məlum olur ki, dil və təfəkkürün bir-birinə münasibətini materialist və idealist münasibətlər kimi fəlsəfənin əsas məsələsi fonunda öyrənmək olmaz və onlar qarşı-qarşıya qoyula bilməz. "Dil və təfəkkürün bəzi məsələlərinə toxunmaq zəruri hesab olunur. Təfəkkür maddi aləmin beynimizdə inikasıdır və obyektiv aləm, onun əlaqə və münasibətləri təfəkkürün vahid məzmununu yaradır. Belə ki, təfəkkür ayrı-ayrı düşüncələrin ümumi formada olmasıdır və fəaliyyəti yalnız insana məxsusdur və o, ictimai həyatın məhsuludur, cəmiyyətlə bir yaranıb və inkişaf edir. Onun fəaliyyəti insanların ictimai münasibətlərinin inkişafı və onların arasında ünsiyyətin tələb olunması ilə müəyyənləşdirilir" (1, s.155). İnsan xarici aləmlə bağlıdır və o, hiss üzvləri vasitəsi ilə bu aləmdəki əşyaları, hadisələri duyur və əks etdirir, lakin hadisələrin daxili aləminin, onların inkişaf qanunauyğunluqlarının dərk olunması üçün yalnız hiss üzvləri kifayət deyildir. Çünki bu zaman hadisələr haqqında yalnız təsəvvür əmələ gəlir ki, bu da hadisələr haqqında ümumiləşdirmə yaratmağa imkan vermir. İnsan yalnız abstrakt təfəkkür, məntiqi idrak pilləsinə qalxmaqla hadisələrin əsas və mühüm cəhətlərini ümumiləşdirir və məfhum əmələ gətirir.

Dil və təfəkkür bir-birindən ayrı mövcud ola bilmir, onlar vəhdət təşkil edirlər. İ.Disgenə görə, "onların (dil və təfəkkürün) vəhdətini rəssamla fırçanın əlaqəsinə bənzətmək olar. Belə ki, təfəkkür də rəssam kimi aləmin inikasını verir, dil isə hadisələrin əksini yaradan fırça rolunu oynayır. Dillə təfəkkürün vəhdəti, hər şeydən öncə, fikrin bilavasitə gerçəkliyi olmasındadır. Lakin dil və təfəkkür eyni deyildir" (4, s. 350). Bəzi alimlərin fikrincə, həm məntiqi quruluşu, həm də psixoloji qanunauyğunluqları ilə ümumbəşəri xarakter daşıyan təfəkkür bir-birindən təkcə fonetik baxımdan deyil, qrammatik quruluşuna, dil vahidlərinin xarakterinə və leksik məna sisteminə görə kəskin fərqlənən müxtəlif tipli dillərlə ifadə oluna bilir. Əgər dilin təfəkkürdən asılılığı mövcud olsaydı, onda müasir xalqların təfəkkürlərinin məntiqi quruluşunun ümumiliyi müqabilində onların dilləri də ümumi quruluşa malik olmalı və sözün mənası sahəsində fərq olmamalıdır. İnsan təfəkkürü ümumbəşəri səciyyəyə malik olduğu halda, dil milli xarakter daşıyır, bu səbəbdən, müxtəlif xalqların təfəkküründə eyni şəkildə formalaşan məfhum ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif səs kompleksləri ilə ifadə oluna bilir. Dil toxunulmaz, milli mənsubiyyətli, əvəzsiz və müqəddəs bir nemətdir. Dil milli sərvətdir" (3, s. 241-277). Hər birimiz dil vasitəsilə fikrimizi dolğun verir, həm maddi-mənəvi, həm də milli ehtiyaclarımızı çatdıra bilirik. Dünyanı dilsiz təsəvvür etsək, o, anlayışlarsız, mədəniyyətsiz olardı. İnsan onlar arasında rabitə rolunu oynayır və dil insanın fikirləşdiyi, qavradığı və yadda saxladığı şeylərə təsir edə bilir. Müvafiq olaraq, təlim insanın sözlü (fikri) gücünü artırmaq məqsədi daşıyır, lakin fikri proseslər əksər hallarda sözsüz baş verir. XIX və XX əsrlərdə dilçilik, fəlsəfə və psixologiya, öz müstəqil inkişaf yollarına qədəm qoymağa çalışarkən dil və təfəkküllə bağlı klassik problemlər labüd olaraq yenidən meydana gəldi və bir-birindən ayrılan həmin sahələr arasında əlaqə yaratmağa və onların səylərini istiqamətləndirməyə və dəyərləndirməyə xidmət etdi.

Son onillikdə bu fənlərin kifayət qədər süni şəkildə ayrılması, bəlkə də, sona çatmasına dair işarə mövcuddur. Artıq hər bir elm sahəsinin digərlərindən tamamilə asılı olmamasını nümayiş etdirmək qürur sayılmır və klassik problemləri yeni və bəzən təklif şəklində formulə etmək kimi yeni maraqlar yaranmaqdadır. Məsələn, kibernetika və ünsiyyət nəzəriyyəsi elmlərinin vəd etdiyi yeni perspektivlər baxımından və uzun müddət

hakim olan fikirləri şübhə altına qoyan və bizim intellektual mühitin bir hissəsinə tanış elmi təxəyyülü, demək olar ki, şüurdankənar, müəyyən buxovlardan azad müqayisəli və fizioloji psixologiyadakı inkişafın əsasına zidd mövqedən çıxış etmək imkanı verən yeni maraqlar yaranmağa başladı. Bütün bunlar çox ruhlandırıcıdır, belə hesab edilir ki, koqnitiv psixologiyada və onun dilçilik adlanan xüsusi bölməsində sağlam fikir bir neçə il ərzində olduğundan daha güclüdür. Ən ruhlandırıcı əlamətlərdən biri yaxın keçmişdəki ortodoks baxışlara dair skeptisizmin hələ yaranmamış ortodoksal baxışın cazibədarlığı və qorxusu anlayışı ilə birləşməsidir. Bu da mövcud olarsa, yeni və mənasız doqmanın inkişafının qarşısını ala bilər. "Təfəkkürün və xüsusilə, insan dilinin təbiətinə dair təlim və fərziyyələrin tarixinə nəzər salanda, diqqətimiz, təbii olaraq, XVII əsrə yönəlir. "Dahilər əsri" adlanan bu əsrdə müasir elmin əsaslarının möhkəm zəmini qoyulmuş və hələ də bizə çətin gələn problemlər tam aydın və təlqinedici şəkildə müəyyən edilmişdir. Bir çox ötəri baxımdan kənara çıxan bu günün intellektual mühiti Qərbi Avropada on yeddinci əsrdə olduğuna bənzəyir. Dilin təfəkkürə təsiri psixologiyada çox mübahisəli məsələdir" (1, s.55). Dilçi B.Uorf təsdiq etmək istəyirdi ki, dil təfəkkür üsulunu müəyyən edir. Uorfun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə görə, "müxtəlif dillər gerçəkliyi müxtəlif cür qavramağa gətirib çıxara bilir və dil özü insanın əsas ideyasını formalaşdırır" (19, s.120). Dili öyrənməklə mədəniyyət haqqında çox şey öyrənmək mümkündür, dili itirməklə isə dillə bağlı olan təfəkkürü də itiririk. Dilin təfəkkürə təsir etməsi qabiliyyəti söz ehtiyatının artırılması hesabına təhsilin əsas hissəsi üçün mühüm rol oynayır. Dilin fikri formalaşdırmaq və ya ifadə etmək vasitəsi kimi qiymətləndirilməsi dilin idraki fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dil ünsiyyət prosesində fikrin ifadə vasitəsi kimi həm də qarşılıqlı anlama üçün vasitədir. Dilin fikri ifadə etmək, ünsiyyəti yaratmaq, inikas vasitəsi, ətrafda baş verən hadisələrin əlamət və xassələrini əks etdirmək keyfiyyətləri vardır.

Dilin təfəkkürə təsiri psixologiyada çox mübahisəli məsələlərdəndir. Dilçi B. Uorf təsdiq etmək istəyirdi ki, dil təfəkkür üsulunu müəyyən edir. Uorfun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə görə, müxtəlif dillər gerçəkliyi müxtəlif cür qavramağa gətirib çıxarırdı. "Dil özü insanın əsas ideyasını formalaşdırır. Uorf təsdiq edir ki, xopi tayfasında felin keçmiş zaman forması yoxdur. Xopi tayfası asanlıqla keçmiş haqqında fikirləşə bilməz" (19, s.123). Uorfun nisbilik nəzəriyyəsi bir dildə danışan və dilin fikrin ötürücüsü kimi başa düşən insanlar üçün yaddır. Amma iki müxtəlif sistemli dillərdə danışan ingilis və yapon, yəqin ki, müxtəlif dillərdə fərqli fikirləşirlər. İki dildə danışan bir çox insanlar hesab edir ki, istifadə etdikləri dildən asılı olaraq, fərqli qavrayış nümayiş etdirirlər. Dili öyrənməklə mədəniyyət haqqında çox şey öyrənmək mümkündür. Dili itirməklə dilə bağlı olan təfəkkürü də itiririk. Yeni qvineyalılar ingilis və ya fransız dillərindən istifadə etmədən forma və rəngi bildirən şeyləri qeyd edilən dillərin nümayəndələri kimi qavrayır. Lakin ingilis, fransız və ya forma və rəngi bildirən sözlərin olduğu dillərin sözləri insanın nə fikirləşdiyinə, nə haqqda düşündüyünə təsir edir, ona görə söz seçimində insan çalışır ki, sözlər şeyləri dəqiq əks etdirsin. Dilin təfəkkürə təsir etməsi qabiliyyəti söz ehtiyatının artırılması hesabına təhsilin əsas hissəsi üçün mühüm rol oynayır və dilin fikri formalaşdırmaq və ya ifadə etmək vasitəsi kimi qiymətləndirilməsi dilin idraki fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Dil ünsiyyət prosesində fikrin ifadə vasitəsi kimi, həm də qarşılıqlı anlama üçün vasitədir. Dilin fikri ifadə etmək, ünsiyyəti yaratmaq, inikas vasitəsi, ətrafda baş verən hadisələri, şeylərin əlamət və xassələrini əks etdirmək keyfiyyətləri vardır. Eksperimental tədqiqatlara görə, orta məktəbi bitirən şagird 80 minə qədər söz bilir. Bu, orta hesabla hər ilə 5000, gündəlik isə 13 sözün mənimsənilməsi deməkdir. Sintaksisin qanunauyğunluqlarını çətinliklə izah etmək mümkün olsa belə, uşaq dili çox asanlıqla başa düşür və insanın dilə qabiliyyəti çoxlu suallar doğurur. Uşaqlarda dilin inkişafı onun strukturu ilə əlaqəlidir. Körpə dilə yiyələnməyib (in fautis – danışmayan deməkdir), lakin 4 aylıq uşaq ananın dodaqlarından onun nə demək istədiyini seçir və səsləri

tanımağa başlayır. Uşaq sifətə baxmaqla, tələffüz edilən səsləri ayırd etməyə çalışır və səslərin tələffüzü zamanı dodaqların vəziyyəti uşaq üçün həm də ona qarşı davranış tərzi kimi anlaşılır. "3-4 aylıq uşağın qığıltıları müxtəlif səslərlə müşayiət olunur və ilk dövrlərdə o, dillə bağlı deyil. Uşağın dilə yiyələnməsi bir neçə mərhələdən keçməlidir. Birsözlü mərhələ 1 yaşdan 2 yaşa qədər olan dövrdür, cüttərkibli mərhələ isə 2 yaşdan sonra başlayır. Əsasən, uşaq iki sözdən ibarət cümlələr ifadə etməyə başlayır, universal qrammatika isə artıq ifadə olunmağa başlayır.

Uşaqların dilə yiyələnməsi səs və intonasiyanın ailədəki mərhələsi çərçivəsində baş verir. 10 aylıq uşağın qığıltıları ana üçün artıq aydın səs rolunu oynamağa başlayır. Ana dilinin fonem səslərinə uyğun olmayan səslər yoxa çıxır. Uşaq eşitmədiyi səsləri fərqləndirmək qabiliyyətinə malik olmur. Səsli dil isə fonem düzəldən tərkibə malikdir, əl hərəkət və formaları ilə müəyyənləşir. Uşaq qığıltılarında nitq səsləri ayrılmağa başlayır (4 aylıq), 10 aylığında ana dili səsləri və s. inkişaf edir. Dilə yiyələnmə anadangəlmə və yaratma olmaqla aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: irsi amil, nitqin anlanılmasına cavab verən mexanizmlərin quruluşu, dil mühiti inkişafına davranış isə ana dilini mənimsəməyə kömək edir.

Nəticə

Dil mühüm ünsiyyət vasitəsi olmaqla bərabər, sosial varlıqdır. Müxtəlif dillər öz quruluşu, leksik və qrammatik cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Təfəkkür isə qavrayış vasitəsilə əldə edilən bilikləri qarşılaşdıraraq müqayisə edir, yeni bilikləri müəyyən edərək araşdırır, onlar arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirir və gerçəkliyin mahiyyətinə vararaq onu dərk edir. Təfəkkürün dillə əlaqəsinə gəldikdə isə, o, dillə sıx bağlıdır. Çünki insan düşünməsə, danışa bilməz, onları bir-biri olmadan düşünmək olmaz. İnsan isə dil və təfəkkür arasında rabitə rolunu oynayır və təfəkkürün bazasını dil ilə ifadə edir. Təfəkkür ümumbəşəri, dil isə milli səciyyə daşıyır. Əsas nüans isə ondan ibarətdir ki, dilin unudulması həm xalqın varlığının yox olması, həm də dillə bağlı təfəkkürün unudulması deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı: ADPU Nəşriyyatı, 2005, 226 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 142 s.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017, 722 s.
4. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Gənclik, 2011, 575 s.
5. Bayramov A., Məhərrəmov Z. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015, 237 s.
6. Əfəndiyev A. Ümumi dilçilik. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2014, 426 s.
7. Əliyev M. İdrak və təfəkkürün psixoloji əsasları. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2016, 488 s.
8. Əlizadə F. Dil norması və cəmiyyətimiz // Təhsil jurnalı, 2018, s.72-75.
9. Əsgərov M. Dilin mahiyyəti və funksional quruluşu. Bakı: Elm, 2017, 142 s.
10. Köçərli F. İnsanın idrak fəaliyyəti və onun inkişaf mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2019, 415 s.
11. Quliyev N. Ümumi psixologiya: təfəkkür və idrak problemləri. Bakı: Təhsil, 2018, 653 s.
12. Ümumi dilçilik müntəxəbatı. Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının 100 illiyinə. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 320 s.
13. Vəliyev R. Təfəkkür və məntiqin fəlsəfi əsasları. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2013, 122 s.
14. Campbell L. Historical Linguistics: An Introduction (3rd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013, 419 p.
15. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: MIT Press, 1965, 419 p.
16. Comrie B. The World's Major Languages. New York: Routledge, 2019, 928 p.
17. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University

Press, 2003, 491 p.
18. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. New York: International Universities Press, 1952, pp. 25-36.
19. Sternberg, R. Cognitive Psychology. Belmont: Thomson Wadsworth, 2006, 595 p.
20. Humboldt, W. Von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. Berlin: Dümmler Verlag, 1836, 511 p.

Резюме

Зейнаб Нагизада

Взаимосвязь языка и мышления

Мышление является высшей формой человеческого познания, Мышление является высшей формой человеческого познания, выражающейся в способности сравнивать, обобщать и выявлять сущность явлений. Его главная функция заключается в раскрытии причинно-следственных связей и внутренних закономерностей реальности. Однако процесс мышления неразрывно связан с языком, так как именно слово выполняет роль средства абстрагирования, формирования понятий и социальной коммуникации. Язык, в свою очередь, представляет собой социальное явление, возникшее в процессе трудовой деятельности первобытного человека. Он служит не только средством общения, но и носителем культуры, национальной идентичности и исторической памяти народа. В историческом развитии одни языки сохраняют жизнеспособность, другие же исчезают, превращаясь в «мертвые языки». Это подтверждает органическую связь языка и общества. Связь мышления и языка является неразрывной: мышление составляет содержание, а язык – форму его выражения. Вместе с тем они не тождественны. Мышление принадлежит сфере духовного, тогда как язык представляет собой материальную оболочку. В философии существуют различные подходы к этому вопросу: одни исследователи отождествляли мышление и язык, другие – разграничивали их.

Согласно гипотезе лингвистической относительности, язык влияет на восприятие и интерпретацию мира человеком. Говорящие на разных языках могут по-разному осмыслять реальность. Таким образом, язык тесно связан с культурой, и его утрата ведет не только к исчезновению общения, но и в известной мере к утрате мышления. Освоение языка детьми происходит постепенно и определяется как врожденными когнитивными механизмами, так и социальным окружением, выражающейся в способности сравнивать, обобщать и выявлять сущность явлений.

Ключевые слова: *язык, мышление, междисциплинарность, психология, сознание, скептицизм, XIX-XX*

Summary

Zeynab Naghizada

The Interrelation between Language and Thought

Thought is the highest form of human cognition, expressed in the ability to compare, generalize, and reveal the essence of phenomena. Its main function lies in uncovering the cause-and-effect relationships and internal regularities of reality.

However, the process of thinking is inextricably linked to language, as the word serves as the means for abstraction, concept formation, and social communication. Language, in turn, is a social phenomenon that arose during the labor activities of primitive man. It serves not only as a means of communication but also as a carrier of culture, national identity, and the historical memory of a people. In the course of historical development, some languages remain viable, while others disappear, turning into "dead languages." This confirms the organic link between language and society.

The connection between thought and language is inseparable: thought constitutes the content, and language is the form of its expression. At the same time, they are not identical. Thought belongs to the spiritual sphere, while language represents its material shell. In philosophy, there are various approaches to this issue: some researchers identified thought and language, while others differentiated them.

According to the hypothesis of linguistic relativity, language influences a person's perception and interpretation of the world. Speakers of different languages may comprehend reality differently. Thus, language is closely connected with culture, and its loss leads not only to the disappearance of communication but also, to some extent, to the loss of thought. The acquisition of language by children occurs gradually

and is determined by both innate cognitive mechanisms and the social environment.

Key words: *language, thought (thinking), interdisciplinarity, psychology, consciousness, skepticism, 19th-20th centuries (XIX-XX)*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

PEDAQOGİKA

UOT 371

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL STRATEGİYASINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN PRİORİTETLİYİ

Mehriban SƏRDAROVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 8 noyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 25 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 8th of November, 2025; accepted: 25th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *milli təhsil strategiyası, Azərbaycan təhsili, Heydər Əliyev, milli-mənəvi dəyərlər, azərbaycançılıq, milli təhsilin qaynaq mənbələri*

Giriş

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dövlətçiliyimiz qarşısındakı misilsiz xidmətləri çoxsahəliliyinə və əhatə dərəcəsinin genişliyinə görə ayrı-ayrı rakurslardan tədqiq edilməyə böyük imkanlar açmış və açmaqdadır. Bu, həm də ona görədir ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin ən yeni tarixi Heydər Əliyevin təcrübi irsinin tarixidir. Dövlət quruculuğunun bütün sahələri üzrə strategiyaların və fundamental konsepsiyaların müəllifi olan Heydər Əliyevin milli ideyaları zaman-zaman aktuallığını qorumaqdadır. Çünki nəinki öz zamanının, həm də gələcəyin böyük şəxsiyyəti statusuna malik olan Ulu Öndərin ideyaları Azərbaycanın müstəqilliyinin, suveren dövlət kimi inkişafının və möhkəmləndirilməsinin təməl prinsipləri kimi çıxış edir.

Heydər Əliyevin: *"Cəmiyyətin gələcək tərəqqisi bir çox cəhətdən indi gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılı olacaqdır"* (6) fikir-şüarı daxilində təhsil strategiyasının hansı ideyalarla zənginləşdirilməsini də nəzərdə tuturdu.

Təhsilşünas rəhbərin 1993-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan təhsilinin hansı istiqamətdə inkişafı ilə bağlı fikirlərinin, çıxışlarının tədqiqindən belə bir qənaət hasil olur ki, Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyasının milli ideyalarla zənginləşdirilməsi özü bir strateji hədəf kimi çıxış edir. Ulu Öndərin bu istiqamətdəki irsində Azərbaycan xalqının milli ideyasını, milli dəyərlərini özündə əks etdirən təhsil qaynaqlarını əldə rəhbər tutmaq zərurəti milli dövlətçiliyin davamlı qorunması məsələsi kimi çıxış edir. Heydər Əliyevə görə, bir-birini əvəzləyən nəsillərin milli ideologiyaya yiyələnməsi bu gün ideoloji əsaslarını müəyyənləşdirdikləri təhsildən başlayır və bu işin düzgün təşkili dövlətçilik üçün həyati əhəmiyyətə malikdir.

Burada Heydər Əliyevin çağdaş tariximizin bütövlüyünün, kəsilməzliyinin təmin edilməsində mühüm yerə malik ideyalarından birindən – milli-mənəvi dəyərlərimizin milli təhsil quruculuğundakı prioritetliyindən bəhs edilir.

1. Heydər Əliyevin təhsil irsində milli-mənəvi dəyərlərin prioritetliyi

Azərbaycan dövlətçiliyinin ən yeni tarixinin yaradıcısı, xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin zəngin təmayüllü quruculuq fəaliyyətində nəzəri və təcrübi təhsil

* *doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
e-mail: mehribanserdarova@mail.ru
Orcıd: https://orcid.org/0009-0000-8876-7051
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3076

irsinin ehtiva olunduğu milli təhsil strategiyası xüsusi yer tutur.

Haqlı sual yarana bilər ki, Heydər Əliyevin sovet ideologiyasının hakim olduğu birinci dövr təhsil siyasətində milli təhsil barədə qənaət irəli sürmək absurd deyilmi? Lakin həmin illərdə Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, sosial-mənəvi həyatının bütün sahələrində miqyasına və istiqamətinə görə totalitar şəraitin sədlərini aşan, milli zəmində bünövrəsi qoyulan proseslər bu qənaəti doğruldur. Daha dəqiq desək, sovet rejiminin sərt məngənəsi, əcdadlarımızdan miras qalan tarixi təhsil ideyalarımıza qarşı reqressiv münasibət şəraitində milli təhsil ideyalarının canlandırılması, inkişaf etdirilməsi, zənginləşdirilməsi milli təhsil tariximizdə xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

Həmin dövr ölkəmizin həyatının bir-birindən fərqli müstəvilərinin inkişaf tarixinə nəzər yetirsək, görünəcək ki, Ulu Öndər xüsusi cəsarət və cürət tələb edən bu prosesləri bir konsepsiyaya əsaslanıb həyata keçirir. Ədəbi-tarixi prosesə, milli ideyanın dirçəldilməsinə söykənən bu konsepsiya tarixin gedişatını dəyişdirməyə qadir olmaqla, həm də bugünkü yenilməzliyimizin əsasını təşkil edir. Təhsilə son məqsəd, nəticə kimi deyil, vasitə kimi baxan təhsilşünas rəhbərin müəllifi olduğu böyük dirçəliş və inkişaf konsepsiyasında milli təhsil strategiyası xüsusi çəkiyə malikdir.

Müasir milli təhsil strategiyasının bünövrəsinin qoyulduğu 1969–1982-ci illər sovet dövlət quruculuğu adı ilə milli dövlətçilik rəmzlərinin reqressiyaya uğradılması, milli ideyanın və daşıyıcılarının repressiyaya və təqiblərə məruz qalması, Azərbaycanın mərkəzi Moskva üçün aqrar ölkəyə çevrilməsi ilə xarakterizə olunan yarım əsrə yaxın bir dövrdən sonra təhsil tariximizə inqilabi yüksəliş, intibah hadisəsi kimi daxil olub. Heydər Əliyev xalqın milli mənlik ruhunun canlanmasını, dirçəldilməsini, özünüdərk və soy-kökə qayıdışının təmin edilməsini, milli əqidəyə yiyələnməsini milli mənəviyyat hadisəsi kimi qəbul edir, bunların xalqda formalaşdırılmasını özünəməxsus təhsil siyasəti ilə həyata keçirirdi. Heydər Əliyevə görə, təhsilin bilik vermək vəzifəsindən daha uca missiyası xalqın milli kimliyini və mənəvi dəyərlərini yaşatmaq istiqamətindəki işidir. Hələ o dövrdən təhsili millətin gələcəyi hesab etməklə onun milli zəmində inkişaf etdirilməsini, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını, milli dəyərlərin gələcəyin əsas dayağı kimi formalaşdırılmasını ön plana çəkirdi.

Ulu Öndər ana dilini milli kimliyin əsas şərti saymaqla, milli-mənəvi dəyərləri yaşadan başlıca qüvvə hesab etmişdir. Onun Azərbaycanda siyasi fəaliyyətinin birinci dövründə ana dilində təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin yaradılması, milli pedaqoji və elmi-pedaqoji kadr hazırlığında düşünülmüş strategiya və taktikanın həyata keçirilməsi, xalqın mənəvi təkamülündə, gəncliyin milli özünüdərkində milli ədəbiyyatımızın yerini bilərək, ona xüsusi qayğının göstərilməsi, ədəbiyyat yaradıcılığında Azərbaycan dilinin aparıcı dil olması, Azərbaycan dilinin tarixinin o zamana qədər görünməmiş bir ardıcıllıqla araşdırılması, müasir Azərbaycan dilinə aid çoxcildli kitabların yazılması, ali məktəblər üçün ana dilində dərsliklərin tərtibi və onların Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görülməsi, ana dilini araşdıran alimlərin əməyinin yüksək qiymətləndirilməsi və s. (1, s. 131) onun dövlətçilik-milli ideologiya-milli təhsil triadasının təməl cövhəri kimi çıxış edir.

1970-1982-ci illərdə ölkəmizdə böyük ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin ideallarının təbliğinə, özünüdərk proseslərinin dərinləşdirilməsinə, vətənpərvərlik ideyalarının genişləndirilməsinə yönəlmiş milli siyasət proqramı yeni nəslin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində, milli-mənəvi dəyərlərimizi mənimsəməsində, milli zəminli dünyagörüşlərinin formalaşmasında təzahür edir. Təsadüfi deyildir ki, həmin illərdə ideya mövzusunun zənginliyi, rəngarəngliyi, milli prioritetliyi ilə seçilən, bu gün də xüsusilə sevilən bədii nümunələrin yaranması Ümummilli Liderin Azərbaycan gəncliyinin milli özünüdərk tərbiyəsində mühüm xidmətlərindən biri olmaqla, heç şübhəsiz, həm də milli təhsil siya-

sətinin tərkib hissəsidir.

Obrazlı desək, sovet ideologiyasının milli yaddaşımızın dondurulması istiqamətindəki siyasətində Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasını reallaşdıran ana dili strategiyası məşhur "Ey türk, titrə, özünə dön!" tezisi kimi çıxış etməklə özünədönüşü, soy-kökə qayıdışı heykəlləşdirir, əcdadlarımızdan gələn və ruhumuzda yer tutan müqəddəs közü alovlandırır.

Tədqiqatın obyektindən kənara çıxmamaqla Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin I dövründə Azərbaycanda milli ruhun canlanmasında verdiyi töhfələri yuxarıda gətirdiyimiz ümumi faktların nümunəsində göstərməkdə məqsəd həmin dövrün II dövr fəaliyyətinin şərti olmasını əsaslandırmaqdan ibarətdir. Təsadüfi deyildir ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasını o illərdə ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun yüksəldilməsinin tərkib hissəsi kimi çıxış etməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevlə bağlı verdiyi fərman və sərəncamlarda dəfələrlə vurğulayır.

Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycanda I dövr rəhbərliyində təhsil siyasəti müəyyən istiqamətlərlə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi kimi təzahür edir. Ümumiyyətlə, araşdırmalarda ən yekdil qənaət Heydər Əliyevin siyasət aləmində ən böyük xidmətinin müstəqil Azərbaycan dövlətinin özülünün və əsas sütunlarının qurulması, inkişafa, yüksəlişə istiqamətləndirilməsi kimi qəbul edilir.

2. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Təhsil strategiyasının milli ideyalarla zənginləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasının milli təhsil strategiyasının tədqiqindən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, o, Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli ideologiya konsepsiyasının mühüm komponentlərini ehtiva etməklə böyük bir ideologiyanın – azərbaycançılıq ideologiyasının təzahürüdür.

Azərbaycanın seçdiyi, həyata keçirdiyi siyasi kursun beynəlxalq aləmdə tutduğu mövqe dövlətimizin milli ideologiyasının başlıca komponentlərinin, əsas istiqamətlərinin uğurla gerçəkləşdirilməsinin nəticəsidir.

Artıq 32 ildir ki, Azərbaycan Respublikasında davam etdirilən vahid siyasi kurs və tədqiqatın I hissəsində göstərilən faktlar deməyə əsas verir ki, bu kurs ölkəmizdə 1969-cu ildən Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli ideya axtarışlarının sağlam təməlləri üzərində qurulmuşdur.

Heydər Əliyevə görə, bir-birini əvəzləyən nəsillərin milli ideologiyaya yiyələnməsi bu gün ideoloji əsaslarını müəyyənləşdirdikləri təhsildən başlayır və bu işin düzgün təşkili dövlətçilik üçün həyati əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyev göstərir ki, *"Müstəqil dövlət olmaq üçün xalqın gərək mentalitet səviyyəsi olsun. Xalqın mentalitetini qaldırmaq isə bir-iki günün işi deyil. Bir çox nəsillərin işidir, bununla məşğul olmaq lazımdır"* (2, s. 159). Və xalqın kökünün düzgün müəyyənləşdirilməsi, zəruri qaynaq mənbələrinin quruculuq işində rəhbər tutulması, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin qorunması və adət-ənənələrinin haqqa, ədalətə, humanist ideyalara söykəndiyinin ümumbəşəriliyinin göstərilməsi Ulu Öndərin xalqa, dövlətə, dövlətçiliyə "ən böyük xidmətinin" mühüm tərkib hissəsidir.

Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətində əsrlərdən bizə miras qalmış milli-mənəvi dəyərlərin qorunması milli mövcudluğumuzun sərhədlərini aşaraq, siyasi mövcudluğumuzun, dövlətçiliyimizin qarantı kimi çıxış edir. Dövlətin ən əsas funksiyalarından biri də milli-mənəvi varlığımızın qorunub saxlanması kimi müəyyənləşir. Buna görə də millətin mədəni-mənəvi mövcudluğunun bütün təzahürləri: dil, din, folklor, milli-mənəvi dəyərlərin vahid bir ideya ətrafında sıx surətdə birləşməsi ən vacib dövlətçilik məsələsi kimi çıxış edir. Milli ideologiyanın ya-

radılması və onun müstəqil dövlətin prinsipləri kimi irəli sürülməsi Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən təhsil cameəsi qarşısında başlıca vəzifə hesab edilir.

Milli ideologiya konsepsiyasının yaradılması və burada milli-mənəvi varlığımızın bütün təzahürlərinin dövlətçilik mənafeyi kimi çıxış etməsi, şübhəsiz ki, təhsil sahəsinin də milli məqsədlər, mənafelər əsasında qurulmalı olması Heydər Əliyevin milli təhsil siyasətinin dövlətçilik əhəmiyyəti kimi təzahür edir. Çünki Heydər Əliyevə görə, *"Elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əldə etdiyimiz nailiyyətlər, Azərbaycan xalqının bugünkü yüksək təhsil, elm, mədəniyyət səviyyəsi, şüur səviyyəsi - bunların hamısı ilk növbədə müəllimlərin, məktəbin səyi ilə olub, onların xidmətlərinin nəticəsidir"* (3, s. 174).

Dövlətçilik prinsiplərinin həyata keçirilməsində təhsili mühüm qüvvə hesab edən Ulu Öndər yalnız təhsil işçilərinə böyük ümidlər bəslədiyini dönə-dönə vurğulayır. *"İndi bizim təhsil sistemimiz müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin etməlidir"* çağırışında göstərir ki, müstəqil Azərbaycanın milli mənafelərinin inkişafına yönəldilən quruculuq işlərinin öhdəsindən yalnız alimlərimizin, müəllimlərimizin, təhsil sahəsində ixtisaslaşmış institutların gələ biləcəyini güman edir (3, s. 174).

Bununla belə, müəyyən tapşırıqları da bəyan etməyi unutmur, bildirir ki, bu tədbirlər tədbir xatirinə, müəyyən bir dəyişiklik aparmaq xatirinə yox, yalnız və yalnız təhsili düz yolla aparmağa, xalqımızın gənc nəslin intellektual inkişafına, tərbiyə etməyə, müstəqil dövlətin prinsipləri əsasında inkişaf etdirməyə yönəldilməlidir (3, s. 175).

Milli ideologiyamızın konsepsiyasını qurmaq, onu tarixi keçmişimiz, milli, mədəni, dini ənənələrimiz üzərində yaratmaq, təşkil etmək, eyni zamanda əməli surətdə həyata keçirmək, düşünən beyinlərimizi, alimlərimizi, o cümlədən təhsil sahəsində çalışan müəllim ordusunu milli ideologiyamızın formalaşması üçün fəaliyyət göstərməyə cəlb etmək, bu baxımdan məktəblərdə gözləmədən çox iş görməklə bağlı mühüm qərarlar təsadüfi deyildir ki, ilk dəfə təhsil işçiləri ilə görüşdə qəbul edilir. Bu baxımdan 31 avqust 1994-cü ildə Heydər Əliyevin Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşdə səsləndirdiyi fikirlər (3, s. 169-182) dövlətçilik ideologiyası proqramının müddəaları kimi çıxış edir.

Burada tariximizin ədəbiyyatımızda, ədəbiyyatın doğma dildə tədrisi kimi konseptual əhəmiyyətli məsələlərdən ətraflı bəhs edəndə də eyni ciddi vəzifələri təhsil işçilərinin qarşısına qoyur. Digər tərəfdən də, bu məsələni təkcə təhsil işçilərinin vəzifəsi kimi məhdudlaşdırmır, təhsil sahəsi ilə bağlı akademik səviyyəli alimləri, mütəxəssisləri bu dövlətçilik, milli təhlükəsizlik əhəmiyyətli məsələyə cəlb edir.

3. Dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər

Milli ideologiyanın dövlət quruculuğunun, o cümlədən təhsil quruculuğunun təməl prinsiplərindən biri kimi bərqərar olması yalnız təhsillə bağlı məsələlərdə, görüşlərlə bitmir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, təhsilimizin milli-mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, bununla bağlı ideyaların əsasən azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində inkişaf etdirilməsi önəmlidir. Ümummilli Liderin milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı qiymətli fikirlərindən (6) mahiyyətləri üzə çıxaranda da görürük ki, dövlətimizin milli ideologiyasının təməl prinsipləri "azərbaycançılıq" adı ilə xalqımızın oturuşmuş milli-mənəvi təfəkküründə əsaslanır.

Heydər Əliyev azərbaycançılığın bütün tərkib hissələrini milli ideologiyamızın strukturuna daxil etməklə mənəviyyat və dövlətçiliyin sintezindən çıxış edirdi.

21 noyabr 1998-ci il tarixində Yeni Azərbaycan Partiyasının 6-cı ildönümü münasibəti ilə Respublika sarayında keçirilən, bütün dövlət strukturlarının iştirak etdiyi təntənəli yığıncaqda Ulu Öndər həm xarici, həm daxili siyasətdə, həm ictimai-siyasi, həm sosial-iqtisadi sahədə gördüyümüz işlərin milli ideologiyanın üzərində qurulmasını bəyan edir və onun məzmununu, milli ideologiyanın məhz nədən ibarət olmasını çoxmilyonluq auditoriyaya aydınlaşdırır. Göstərir ki, milli ideologiyamız ən əvvəl dövlətçilikdir:

"Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir" (4, s. 244).

Və əsas məsələ: dövlətçilik tərbiyəsi işinə məsul olan qüvvə burada müzakirə müstəvisinə gətirilir. Əlbəttə, təhsilşünas rəhbərin fikirlərindən aydın olur ki, aparıcı qüvvə olaraq təhsil, dövlətin himayəsi ilə hər bir vətəndaşa dövlətçilik tərbiyəsi aşılamalı, inkişaf etdirməli, onlarda milli vətənpərvərlik hissləri yaratmalıdır (4, s. 244).

Burada Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizi milli ideologiyamızın ikinci əsas komponenti kimi təqdim edir və konseptual əsaslı fikirlərini bildirir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin milli identikliyimizin əsas göstəricisi olmasını, əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında, fəaliyyətində formalaşmasını diqqətə çatdırır, yalnız milli-mənəvi dəyərlərin milləti həqiqi millət, xalq təyin edə bilməsini vurğulayır. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən əsas qaynaqlarından birinin də Qurani-şərif olduğunu yenidən xalqın diqqətinə təqdim edir. Bununla belə, Azərbaycanın mütəfəkkir insanlarının, mütərəqqi insanlarının, böyük şəxsiyyətlərinin, hörmətli siyasi və dövlət xadimlərinin, mədəniyyət xadimlərinin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin yaradılmasında rolunu da unutmur, xüsusi qeyd edir. Onu da qeyd edək ki, Heydər Əliyev bu qənaətini başqa tədbirlərdə də önə çəkir. O, milli təhsil ideyalarının formalaşmasında pedaqoji fikir ustadlarının irsini yüksək dəyərləndirərək göstərir ki, XX əsrdə bizim qazandığımız uğurların, müstəqil milli dövlət yaratmaq əzmimizin əsaslarını tariximizin bütün qatlarında axtarmalıyıq. Təhsilimizin müdrik bilicisi Heydər Əliyev, əsasən, XIX əsr mühitində formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqları xüsusilə əhəmiyyətli hesab edir, milli maarifçilik ideyalarının ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin çox uğurlu yaradıcı fəaliyyətində öz əksini tapdığını nəzərə çatdırır. Bu irsi axtarıb tapmağı tövsiyə edir (5, s. 224).

Problemlə bağlı belə faktlar Heydər Əliyevin milli təhsil quruculuğu irsində kifayət qədər genişdir, onların hamısını bu yazı çərçivəsinə sığışdırmaq mümkün də deyil. Sadəcə bu yanaşmalardan aydın olur ki, Heydər Əliyevə görə, milli ideologiyanın əsas tərkib hissələri, bir tərəfdən, milli dövlətçilik, digər tərəfdən, milli-mənəvi dəyərlərdir. Dövlətçilik ideologiyası insanların bir vətəndaş kimi formalaşdırılmasını, Vətənə sevgi hissini, dövlət mənafeyini üstün tutmaq, şəxsi mənafeyi dövlət mənafeyi prizmasından keçirmək vəzifələrini əhatə edir.

Milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər arasında sıx bir daxili əlaqəni Ulu Öndər *"milli müəyyənliyi olmayan və özünü bir millət kimi dərk etməyən xalqın milli dövlətə də ehtiyacı ola bilməz"* (7) tezisi şəklində irəli sürür. Heydər Əliyev bu barədə müraciətlərində Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik şüurunu təqdir edir və göstərirdi ki, əsrlər boyu milli ideologiyamızın formalaşıb, inkişaf etməsində yaradıcı şəxslər, milli ziyalılığın təmsilçiləri, maarifpərvər alimlər, filosoflar, müəllimlər, yazıçılar iştirak ediblər.

Heydər Əliyevin problemlə bağlı mülahizələrindən aydın olur ki, milli-mənəvi dəyərlər mürəkkəb daxili struktura malikdir. Milli-mənəvi dəyərlərdən çıxışlarında bəhs edən Ulu Öndər bura üç tərkib hissəni daxil edir: dil, din, adət-ənənə və bunların vəhdəti kimi çıxış edən milli mentalitet.

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini bütün səviyyələrdə əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürürdü. Göstərirdi ki, bunlarsız millət yoxdur, bunları qoruyub saxlamış xalq isə həmişə müstəqillik yolu ilə getmək, müstəqilliyini qorumaq əzmindədir.

Milli təhsil quruculuğu prosesində çoxsaylı görüş, tədbir, iclas, müzakirə, yığıncaq və s. hər birində milli ideologiyamızın əsas komponentlərindən olan, mürəkkəb daxili struktura malik milli-mənəvi dəyərlərimizin üç tərkib hissəsini – dil, din, adət-ənənə və

bunların şüur müstəvisində proyeksiyası olan milli mentalitetlə bağlı məsələləri xüsusi qeyd edir.

Dilimizin milli dəyərlər daşıyıcılığı Heydər Əliyevin milli təhsil irsində xüsusi yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan milli ideologiyamızın formalaşmasında dərsliklərin roluna Heydər Əliyev həmişə xüsusi diqqət yetirirdi və bilavasitə gənclərin kütləvi tərbiyəsi ilə bağlı olduğu üçün buradakı çatışmazlıqlara çox ciddi yanaşırdı. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev Azərbaycanla, onun tarixi və bu günü ilə bağlı biliklərin tədrisinə böyük önəm verir, bunu vətənpərvərlik tərbiyəsinin ən mühüm amili hesab edirdi: *"Müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə milli təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin. Əgər bunu bilməsə o, həqiqi vətəndaş ola bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətini qiymətləndirə bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətinə olan münasibəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz"* (6).

Diqqətçəkən bir məqam da bundan ibarətdir ki, dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlərin sıx vəhdətindən ibarət olan azərbaycançılıq, Heydər Əliyevə görə, milli mündəricədən kənara çıxan, millilik və ümumbəşəriliyin vəhdətindən çıxış edən bir məfkurədir. Bu, Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyasının ümumbəşəri ideyalarla zənginləşdirilməsi prosesində əks olunur. Başqa sözlə, Heydər Əliyev ictimai şüurda sərbəstlik, azadlıq və müstəqillik ideyalarının formalaşdırılmasının da milli qaynaqlardan nəşət tapdığını irəli sürür. Təsadüfi deyildir ki, təhsilin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar, təhsil sahəsində ümumbəşəriliyə xidmət edən dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən olan demokratikliyin də yolunun milli mənəviyyatdan keçdiyi baxışına rast gəlirik: *"Demokratiyanın hüdudları genişdir. O, hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, mentalitetinə, hər bir cəmiyyətin, hər bir dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf edir"* (4, s. 339).

Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyev milli ideologiyamızın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirməklə bərabər, onların həyata keçirilməsinə şəxsən özü nəzarət edirdi ki, bu da onun bir milli lider kimi üzərinə götürdüyü missiyaya necə böyük məsuliyyətlə yanaşdığına dəlalət edirdi. Bu baxımdan cəsarətlə demək olar ki, təhsilimizin özünəməxsus milli identikliyi, başqa sözlə, Azərbaycan ruhu ilə, milli ideallarla zənginləşdirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə simvolizə olunur.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyasında milli-mənəvi dəyərlərin prioritetliyinin problem kimi tədqiqindən bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, təhsili dövlətçiliyi qorumağın əsas vasitəsi hesab edən Ulu Öndər Heydər Əliyev bu işin sarsılmaz xarakter almasını milli ideologiyaya, onun yaranmasına, müəyyənləşməsinə, qorunub inkişaf etdirilməsinə bağlayır.

Dövlətçilik ideologiyasının əsas komponentlərindən olan milli-mənəvi dəyərlərin təhsil siyasətində yerinin tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, o, müasir mərhələdə milli təhsil ideyaları kimi çıxış etməklə Heydər Əliyevin milli təhsil quruculuğu strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Daima aktual olan bu problem Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik məsələsi kimi bir strateji hədəf rolunda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. [5 cilddə]. Bakı: Elm, c.4, 2007, 361 s.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə]. Bakı: Azərnəşr, c. 1, 1997, 606 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə]. Bakı: Azərnəşr, c. 2, 1997, 601 s.
4. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə]. Bakı: Azərnəşr, c. 18, 2006, 528 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə]. Bakı: Azərnəşr, c. 29, 2009, 520 s.

6. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu: Seçilmiş fikirlər / S.Xəlilov, Ş.Əsgərov. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1997, 136 s.
7. Xəlilov S. Heydər Əliyev və müasir mərhələdə milli ideyanın təməl prinsipləri // Xalq qəzeti. 2011, 13 dekabr, s.3-4.

Резюме

Мехрибан Сардарова

Приоритет национально-духовных ценностей в стратегии образования Азербайджанской Республики

В статье рассматривается процесс обогащения стратегии образования Азербайджанской Республики национальными идеями. Анализируется государственная значимость того, что Общенациональный лидер Гейдар Алиев определил национально-духовные ценности азербайджанского народа в качестве одного из ключевых приоритетов в системе образования.

Исследование более чем полувекового этапа развития национальной образовательной стратегии показывает, что независимо от идеологических условий двух различных исторических периодов, приоритет в деле сохранения и укрепления национально-духовных ценностей оставался неизменным. Исторические заслуги Гейдара Алиева в формировании современного подхода к обогащению образовательной стратегии национальными идеями раскрываются на основе анализа широкого круга фактических материалов, аналитической аргументации и представлены в систематизированном виде. Отмечается, что между рассматриваемыми периодами отсутствует жесткая временная граница: отношение Гейдара Алиева к приоритетности национально-духовных ценностей в сфере образования и его многогранная деятельность в этом направлении формируют единую концептуальную линию.

Исследование подтверждает, что усвоение национальной идеологии сменяющими друг друга поколениями начинается именно с образования, идеологические основы которого были заложены Гейдаром Алиевым. Это выступает гарантией не только современной национальной идентичности, но и политического суверенитета и устойчивости государственного строя.

В контексте современной истории образования особое внимание уделяется возрождению, сохранению, развитию и обогащению национальных образовательных идей, основанных на культурно-историческом наследии и духовных ценностях предков, что непосредственно связано с именем Гейдара Алиева.

В статье подчеркивается, что такие элементы национально-духовной системы ценностей, как язык, религия, обычаи и традиции, а также национальный менталитет, рассматриваемый как их органическое единство, по мнению Гейдара Алиева, являются важнейшими условиями сохранения государственной независимости. Формирование высокого уровня национального менталитета – длительный исторический процесс, требующий усилий нескольких поколений. Гейдар Алиев, подчеркивая важность данной задачи, определял сохранение духовно-нравственных ценностей и их отражение в образовательной политике как ключевые принципы развития системы образования.

Гейдар Алиев рассматривал изучение, защиту и развитие национально-духовных ценностей как одну из приоритетных задач на всех уровнях государственного управления и образовательной системы. Он отмечал, что без сохранения этих ценностей не может существовать нация, а народ, сумевший их сохранить, всегда будет способен отстаивать свою независимость.

Концепция национального образования в государственной политике Гейдара Алиева формирует фундамент становления и развития идеи азербайджанства, а также обеспечения образовательной системы государственными принципами. Одновременно она выступает стратегическим ориентиром и важным параметром укрепления современного государственного потенциала.

Ключевые слова: *национальная образовательная стратегия, азербайджанское образование, Гейдар Алиев, национально-духовные ценности, азербайджанство, истоки национального образования*

Summary

Mehriban Sardarova

The Priority of National and Spiritual Values in the Education Strategy of the Republic of Azerbaijan

The article examines the process of enriching the educational strategy of the Republic of Azerbaijan with national ideas. It analyzes the state-level significance of the fact that the National Leader Heydar Aliyev identified the national-spiritual values of the Azerbaijani people as one of the key priorities in the field of education.

A study of more than half a century of development of the national educational strategy demonstrates that, regardless of the ideological frameworks of two different historical periods, the priority of preserving and strengthening national-spiritual values has remained unchanged. Heydar Aliyev's historical contributions to shaping the modern approach to integrating national ideas into the education system are explored based on extensive factual materials and analytical reasoning, and are presented in a systematic manner. It is emphasized that there is no rigid boundary between the two historical stages: Aliyev's consistent stance on the priority of national-spiritual values in education and his comprehensive activity in this direction form a unified conceptual framework.

The research confirms that the adoption of national ideology by successive generations begins with education, the ideological foundations of which were established by Heydar Aliyev. This serves not only as a guarantee of contemporary national identity, but also as a foundation for political sovereignty and the stability of statehood.

In the context of modern educational history, special importance is attributed to the revival, preservation, development, and enrichment of national educational ideas based on the cultural-historical heritage and spiritual values inherited from ancestors – an endeavor directly associated with the name of Heydar Aliyev.

The article stresses that such components of national-spiritual values as language, religion, customs and traditions, as well as the national mentality as their organic unity, are regarded by Heydar Aliyev as fundamental conditions for the preservation of state independence. The development of a strong national mentality is a long-term historical process requiring the efforts of many generations. Aliyev, emphasizing the importance of this mission, identified the protection of spiritual and moral values and their reflection within educational policy as core principles of educational development.

Heydar Aliyev viewed the study, protection, and advancement of national-spiritual values as one of the principal objectives at all levels of governance and education. He pointed out that without these values, a nation cannot exist, whereas a people who safeguard their values will always be committed to protecting their independence.

The national education concept within Heydar Aliyev's state-building policy forms the foundation for the establishment and development of the idea of Azerbaijani identity (Azerbaijani nationalism) and for ensuring that the education system is aligned with statehood principles. At the same time, it serves as a strategic goal and an important parameter in strengthening the modern capabilities of the state.

Key words: *national education strategy, Azerbaijani education, Heydar Aliyev, national-moral values, Azerbaijaniism, sources of national education*

Redaksiya heyətinin üzvü p.ü.f.d., dos. Səmədov Oqtay Əlipaşa oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

İQTİSADİ ELMLƏR

UOT 336

DÖVLƏTİN PUL-KREDİT SİYASƏTİNDƏ ƏSAS AMİLLƏRƏ SİSTEMLİ YANAŞMA

Hacı İSGƏNDƏROV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 15 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 14th of September, 2025; accepted: 15th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *Pul-kredit siyasəti, iqtisadi sabitlik, inflyasiya, faiz dərəcələri, valyuta məzənnəsi, iqtisadi artım, maliyyə bazarları, makroiqtisadi siyasət, pul bazası, maliyyə sabitliyi.*

Giriş

Müasir dövrdə iqtisadi sabitliyin və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən pul-kredit (monetar) siyasəti mühüm rol oynayır. Pul-kredit siyasəti Mərkəzi Bank tərəfindən iqtisadiyyatdakı pul kütləsinin tənzimlənməsi, faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi və inflyasiya səviyyəsinin idarə olunması vasitəsilə iqtisadi aktivliyə təsir göstərmək məqsədi daşıyan strateji alətlər toplusudur. Bu siyasət xüsusilə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə olan ölkələr üçün iqtisadi sabitliyin qorunması və makroiqtisadi məqsədlərin reallaşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Pul-kredit siyasəti (monetar siyasət) dövlətin iqtisadiyyat üzərindəki makroiqtisadi tənzimləmə alətlərindən biridir və əsasən Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Bu siyasətin məqsədi inflyasiyanın cilovlanması, iqtisadi artımın stimullaşdırılması, maliyyə sabitliyinin qorunması və məşğulluğun artırılmasıdır. Əsasən, faiz dərəcələri, pul bazası, məcburi ehtiyat normaları və açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin effektivliyi bir sıra daxili və xarici amillərlə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasında da son illərdə həyata keçirilən pul-kredit siyasəti inflyasiya gözləntilərinin idarə olunması, valyuta məzənnəsinin sabitliyinin qorunması, iqtisadi artımın təşviqi və maliyyə sektorunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində vacib funksiyalar yerinə yetirir. Bu prosesdə bir sıra əsas amillər – daxili və xarici iqtisadi təzyiqlər, makroiqtisadi göstəricilər, dünya bazarlarında baş verən dəyişikliklər, monetar və fiskal siyasətlər arasında koordinasiya – mühüm rol oynayır.

Məqalənin məqsədi dövlətin pul-kredit siyasətində rol oynayan əsas amillərə sistemli yanaşmanı təqdim etmək, bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsini və iqtisadi qərarların formalaşmasına təsirini elmi əsaslarla təhlil etməkdir. Girişdən sonra təqdim olunan bölmələrdə pul-kredit siyasətinin nəzəri əsasları, amillərin təsnifatı və onların iqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı təsirləri ətraflı şəkildə araşdırılır. Bu yanaşma həm tədqiqatçılar, həm də iqtisadi qərarvericilər üçün mühüm elmi-praktik nəticələr ortaya qoymağa imkan verir.

* *magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: isgandar12@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3083

1. Pul-kredit siyasətinin nəzəri əsasları

Pul-kredit siyasətinin nəzəri əsasları klassik, Keynsçi və monetarist yanaşmalarla bağlıdır. Klassik iqtisadçılar bazarın özünü tənzimləmə qabiliyyətinə üstünlük versələr də, Keynsçi nəzəriyyə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini zəruri sayır. Monetaristlər isə (M.Fridman və başqaları) pul təklifinin iqtisadi aktivlik üzərindəki təsirini vurğulayaraq, Mərkəzi Bankın sabit pul artımını təmin etməli olduğunu bildirirlər [10, s. 14]. Pul-kredit siyasəti (monetar siyasət) iqtisadiyyatın makroiqtisadi sabitliyini təmin etmək üçün dövlətin əsas iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Bu siyasətin nəzəri əsasları əsasən Klassik İqtisadi Məktəb, Keynsçilər, Monetaristlər və müasir Yeni Klassik nəzəriyyələr tərəfindən formalaşdırılmışdır.

1. *Klassik iqtisadi nəzəriyyə:* Klassik iqtisadçılara görə, bazar öz-özünü tənzimləyən bir sistemdir və dövlətin müdaxiləsi minimum səviyyədə olmalıdır. Onlara görə, pul-kredit siyasətinin uzunmüddətli təsiri yoxdur, çünki qiymətlər və əməkhaqqı çevik şəkildə dəyişir və iqtisadiyyat tam məşğulluq vəziyyətinə doğru hərəkət edir. Bu yanaşmada pul yalnız nominal dəyişənlərə – yəni qiymətlərə və maaşlara təsir göstərir.
2. *Keynsçi nəzəriyyə:* Keynsçilər, xüsusilə 1930-cu illərin Böyük Depressiyasından sonra, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin vacibliyini vurğuladılar. Onlara görə, xüsusilə qısamüddətli dövrdə pul-kredit siyasəti iqtisadi fəallığın tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsi ilə investisiya xərclərinə təsir etməklə, iqtisadi artım və məşğulluq səviyyəsi üzərində real təsir göstərmək mümkündür. Keynsçi yanaşmaya görə, monetar siyasət fiskal siyasətlə uzlaşdırılmalıdır.
3. *Monetarist nəzəriyyə (M.Fridman):* Monetaristlər pul təklifi ilə iqtisadi artım və inflyasiya arasında birbaşa əlaqə olduğunu iddia edirlər. M.Fridmanın rəhbərlik etdiyi bu məktəbə görə, inflyasiyanın əsas səbəbi pul təklifinin həddindən artıq artmasıdır. Bu yanaşmada pul-kredit siyasəti sabit bir qayda əsasında həyata keçirilməli, pul təklifi iqtisadiyyatın real artım tempinə uyğun artırılmalıdır. Onlara görə, siyasətin ani və təkrarlanan dəyişiklikləri iqtisadiyyatda qeyri-sabitliyə səbəb olur.

Qrafik 1.

Pul -kredit siyasətinə nəzəri yanaşmalar

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1. *Yeni klassik və rasional gözləntilər nəzəriyyəsi:* Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadi subyektlər rasional qərarlar verir və dövlətin pul siyasətindəki dəyişiklikləri əv-

vəlcədən gözləyərək ona uyğun davranırlar. Nəticədə, pul-kredit siyasətinin təsiri qısamüddətli dövrdə belə az olur, çünki bazar iştirakçıları adaptiv deyil, rasional şəkildə reaksiya verirlər. Bu yanaşma pul-kredit siyasətinin effektivliyini şübhə altına alır və siyasətin şəffaflığını, sabitliyini ön plana çəkir.

2. *Müasir monetar siyasət yanaşmaları:* XXI əsrdə Mərkəzi Banklar "inflyasiya hədəfləməsi" strategiyasını əsas alaraq pul-kredit siyasətini şəffaflıq və irəlidən yönəldilmiş siqnallarla həyata keçirməyə başlamışlar. Bu yanaşma həm monetarist, həm də Keynsçi elementləri özündə birləşdirərək siyasətin səmərəliliyini artırmağa çalışır. Pul-kredit siyasətinin nəzəri yanaşmalarını ümumiləşdirərək, aşağıdakı qrafik formasında verə bilərik (Qrafik 1).

Yuxarıdakı qrafikdə müxtəlif iqtisadi nəzəri məktəblərin pul-kredit siyasətinə yanaşmaları sistemli şəkildə göstərilir. Hər məktəb bu siyasətin iqtisadiyyata təsirini fərqli şəkildə qiymətləndirir və özünəməxsus prioritetlərə malikdir. Nəticə olaraq, pul-kredit siyasətinin nəzəri əsasları onun iqtisadiyyatda hansı məqsədlərə xidmət etdiyini, necə və hansı mexanizmlərlə həyata keçirildiyini izah edir. Müxtəlif nəzəri məktəblər bu siyasətin imkanlarını və məhdudiyyətlərini fərqli şəkildə qiymətləndirsələr də, ümumi fikir budur ki, düzgün tətbiq olunan pul-kredit siyasəti makroiqtisadi sabitlik üçün vacib tənzimləyici alətdir.

2. Dövlətin pul-kredit siyasətinə təsir edən əsas amillər

Pul-kredit siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi bir sıra daxili və xarici iqtisadi, maliyyə və sosial amillərin təsiri altındadır. Bu amillər Mərkəzi Bankın qərarlarının yönünü və intensivliyini müəyyənləşdirir. Pul-kredit siyasəti (monetar siyasət) dövlətin iqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədilə pul təklifi, faiz dərəcələri və kreditləşmə mexanizmlərini tənzimləməsi prosesidir. Bu siyasətin icrası birbaşa olaraq, Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir və əsas məqsədləri qiymət sabitliyi, maliyyə dayanıqlığı, məşğulluq səviyyəsi və iqtisadi artımdır. Pul-kredit siyasətinin formalaşdırılmasında isə müxtəlif daxili və xarici amillər mühüm rol oynayır. Aşağıda bu amillər sistemli şəkildə təqdim olunur:

- *İnflyasiya səviyyəsi:* İnflyasiya, yəni ümumi qiymət səviyyəsinin artması, Mərkəzi Bankın pul siyasətini sərtləşdirməsinə səbəb ola bilər. Yüksək inflyasiya gözləntiləri iqtisadi sabitliyi təhdid etdiyindən, faiz dərəcələrinin artırılması ilə pul kütləsinin azalması və qiymətlərin sabitliyin təmin olunması nəzərdə tutulur. İnflyasiya, iqtisadi artım və işsizlik səviyyəsi Mərkəzi Bankların pul siyasətinə təsir edən başlıca göstəricilərdir. İnflyasiyanın yüksəlməsi zamanı Mərkəzi Banklar, adətən, restriktiv siyasət (faiz dərəcələrinin artırılması) həyata keçirir. Əksinə, iqtisadi durğunluq və yüksək işsizlik dövründə ekspansiv siyasət yürüdülərək faiz dərəcələri azaldılır və kredit şərtləri yumşaldılır [6, s. 32].
- *Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi:* Maliyyə infrastrukturunun dərinliyi və səmərəliliyi pul-kredit siyasətinin ötürmə mexanizmlərinin *(transmission mechanisms)* effektivliyini müəyyənləşdirir. İnkişaf etmiş bank sektoru və qiymətli kağızlar bazarı siyasət qərarlarının real sektora daha sürətli keçməsini təmin edir. Maliyyə sektorunun sağlamlığı pul siyasətinin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Bankların likvidlik səviyyəsi, kapital yetərliyi və kredit portfelinin keyfiyyəti pul siyasətinin transmissiya mexanizminə birbaşa təsir göstərir. Maliyyə bazarlarında sabitliyin olmaması pul-kredit siyasətinin nəticələrinin qeyri-müəyyən olmasına səbəb ola bilər. Dövlət, iqtisadi durğunluq şəraitində ekspansionist pul siyasəti tətbiq edərək, likvidliyi artırmaq və istehlakı stimullaşdırmaqla iqtisadi fəallığı canlandırmağa çalışır [9, s. 27].
- *Fiskal siyasət və dövlət büdcəsi:* Fiskal siyasət – yəni dövlətin vergi və xərclər

siyasəti – monetar siyasətlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Yüksək büdcə kəsiri və dövlət borcu monetar siyasətə təzyiq yarada bilər. Mərkəzi Banklar inflyasiyanın qarşısını almaq məqsədilə daha sərt siyasət tətbiq etmək məcburiyyətində qala bilər. Bu, xüsusilə fiskal dominantlıq şəraitində baş verir [14, s. 117].

- *Xarici ticarət balansı və valyuta kursları:* Açıq iqtisadiyyatlarda valyuta məzənnələri, ticarət balansı, qlobal faiz dərəcələri və beynəlxalq enerji qiymətləri (xüsusilə Azərbaycanda neft qiymətləri) mühüm xarici təsir amilləridir. ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi və Avropa Mərkəzi Bankının siyasətləri qlobal likvidliyə təsir göstərərək kapital axınlarını dəyişdirə və bununla da Azərbaycan kimi ölkələrin monetar siyasətinə dolayı təsir edə bilər. Ölkənin tədiyyə balansındakı kəsir və valyuta ehtiyatları Mərkəzi Bankın qərarlarına təsir göstərir. Məsələn, məzənnənin sabit saxlanması üçün valyuta müdaxilələri, faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi zərurətə çevrilə bilər.
- *Gözləntilər və psixoloji amillər:* İnflyasiya gözləntiləri, biznes və istehlakçıların Mərkəzi Bank siyasətinə olan inamı monetar siyasətin effektivliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Əgər bazar iştirakçıları Mərkəzi Bankın inflyasiyanı nəzarətdə saxlaya bilməyəcəyinə inanırlarsa, monetar siyasətin real təsirləri azalır. Əhalinin və biznes subyektlərinin inflyasiya gözləntiləri, siyasətin effektivliyini müəyyən edən əsas qeyri-formal amillərdəndir. Mərkəzi Bankın verdiyi monetar siqnallar və kommunikasiya siyasəti bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Buna görə də gözlənti idarəçiliyi müasir mərkəzi bankçılıqda mühüm yer tutur [11, s. 426].
- *İnstitusional və hüquqi çərçivə:* Mərkəzi Bankın hüquqi statusu, müstəqilliyi və fəaliyyət səlahiyyətləri onun pul siyasətində sərbəstliyini və çevikliyini təmin edir. Azərbaycan Respublikasının "Mərkəzi Bankı haqqında" Qanuna əsasən, bu qurumun əsas vəzifəsi qiymət sabitliyinin qorunmasıdır (*Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi, 2004*). Qanunvericilik çərçivəsi və hesabatlılıq mexanizmləri də siyasətin effektivliyini təmin edən hüquqi amillərdir. Mərkəzi Bankın müstəqilliyi, qanunverici orqanların funksionallığı və idarəetmə keyfiyyəti pul-kredit siyasətinin nəticələrinə ciddi təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, institusional cəhətdən müstəqil Mərkəzi Banklar daha aşağı inflyasiya səviyyəsi ilə xarakterizə olunur [12, s. 353]. Dövlətin pul-kredit siyasətinə təsir edən əsas amilləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı diaqram şəklində verə bilərik (Diaqram 1).

Diaqram 1.

Dövlətin pul-kredit siyasətinə təsir edən əsas amillər

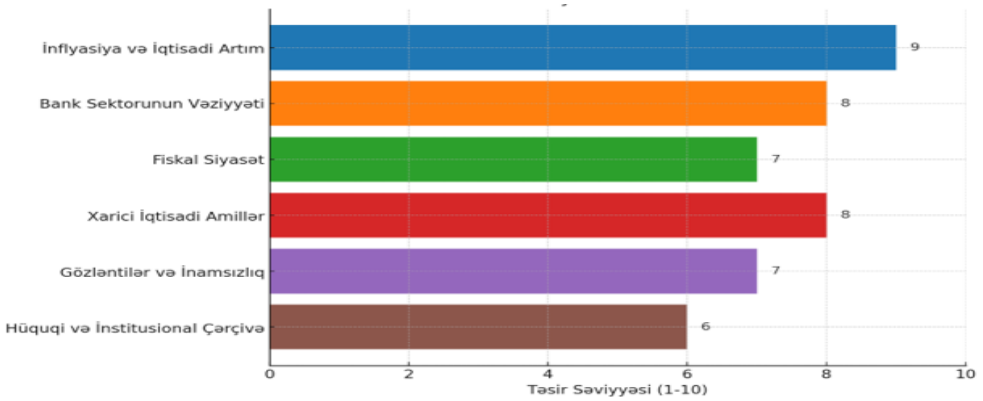

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Yuxarıdakı diaqramda dövlətin pul-kredit siyasətinə təsir edən əsas amillər təsir

gücünə görə vizual şəkildə təqdim olunub. Hər bir amil subyektiv olaraq 1-dən 10-a qədər şkala üzrə qiymətləndirilib. Pul-kredit siyasəti mürəkkəb və çoxfaktorlu bir prosesdir. Hər bir amil – istər makroiqtisadi göstəricilər, istər bank sektorunun durumu, istərsə də xarici təsirlər – bu siyasətin yönünü və nəticələrini formalaşdırır. Azərbaycanda xüsusilə neft qiymətlərinin dəyişkənliyi, fiskal sabitlik və bank sisteminin inkişaf səviyyəsi pul siyasətinin planlaşdırılmasında əsas rol oynayır. Effektiv monetar siyasət üçün bu amillərin hər birinin düzgün təhlili və çevik reaksiya mexanizmləri vacibdir.

3. Pul-kredit siyasətində son tendensiyalar (2020–2024)

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 2020-ci ildən sonra makroiqtisadi sabitliyi qorumaq məqsədilə daha çevik və şəffaf pul-kredit siyasətinə keçmişdir. Xüsusilə inflyasiyanın iki rəqəmli həddə çatdığı 2022–2023-cü illərdə faiz dərəcələri artırılaraq restriktiv siyasət yürüdülmüşdür. 2023-cü ildən isə inflyasiyanın tədricən azalması fonunda faiz dəhlizinin aşağı sərhədi yumşaldılmışdır. Bu mərhələdə həm də pul siyasətinin ötürmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatlar (məsələn, repo alətləri və strateji kommunikasiya) ön plana çıxarılmışdır [4, s. 12]. Azərbaycan Respublikasında pul-kredit siyasətinin dinamikasını (2020–2024) aşağıda verilən qrafikdən aydın görmək olar (Qrafik 2).

Qrafik 2.

Azərbaycan Respublikasında pul-kredit siyasətinin dinamikası (2020-2024)

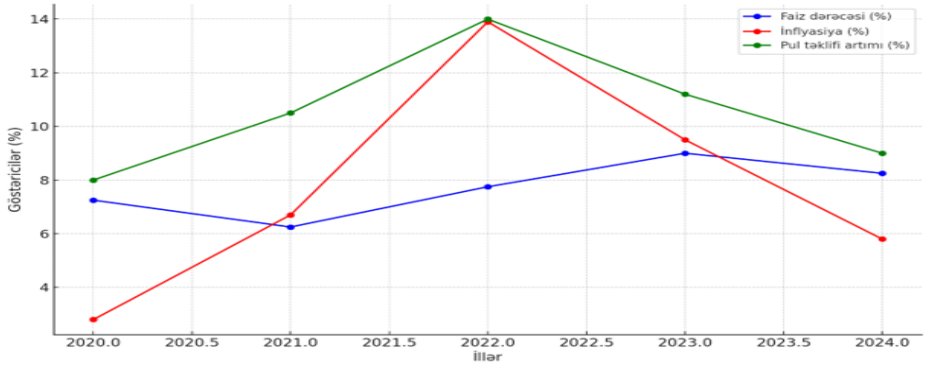

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Yuxarıdakı qrafikdə 2020-2024-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasında pul-kredit siyasətinin əsas göstəriciləri – faiz dərəcəsi, inflyasiya və pul təklifi artımı – dinamik şəkildə təqdim olunmuşdur. Bu göstəricilər siyasətin tənzimləyici funksiyasını və iqtisadi trendlərə uyğun reaksiyasını əks etdirir.

Pul-kredit siyasətində ən vacib istiqamətlərdən biri faiz dərəcəsi siyasətidir. Faiz dərəcəsi həm pulun dəyərini, həm də iqtisadiyyatdakı investisiya və istehlak qərarlarını formalaşdıran mühüm göstəricidir. Mərkəzi Bank faiz dəhlizi vasitəsilə kommersiya banklarının likvidlik davranışlarına təsir edir və bununla da makroiqtisadi tarazlığa yön verir. Bu məqalədə faiz dərəcəsi siyasətinin nəzəri əsasları, ötürmə mexanizmləri və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının bu sahədəki praktikası təhlil olunur. Faiz dərəcələri pulun qiymətini ifadə edir. Keynsçi yanaşmaya əsasən, faiz dərəcələrinin aşağı olması investisiya xərclərini artırır və ümumi tələbi stimullaşdırır. Monetaristlər isə hesab edirlər ki, pul təklifindəki dəyişikliklər vasitəsilə faiz dərəcələrinə təsir edərək inflyasiyanın idarə olunması mümkündür [16, s. 195].

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMB) 2020-ci ildən sonra faiz siyasətini çevikləşdirməyə və şəffaflığı artırmağa yönəlib. Xüsusilə 2022-ci ildə qlobal ərzaq inflyasiyası və enerji qiymətlərindəki artım Azərbaycanda da inflyasiyanı artırdı (il-

lik təxminən 13-14%). Nəticə olaraq AMB baza faiz dərəcəsini 6.25%-dən başlayaraq mərhələli şəkildə 9.0%-ə qədər yüksəltdi [15, s. 24]. İndi isə aşağıda 2020-2024-cü illərdə Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi ilə Mərkəzi Bankın baza faiz dərəcəsi arasındakı dinamikanı verək (Qrafik 3).

Qrafik 3.

Azərbaycan: İnflyasiya və Baza Faiz Dərəcəsi Dinamikası (2020-2024)

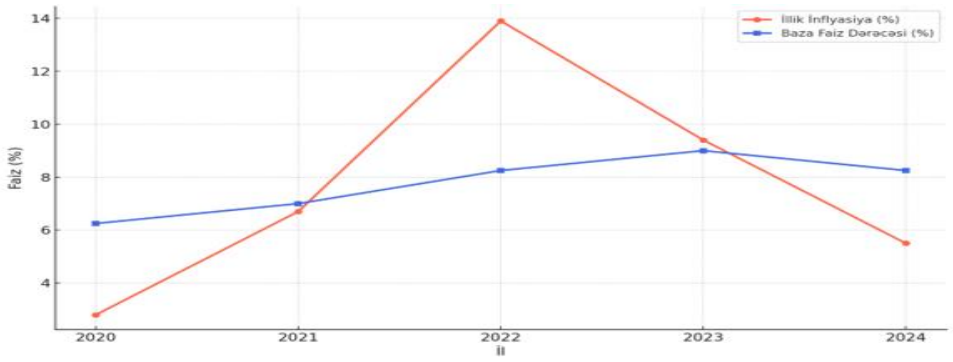

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Yuxarıdakı qrafikdə 2020–2024-cü illərdə Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi ilə Mərkəzi Bankın baza faiz dərəcəsi arasındakı dinamika göstərilmişdir. Qrafikdən aydın görünür ki, inflyasiya artdıqca faiz dərəcəsi də yüksəldilmiş, 2023-cü ildən etibarən isə hər iki göstəricidə sabitləşmə müşahidə olunmuşdur. Valyuta Məzənnəsi Siyasəti, dövlətin makroiqtisadi sabitliyi qorumaq və xarici iqtisadi münasibətləri tənzimləmək məqsədilə valyuta kurslarına yönəltdiyi strateji yanaşmadır. Pul-kredit siyasətinin ayrılmaz hissəsi olan bu istiqamət, inflyasiya gözləntilərinə, ixrac rəqabət qabiliyyətinə və valyuta ehtiyatlarının idarə olunmasına birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə açıq iqtisadiyyata malik ölkələrdə məzənnə siyasəti ticarət balansı və maliyyə sabitliyinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Mundell-Fleming modelinə görə, sabit məzənnə rejimi altında monetar siyasət effektivliyini itirir, çünki Mərkəzi Bank məzənnəni qorumaq üçün faiz dərəcəsini sərbəst şəkildə dəyişə bilmir [13, s. 475]. Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun illər sabit məzənnə siyasəti tətbiq etmişdir. Lakin 2015-ci ilin neft qiyməti şoku və xarici şərtlərin pisləşməsi nəticəsində Mərkəzi Bank manatın devalvasiyasını həyata keçirmiş və tənzimlənən üzən məzənnə rejiminə keçid baş vermişdir *(Qrafik 4)*.

Qrafik 4.

Azərbaycan: Valyuta Məzənnəsi və Valyuta Ehtiyatları Dinamikası (2014-2024)

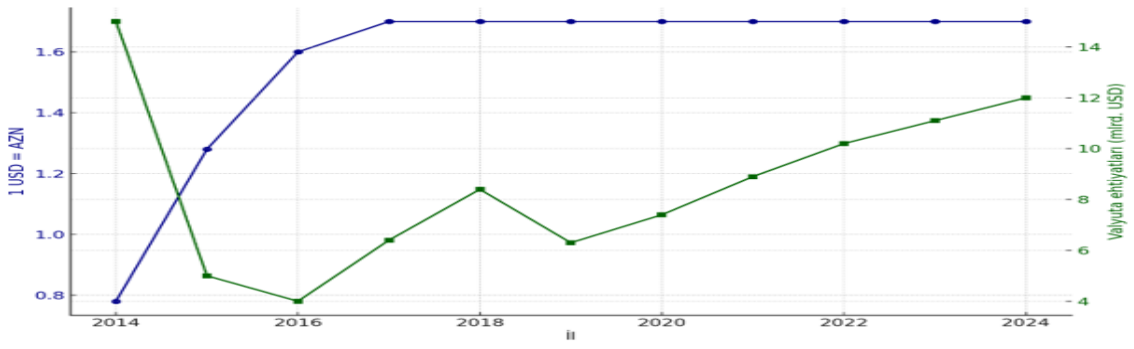

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu qrafikdə 2014-2024-cü illərdə Azərbaycanın valyuta məzənnəsi (1 USD =

AZN) və valyuta ehtiyatları (milyard ABŞ dolları ilə) üzrə dinamika göstərilmişdir. 2015-ci ildə baş verən kəskin devalvasiya və valyuta ehtiyatlarının azalması açıq şəkildə görünür. Sonrakı illərdə ehtiyatlar tədricən bərpa olunmuş və məzənnə sabitləşmişdir.

İnflyasiya hədəflənməsi modeli müasir dövrdə mərkəzi bankların tətbiq etdiyi ən önəmli pul siyasəti strategiyalarından biridir. Bu modeldə əsas məqsəd inflyasiyanın sabit və öncədən müəyyən olunmuş səviyyədə saxlanılmasıdır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu yanaşma iqtisadi sabitlik, investisiya mühiti və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymət sabitliyinin təmin edilməsi siyasəti (inflation targeting – IT) mərkəzi bankın müəyyən bir inflyasiya səviyyəsini (məsələn, $4\% \pm 1\%$) rəsmi hədəf kimi elan edib, bu hədəfə nail olmaq üçün faiz dərəcələrini və digər alətləri istifadə etdiyi bir yanaşmadır. İnflyasiya göstəricilərinin tənzimlənməsi rejimi dövlətin pul-kredit siyasətində müasir və proqnozlaşdırılan bir strategiyadır. Azərbaycan Mərkəzi Bankı bu istiqamətdə mühüm addımlar atmış və orta müddətli sabitlik üçün möhkəm əsas yaratmışdır. Tam rejimə keçid üçün isə maliyyə bazarlarının dərinləşdirilməsi, institutların dayanıqlığı və ictimai etimadın artırılması əsas prioritetlər kimi qalır.

Nəticə

Pul-kredit siyasəti dövlətin makroiqtisadi sabitliyi qorumaq üçün istifadə etdiyi əsas vasitələrdən biridir. Onun uğurlu həyata keçirilməsi inflyasiya, iqtisadi artım, valyuta sabitliyi, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi və institusional mühit kimi kompleks amillərdən asılıdır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bu amillərin balanslı şəkildə nəzərə alınması, Mərkəzi Bankın siyasət alətlərinin düzgün seçilməsi və ictimai gözləntilərin effektiv idarə olunması vacibdir.

Faiz dərəcəsi siyasəti dövlətin pul-kredit siyasətində mərkəzi mövqedə durur. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, bu siyasət yalnız monetar alətlərin çevikliyi ilə deyil, eyni zamanda maliyyə bazarlarının inkişafı, institusional müstəqillik və kommunikasiya mexanizmlərinin effektivliyi ilə də sıx bağlıdır. Faiz siyasətinin daha effektiv tətbiqi üçün iqtisadiyyatın maliyyə dərinliyinin artırılması və uzunmüddətli gözləntilərin idarə olunması prioritet olmalıdır.

Valyuta məzənnəsi siyasəti dövlətin pul-kredit siyasətinin mühüm komponentidir. Azərbaycan nümunəsində sabitlik və inflyasiya nəzarəti prioritet olduğu üçün tənzimlənən məzənnə siyasəti seçilmişdir. Bununla belə, uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və maliyyə bazarlarının inkişafı nəticəsində daha çevik məzənnə siyasətinə keçid real alternativ ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Qanun, 2004. (www.cbar.az).
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. Pul-kredit siyasəti icmalı, 2023. (www.cbar.az).
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. Pul siyasəti strategiyası və hesabatları, 2024. (www.cbar.az).
4. Mərkəzi Bankın Pul-Kredit Siyasəti və İqtisadiyyat: Tədqiqat və Təhlil // Bakı: Mərkəzi Bank nəşri, 2021, s. 12-16.
5. Bəhmənli V. İqtisadiyyatın idarə edilməsi və pul-kredit siyasəti. Bakı: İqtisadiyyat və Bank Nəşriyyatı, 2019, s. 14-17.
6. Guliyev F. İnflyasiya və faiz dərəcələrinin iqtisadi təsirləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2022, 124 s.
7. Hacıyev M. İqtisadiyyatda maliyyə sabitliyi və pul-kredit siyasəti. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2018, 236 s.
8. Əsədov C. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti və dövlətin pul-kredit siyasəti: təhlil və pers-

pektivlər. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2017, 336 s.
9. Bernanke B., & Gertler M. Inside the Black Box: The Credit Channel of Monetary Policy Transmission//. Journal of Economic Perspectives, 1995, 9(4), pp. 27-48.
10 Friedman M. The Role of Monetary Policy//. American Economic Review, 1968, 58(1), pp. 1-17.
11. Woodford M. Central Bank Communication and Policy Effectiveness // NBER Working Paper No, 2005, pp. 426-487.
12. Cukierman A., Webb S., & Neyapti B. Measuring the Independence of Central Banks and Its Effect on Policy Outcomes // World Bank Economic Review, 1992, 6(3), pp. 353–398.
13. Mundell R. A. Capital Mobility and Stabilization Policy under Fixed and Flexible Exchange Rates // Canadian Journal of Economics and Political Science, 1963, 29(4), pp. 475-485.
14. Krugman P., & Obstfeld M. International Economics: Theory and Policy (11th ed.) // Pearson Education, 2018, pp. 117-146.
15. IMF. Exchange Rate Arrangements and Exchange Restrictions Report, 2023, 4938, pp. 24-27.
16. Taylor J. B. Discretion versus policy rules in practice // Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 1993, (39), pp. 195-214.

Резюме

Искандеров Хаджи

СИстемный подход к основным факторам денежно-кредитной политики государства

В статье рассматриваются основные факторы, которые формируют и регулируют денежно-кредитную политику государства. Денежно-кредитная политика является одним из основных инструментов, который оказывает существенное влияние на экономику страны и играет важную роль в обеспечении макроэкономической стабильности, а также в контроле инфляции и содействии экономическому росту. К основным факторам относятся экономический рост, уровень инфляции, безработица, обменный курс и уровень внутреннего долга. В статье обсуждается влияние политики, реализуемой Центральным банком через процентные ставки, денежную базу, обменный курс и другие экономические показатели. Кроме того, политика Центрального банка, регулирование финансовых рынков и внешние экономические факторы также играют важную роль в формировании этой политики. В статье рассматриваются различные фазы денежно-кредитной политики государства и влияние этой политики на различные секторы экономики. Эта политика, которая служит целям борьбы с инфляцией, обеспечения финансовой стабильности и снижения неопределенности на валютных рынках, также направлена на улучшение инвестиционного климата и содействие экономическому росту. В то же время также подчеркиваются социальные последствия денежно-кредитной политики государства и то, как эта политика влияет на благосостояние широких слоев населения.В статье рассматриваются основные показатели оценки эффективности денежно-кредитной политики и то, как эти показатели применяются в экономической политике государства. В заключение следует отметить, что денежно-кредитная политика государства направлена на поддержание экономической стабильности и создание благоприятных условий для будущего развития, а также подчеркивается важность правильной оценки основных факторов для повышения значимости и эффективности денежно-кредитной политики государства. Для того чтобы эта политика была эффективной, важно правильно оценить основные факторы и принять соответствующие меры.

Ключевые слова: *Денежно-кредитная политика, экономическая стабильность, инфляция, процентные ставки, обменный курс, экономический рост, финансовые рынки, макроэкономическая политика, денежная база, финансовая стабильность*

Summary

Iskandarov Haji

A systematıc Approach to the Maın Factors ın the State's Monetary and Credıt Polıcy

The article examines the main factors that shape and regulate the state's monetary policy. Monetary policy is one of the main tools that has a significant impact on the country's economy and plays an important role in ensuring macroeconomic stability, as well as controlling inflation and promoting economic growth. The main factors include economic growth, inflation rate, unemployment, exchange rate, and domestic debt level. The article discusses the impact of policies implemented by the Central Bank through interest rates, monetary base, exchange rate, and other economic indicators. In addition, the policies of the Central Bank, regulation of financial markets, and external economic factors also play an important role in the formation of this policy. The article discusses the various phases of the state's monetary policy and the effects of this policy on various sectors of the economy. This policy, which serves the goals of combating inflation, ensuring financial stability, and reducing uncertainty in foreign exchange markets, is also aimed at improving the investment climate and promoting economic growth. At the same time, the social impacts of the state's monetary policy and how these policies affect the well-being of the wider population are also emphasized. The article examines the main indicators for assessing the effectiveness of monetary policy and how these indicators are applied in the economic policy of the state. In conclusion, the monetary policy of the state aims to maintain economic stability and create favorable conditions for future development, and emphasizes the importance of correctly assessing the main factors in order to increase the importance and effectiveness of the monetary policy of the state. For this policy to be effective, it is important to correctly assess the main factors and take appropriate measures.

Key words: *monetary policy, economic stability, inflation, interest rates, exchange rate, economic growth, financial markets, macroeconomic policy, monetary base, financial stability*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 796.8(520):005.8

YAPON DÖYÜŞ İNCƏSƏNƏTİNİN İDMAN MENECMENTİNƏ TƏSİRİ VƏ İNKİŞAFI

Nəzrin ƏDİLOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21 aprel 2025; çapa qəbul edilmişdir: 17 sentyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 21th of April, 2025; accepted: 17th of September, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *yapon döyüş incəsənəti, idman menecmenti, strateji idarəetmə, liderlik, idman marketinqi*

Giriş

Yapon döyüş incəsənəti yalnız döyüş texnikalarından ibarət olmayıb, həm də fəlsəfi və etik dəyərlərlə zəngindir. Bu sistem əsrlər boyu inkişaf edərək müasir idman menecmentinə mühüm təsir göstərmişdir. Döyüş incəsənətinin idarəetmə strukturlarına, məşq proseslərinə və idman təşkilatlarının idarə olunmasına təsiri nəzərəçarpacaqdır. Bu məqalədə Yapon döyüş incəsənətinin idman menecmentinə təsiri və inkişaf perspektivləri araşdırılacaqdır.

Yapon döyüş sənətləri təkcə fiziki bacarıqları inkişaf etdirmək üçün deyil, həm də idarəetmə və liderlik prinsiplərinin formalaşmasına təsir edən mühüm bir sahədir. Bu döyüş incəsənətləri intizam, strateji düşünmə və motivasiya kimi əsas idarəetmə elementlərini özündə cəmləşdirərək, idman menecmentinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Yapon döyüş incəsənətləri müxtəlif dövrlərdə yaranmış və fərqli məqsədlərə xidmət edən sistemlərdir. Bu incəsənətlər arasında Cüdo, Karate, Aykido, Kendo, Ninjutsu və digər döyüş növləri yer alır. Döyüş sənətləri yalnız fiziki dözümlülüyü artırmır, həm də qlobal səviyyədə idman menecmentində tətbiq edilən etik və strategiya prinsiplərini formalaşdırır.

Əsas prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

- *Buşido kodeksi* – Döyüş sənətlərinin fəlsəfi təməli olan bu kodeks, şərəf, intizam və özünüinkişaf kimi keyfiyyətlərə əsaslanır.
- *İntizam və liderlik* – Yapon döyüş incəsənəti liderlərin qərarvermə bacarıqlarını gücləndirir.
- *Strategiya və çeviklik* – Döyüş sənətlərində öyrənilən taktiki yanaşmalar, idman menecmentində çevik qərarlar verməyə kömək edir.

İdman menecmenti sahəsində uğur qazanmaq üçün strukturlaşdırılmış yanaşma və düzgün strategiya vacibdir. Yapon döyüş incəsənətləri bu sahəyə müxtəlif aspektlərdə təsir göstərir:

- İdarəetmə sistemində nizam-intizamın tətbiqi – Döyüş sənətləri idman təşkilatlarının idarə edilməsində sistemli yanaşmanı dəstəkləyir.
- İdman klublarında və federasiyalarda strukturun formalaşması – Yapon döyüş

* *magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
e-mail: nazrinadil251@gmail.com
ORCID: 0009-0003-3107-0271
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3086

incəsənətləri vasitəsilə idman klubları və federasiyalar effektiv idarə olunur.

- Menecerlər üçün strateji planlaşdırma bacarıqları – Döyüş sənətlərində istifadə olunan taktiki yanaşmalar, idman menecerlərinin uzunmüddətli planlamalarına müsbət təsir edir.

İdman menecmentinin mühüm hissələrindən biri də marketinq və brendinqdir. Yapon döyüş sənətləri bu sahədə də əhəmiyyətli rol oynayır:

- Beynəlxalq turnirlərin təşkili – Karate, cüdo və digər döyüş növləri üzrə qlobal çempionatlar təşkil olunur ki, bu da idman turizminə və iqtisadi inkişafa töhfə verir.
- Sponsorluq və kommersiya modelləri – Döyüş sənətləri idman malları, geyim markaları və təlim mərkəzləri üçün böyük biznes imkanları yaradır.
- Sosial media və döyüş sənətləri – Bu idman növləri müxtəlif platformalar vasitəsilə geniş auditoriyaya təqdim olunur və menecerlər üçün yeni bazar imkanları açır.

1. Müasir dövrdə yapon döyüş sənəti

Döyüş sənətləri idman akademiyalarında və təlim mərkəzlərində xüsusi proqramlar vasitəsilə tətbiq edilir. Bu sistemlər, idmançıların fiziki və psixoloji hazırlığını artırmaq üçün strukturlaşdırılmış idarəetmə modelləri təklif edir. Döyüş sənətlərində istifadə olunan metodlar, idman psixologiyasına və motivasiya üsullarına müsbət təsir göstərir (3, s. 74).

İdman menecmenti müasir dövrdə yalnız fiziki fəaliyyətin təşkili deyil, eyni zamanda strateji planlaşdırma, liderlik, insan resurslarının idarə edilməsi, sponsorluq və brendin inkişafı kimi çoxşaxəli prosesləri özündə birləşdirir. Bu proseslərin effektiv təşkili üçün yalnız Qərb menecment modelləri deyil, eyni zamanda Şərq mədəniyyətinə məxsus sistemlər, xüsusilə də Yapon döyüş incəsənəti (Budo) kimi fəlsəfi əsaslı yanaşmalar ön plana çıxır. Budo sadəcə döyüş texnikaları deyil, əxlaqi və mənəvi prinsiplərlə zəngin bir həyat tərzidir. Bu yanaşma idman menecmentində liderlik, komanda ruhu, davamlı təkmilləşmə və peşəkar davranışın təşəkkülündə mühüm yer tuta bilər.

Yapon döyüş sənətləri – karate, cüdo, aykido, kendo, iaido, kyudo və s. – yüzilliklərə əsaslanan tarixi və mədəni mirasa malikdir. Bu sənətlər yapon samuraylarının etik kodeksindən (Buşido) qaynaqlanır və özündə aşağıdakı əsas prinsipləri birləşdirir:

- *Hörmət və etika* – rəqibə və müəllimə qarşı dərin hörmət duyğusu.
- *Özünə nəzarət və intizam* – hərəkətlərdə və qərarlarda sabitlik.
- *Davamlı inkişaf (**Kaizen**)* – həyat boyu təkmilləşmə fəlsəfəsi.
- Fiziki və mənəvi ahəngin qorunması – balanslı inkişaf.

Bu prinsiplər yalnız idmançılar üçün deyil, onları idarə edən menecerlər üçün də örnək ola bilər. Ənənəvi olaraq döyüş sənətləri müəllim-şagird münasibətləri üzərində qurulduğu üçün, burada rəhbərlik və idarəetmə mədəniyyəti təbii olaraq inkişaf etmişdir.

İdman menecmentində əsas məqsəd təşkilati uğur, performansın optimallaşdırılması və insan potensialının səmərəli idarəsidir. Budo sistemləri bu sahəyə aşağıdakı töhfələri verə bilər:

Budo sənətlərində lider, hər şeydən əvvəl, özünü idarə edə bilən bir nümunədir. Bu model müasir idman menecerləri üçün uyğun bir nümunə təşkil edir. Rəhbərin avtoritetə söykənən, lakin eyni zamanda empatiya və hörmətlə idarə etdiyi strukturlar daha dayanıqlı olur (6, s. 52).

Yapon döyüş sənətləri, xüsusilə kendo və iaido, rəqibin hərəkətini qabaqlamağa və ani qərarlar verməyə əsaslanır. Bu bacarıqlar idman menecmentində strateji planlama və risklərin idarə olunması üçün vacibdir.

Dojo sistemində fərdlər bir komanda kimi məşq edir və hər kəs bir-birinin inkişafına cavabdehdir. Bu anlayış, idman təşkilatlarında əməkdaşlıq mədəniyyətinin yaradıl-

masında effektiv model kimi tətbiq oluna bilər.

Yapon menecment fəlsəfəsi olan "Kaizen" (davamlı təkmilləşmə), "Genchi Genbutsu" (problemin mənbəyinə getmək), "Gemba" (fəaliyyətin baş verdiyi yer) prinsipləri idman sektoruna da uğurla tətbiq edilə bilər:

- *Kaizen:* İdman müəssisələrinin hər səviyyəsində performansın dayanmadan təkmilləşdirilməsi.
- *Hoshin Kanri:* Strateji məqsədlərin aşağıdan yuxarıya doğru yayılması və icra mexanizminin gücləndirilməsi.
- *Nemawashi:* Qərarların qəbul edilməsində iştirakçılıq və razılaşmaya əsaslanan idarəetmə mədəniyyəti.

Yapon döyüş növləri bir çox ölkədə məktəb və universitetlərdə idman fənləri sırasında yer almaqdadır. Azərbaycanda da bu modellərin tətbiqi aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- Ali təhsil müəssisələrində *"Budo və İdman Menecmenti"* modullarının yaradılması.
- İdman federasiyalarında *Budo* fəlsəfəsinə əsaslanan liderlik təlimləri.
- İdman menecerləri üçün döyüş incəsənətindən ilhamlanan seminar və kurslar.

Bu cür tətbiqlər gənc idmançılarda fiziki inkişafla yanaşı, əxlaqi dəyərləri, intizam və məsuliyyət hissini də gücləndirə bilər. Bir çox beynəlxalq idman təşkilatları (xüsusilə Yaponiyada və Koreyada) döyüş incəsənətinin fəlsəfi əsaslarını idman idarəçiliyi ilə birləşdirən modellər hazırlamışdır. Məsələn:

- Yaponiya Cüdo Federasiyası yalnız yarışlara deyil, həm də sosial layihələrə yönəlmiş idarəetmə prinsipləri ilə tanınır.
- Tokio 2020 Olimpiadası zamanı Budo nümayişləri idmanın sülh və qarşılıqlı hörmət mesajı verdiyini göstərdi.
- Yaponiyada idman rəhbərləri döyüş sənətlərində yetişmiş şəxslər arasından seçilir – bu da sistemə dərinlik qatır.

Azərbaycanda da idman akademiyalarında bu modellərin tətbiqi yeni nəsil menecerlərin daha fərqli və dərin düşüncəli yetişməsinə səbəb ola bilər.

Yapon döyüş incəsənəti öz fəlsəfəsi və mənəvi prinsipləri ilə yalnız fiziki gücə deyil, həm də xarakter formalaşmasına, liderlik tərzlərinə və strateji qərarverməyə mühüm təsir göstərir. Bu xüsusiyyətlər müasir idman menecmentinin ehtiyac duyduğu əsas elementlərlə üst-üstə düşür. Budo əsaslı yanaşmaların idman menecmentinə tətbiqi həm strukturlaşmada, həm də insan resurslarının inkişafında dayanıqlı nəticələr vəd edir. Azərbaycanda bu sistemlərin tətbiqi, həm təhsil, həm də peşəkar idman sahəsində yeni keyfiyyət mərhələsi yarada bilər.

2. Yapon döyüş sənətlərinin qlobal səviyyədə idman menecmentinə təsiri

Yapon döyüş sənətlərinin qlobal səviyyədə idman menecmentinə təsiri nəzərəçarpacaq dərəcədədir. Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi və Dünya Karate Federasiyası kimi təşkilatlar yapon döyüş sənətlərinin standartlaşdırılmasına və inkişafına dəstək verir.

Yapon döyüş incəsənəti idman menecmentinə yalnız fiziki təlimlər və turnirlərlə deyil, həm də liderlik, strateji idarəetmə və etik dəyərlər vasitəsilə təsir göstərir. Bu sistemlərin tətbiqi idman sahəsində daha güclü idarəetmə modellərinin formalaşmasına kömək edir və menecerlərin daha effektiv qərarlar verməsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən, yapon döyüş incəsənətləri müasir idman menecmenti üçün mühüm bir mənbə kimi qiymətləndirilə bilər.

Yapon döyüş sənətində sistemli təlimlər, dərəcələr (dan, kyu) və rituallar mövcuddur. Bu, idman təşkilatlarının strukturlaşdırılmasına və uzunmüddətli planların qurulmasına nümunə olmuşdur. Yapon döyüş sənətlərində təlimlər əsasən mərhələli şəkildə təş-

kil olunur ki, bu da idman menecmentində inkişaf planlarının qurulmasına kömək edir.

Yapon döyüş sənəti, liderlik keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün xüsusi metodlar təklif edir. Məşqçilər və idman menecerləri üçün intizamlı və strateji yanaşma formalaşdırmaq, döyüş incəsənətindən gələn bir təsirdir. Döyüş sənətləri komanda ruhunun gücləndirilməsinə kömək edir və idman təşkilatlarının idarə edilməsində kollektiv yanaşmanı önə çəkir. Döyüş sənətləri brendinq və marketinq strategiyaları ilə idman menecmentində fərqli imkanlar yaratmışdır. Beynəlxalq arenada döyüş sənətlərinə marağın artması, sponsorluq və idman tədbirlərinin təşkilinə böyük təsir göstərmişdir. Yaponiyanın beynəlxalq döyüş turnirləri və festivalları idman menecmenti üçün yeni gəlir mənbələri və reklam strategiyaları yaratmışdır.

Döyüş sənəti idmançılar üçün fiziki və zehni hazırlığın eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Bu yanaşma, müasir idman klublarında və təşkilatlarında da geniş tətbiq olunur. Müasir idman menecerləri yapon döyüş sənətlərindən öyrənilən metodları tətbiq edərək idmançılar üçün motivasiya və performans artırıcı təlimlər hazırlayırlar (5, s. 201).

Yapon döyüş sənətləri idarəetmə modelləri üzərində qurulmuş strukturlaşdırılmış sistemlərə əsaslanır. Bu sistemlərdə iyerarxiya, intizam və peşəkarlıq ön plandadır. Müasir idman menecmentində də yapon idarəetmə modelləri tətbiq edilərək davamlı inkişaf və texnoloji yeniliklər həyata keçirilir (1, s. 47).

Yapon döyüş sənətləri üzrə dünya miqyasında bir çox beynəlxalq turnirlər və təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bunlar arasında Olimpiya Oyunları, Dünya Cüdo Çempionatı, Karate üzrə Dünya Çempionatı və Kendo üzrə beynəlxalq turnirlər xüsusilə seçilir. Bu turnirlər idman menecerləri üçün böyük təcrübə mənbəyi olmaqla yanaşı, idman sahəsində innovativ yanaşmaların tətbiqini də sürətləndirir.

Yapon döyüş incəsənəti idman turizmi sahəsində də böyük rol oynayır. Xüsusilə Yaponiyaya turist axını arasında döyüş sənəti ilə məşğul olmaq və ya bu sahədə dərin biliklər əldə etmək istəyənlərin sayı artır. Bu, idman menecerləri üçün yeni iş imkanları və iqtisadi perspektivlər yaradır.

Müasir dövrdə döyüş incəsənəti idman sahəsində qlobal səviyyədə inkişaf etməkdədir (7, s. 403).

- *Olimpiya oyunlarında döyüş növlərinin rolu:* Cüdo və Karate artıq Olimpiya Oyunlarının rəsmi idman növləri arasındadır.
- *Texnologiyanın inteqrasiyası*: Virtual reallıq və süni intellekt təlim proqramlarına daxil edilərək məşqlərin keyfiyyətini artırır.
- *İdman turizmi və beynəlxalq təşkilatlar:* Yapon döyüş sənətləri üzrə beynəlxalq turnirlərin təşkili iqtisadi və mədəni inkişafı dəstəkləyir.
- *Döyüş sənətləri üzrə menecment kursları:* Dünyada idman menecerləri üçün xüsusi döyüş sənətləri təlim proqramları hazırlanır ki, bu da peşəkar menecerlərin yetişməsinə kömək edir.

Yapon döyüş incəsənəti təkcə bir idman növü deyil, həm də güclü bir menecment sistemi təqdim edir. Onun idarəetmə strukturu, təlim metodları və strateji yanaşmaları müasir idman menecmentinə böyük təsir göstərmişdir. Müasir idman menecmentində Yapon döyüş sənətlərindən istifadə edilməsi, idmançıların fiziki və mənəvi inkişafını dəstəkləməklə yanaşı, idman təşkilatlarının idarə edilməsində də innovativ yanaşmalar yaradır. Gələcəkdə bu sistemin yeni texnologiyalarla inteqrasiyası və beynəlxalq səviyyədə genişlənməsi gözlənilir.

Nəticə

"Yapon döyüş incəsənətinin idman menecmentinə təsiri və inkişafı" mövzusu özündə dərin mədəni, fəlsəfi və funksional elementləri birləşdirərək idmanın idarə olunmasında alternativ yanaşmaların mümkünlüyünü ortaya qoyur. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, Budo sistemləri yalnız fiziki təlimlərə deyil, həm də mənəvi tərbiyəyə əsaslandığı üçün müasir idman menecmenti üçün güclü fəlsəfi təməl təqdim edir. Yapon döyüş sənətləri əsasında formalaşmış dəyərlər – intizam, hörmət, liderlik, özünüidarə və davamlı inkişaf – bugünkü idman idarəçiliyinin əsas prinsipləri ilə birbaşa əlaqəlidir.

Məlumdur ki, idman menecmenti sahəsində Qərb yönümlü modellər üstünlük təşkil edir. Lakin bu modellərin bəzi hallarda emosional zəiflik, əməkdaşlıq çatışmazlığı və insan faktoruna yetərincə diqqət ayrılmaması kimi problemlərlə üzləşməsi alternativ yanaşmalara ehtiyac yaradır. Bu nöqteyi-nəzərdən Yapon döyüş sənətlərindəki "Kaizen", "Do", "Buşido" və digər fəlsəfi anlayışlar yeni bir idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün baza rolunu oynaya bilər.

Yapon döyüş incəsənətində liderlik təkcə göstəriş vermək deyil, həm də nümunə olmaqdır. Bu yanaşma, xüsusilə komanda idarəetməsində və gənc idmançıların yetişdirilməsində effektiv nəticələr verir. Budo sistemi idarəçi və idmançının qarşılıqlı hörmət üzərində qurulmuş əlaqəsini təşviq edir. Bu da uzunmüddətli motivasiya və kollektiv bağlılıq yaradır.

Bununla yanaşı, yapon döyüş incəsənətinin texniki yanaşmaları – sürətli və strateji qərarvermə, rəqibin psixologiyasını analiz etmə, ahəngdar hərəkət və sistemli məşqlər – müasir idman təşkilatlarında menecerlər üçün effektiv qərar mexanizmlərinin qurulmasında əvəzsiz alətlər təqdim edir.

İnkişaf baxımından isə Budo fəlsəfəsinin idman menecmentinə inteqrasiyası hələ ki, dünya miqyasında yeni və tədqiqat tələb edən istiqamətlərdəndir. Lakin artıq bir çox ölkələrdə bu inteqrasiya prosesi başlamış və müsbət nəticələr verməkdədir. Azərbaycanda da bu modelin tətbiqi üçün münbit zəmin mövcuddur. İdman Akademiyalarında və federasiyalarda bu fəlsəfi yanaşmanın modullar şəklində tətbiqi, həm təhsil alan tələbələrin, həm də işləyən idman menecerlərinin intellektual və əxlaqi baxımdan daha çevik və şəxsiyyət yönümlü şəkildə formalaşmasına səbəb ola bilər.

Nəticə olaraq, yapon döyüş incəsənəti yalnız keçmişin estetik mirası deyil, eyni zamanda gələcəyin müasir idman menecmentində tətbiq oluna biləcək çevik, dayanıqlı və insan mərkəzli idarəetmə modelidir. Bu modelin Azərbaycan idman sistemində də tətbiqi, ölkənin beynəlxalq idman nüfuzunun artmasına, daha etik və məsuliyyətli idman mühitinin formalaşmasına şərait yarada bilər. Gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq praktiki təcrübələr və tədqiqatlar, Budo fəlsəfəsinin yerli idman menecmentinə təsirini daha dərindən təhlil etməyə imkan verəcəkdir.

Bu mövzu üzrə araşdırmalar davam etdirildikcə, yapon döyüş incəsənətinin idman menecmentindəki rolu daha da dərindən öyrəniləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bennett A. Kendo: Culture of the Sword. Berkeley: University of California Press, 2015, 804 p.
2. Chan K.W., & Ryba T.V. Cultural Sport Psychology. Champaign: Human Kinetics, 2020, 355 p.
3. Göransson A. Judo, Nation Branding, and Soft Power: Japan's Global Strategy Through Sport//. Asian Journal of Sport History & Culture, 2018, 5(2), pp.101-123.
4. International Journal of Martial Arts. Organizational practices in Japanese, (2016-2024),

403 p.
5. Budo federations: Martial arts as a model for sport leadership. "Martial Arts Studies" (Cardiff University Press). 2025, 5 (1), pp. 43-61.
6. Krug G. The commercialization of traditional martial arts: Globalization and cultural identity // The International Journal of the History of Sport, 2017, 34(15), pp.1610-1628
7. Moenig U. Taekwondo: From a martial art to a martial sport // Routledge, 2015, pp.214-305.

Резюме

Назрин Адилова

Влияние японского боевого искусства на спортивный менеджмент и его развитие

Японское боевое искусство развивает не только физические навыки, но и оказывает значительное влияние на ключевые элементы спортивного менеджмента – лидерство, стратегическое управление, мотивацию и командную координацию. В основе этого искусства лежит кодекс Бусидо – этическая система поведения самураев, включающая такие принципы, как дисциплина, честь, верность и ответственность. Эти ценности служат вдохновляющей моделью для современных спортивных управленцев, формируя структурированный и ценностно-ориентированный стиль управления.

Боевые искусства Японии также способствуют более гибкому и целенаправленному формированию организационной структуры спортивных клубов, федераций и академий. В такой системе лидерство рассматривается не только как должность, но и как личный пример, стремление к постоянному развитию и принятие этически обоснованных решений. Для спортивных менеджеров это помогает развивать стратегическое мышление и эффективную коммуникацию внутри команды.

Другой важный аспект японских боевых искусств – это их влияние на спортивный маркетинг и брендинг. Визуальная привлекательность, ритуалы и философия боевых искусств делают их коммерчески востребованными. Международные турниры, телевизионные трансляции, спонсорские соглашения и продажа брендированной продукции превращают боевые искусства в неотъемлемую часть глобальной спортивной индустрии. Это создает возможности для внедрения инновационных маркетинговых стратегий.

Японские боевые искусства укрепляют не только физическую, но и психологическую подготовку спортсменов. Ценности, применяемые в тренировочном процессе – внимание, терпение, самоконтроль – способствуют не только улучшению спортивных результатов, но и личностному росту. В результате управленческие модели, основанные на боевых искусствах, способствуют формированию ответственных, целеустремленных и этичных лидеров в сфере спорта.

Ключевые слова: *японские боевые искусства, спортивный менеджмент, стратегическое управление, лидерство, спортивный маркетинг*

Summary

Nezrin Edilova

The İmpact of Japanese Martial Arts on Sports Management and its Development

Japanese martial arts not only develop physical abilities but also have a significant influence on key aspects of sports management – such as leadership, strategic planning, motivation, and team coordination. At the core of this discipline lies the Bushido code, an ethical system of conduct practiced by samurai, which emphasizes values such as discipline, honor, loyalty, and responsibility. These principles serve as an inspiring model for modern sports managers, fostering a structured and value-based management approach.

Japanese martial arts also contribute to the flexible and goal-oriented organization of sports clubs, federations, and academies. In this system, leadership is not merely a position but a responsibility rooted in setting an example, striving for continuous development, and making ethically grounded decisions. For sports managers, this helps cultivate strategic thinking and effective communication within teams.

Another vital aspect of Japanese martial arts is their impact on sports marketing and branding. The visual appeal, rituals, and philosophy associated with martial arts make them commercially attractive. International tournaments, television broadcasts, sponsorship agreements, and merchandise sales have turned martial arts into an integral part of the global sports industry. This creates opportunities for sports ma-

nagers to design innovative marketing strategies.

Japanese martial arts strengthen not only athletes' physical fitness but also their psychological preparedness. Core values practiced during training – such as focus, patience, and self-control – not only enhance performance but also contribute to personal development. Management models inspired by martial arts support the growth of responsible, goal-driven, and ethical leaders in the world of sports.

Key words: *Japanese martial arts, sports management, strategic management, leadership, sports marketing.*

Redaksiya heyətinin üzvü İ.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 379.85

THE ROLE OF COMMUNITY-BASED TOURISM FOR EMPOWERING RURAL AZERBAIJANI YOUTH AND WOMEN THROUGH TOURISM ENTREPRENEURSHIP

Simran HAJALIYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 sentyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 22 noyabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 16th of September, 2025; accepted: 22th of November, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Key words: *community-based tourism, rural tourism, youth and women, entrepreneurship, Azerbaijan.*

Introduction

Tourism is a globally significant sector with a uniquely inclusive workforce profile. Women comprise a majority of the tourism workforce worldwide (54% in 2019, versus 39% in the broader economy), reflecting the sector's potential as a platform for women's employment and empowerment [36]. In line with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), particularly SDG 5 (Gender Equality), SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), and SDG 10 (Reduced Inequalities) leverage tourism for empowering women and youth has gained strategic importance [32]. Community-Based Tourism (CBT), which emphasizes local ownership and benefit-sharing, has emerged as a key approach to realize inclusive and sustainable development [37].

CBT is defined as a form of tourism "where the local community has substantial control over and involvement in its development and management, and a major proportion of the benefits remain within the community" [25]. Through directly engaging local residents (often in rural or economically marginalized areas) as hosts, entrepreneurs, and decision-makers, CBT can help ensure that tourism's economic and social benefits reach those most in need [30]. Previous studies indicate that CBT initiatives can empower community members by providing jobs, supporting small enterprises, preserving cultural heritage, and improving collective confidence and skills. Notably, CBT projects around the world have been linked to greater gender parity and community well-being, as they place traditionally underrepresented groups, including women and youth at the core of tourism development [30].

In many developing contexts, women and youth face structural barriers that limit their economic participation. Azerbaijan is no exception: despite overall economic growth fueled by oil and gas, rural areas of Azerbaijan lag in development indicators, and women in rural communities often have limited opportunities due to traditional gender norms, early marriage, incomplete education, and lack of access to resources [33; 34]. These challenges contribute to rural-to-urban exodus and the underutilization of a significant segment of the population in local development. Recognizing this, Azerbaijan has begun to prioritize inclusive rural development through tourism. The national Regional

* *Ph.D. Candidate, Azerbaijan Tourism and Management University*
Lecturer, Azerbaijan Tourism and Management University
e-mail: simranhajaliyev@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3089

Tourism Strategy (2023-2026) explicitly aimed to reduce rural–urban migration by creating local tourism opportunities that directly engage communities [3]. Likewise, development programs and mechanizms have targeted rural entrepreneurship: for example, a Second Rural Investment Project supported by the World Bank enabled communities in all 58 rural districts to implement microprojects and livelihood programs, with a strong emphasis on women and youth inclusion. In that project, local youth were trained as community business promoters and helped establish rural business incubators to support women entrepreneurs [40].

Literature review

1. Community-Based Tourism: Concepts and Theory

Community-Based Tourism (CBT) has been widely studied as a form of sustainable tourism that can generate local socio-economic benefits while preserving cultural and natural resources. By definition, CBT involves strong local community participation in managing tourism and sharing its benefits. CBT ensures that local people have ownership and control over tourism experiences and that economic gains predominantly stay in the community [25]. This stands in contrast to mass tourism models where external investors or tour operators reap most benefits, often resulting in economic leakage and limited community input. CBT, often organized around initiatives like homestays, community lodges, village tours, or cooperatives, is seen as a vehicle for "placing local people at the forefront" of tourism development [30]. A key theoretical lens to examine the impacts of CBT on local communities is empowerment theory. Empowerment in a tourism context refers to the process by which individuals and groups gain greater control over decisions and resources affecting their lives, as well as increased confidence, skills, and ability to positively influence their communities through tourism. Scheyvens (1999) provided a foundational framework for assessing empowerment in ecotourism (and by extension CBT) which includes four dimensions of empowerment: economic, psychological, social, and political [27].

Over time, successful CBT can lead to what some call community empowerment cycles – early economic gains boost confidence (psychological empowerment), which encourages more active participation and collective action (social/political empowerment), leading to better bargaining power and policy influence, which in turn can attract more support and resources (reinforcing economic empowerment). The virtuous cycle, however, can break down if any dimension is neglected. For instance, economic benefits alone may not lead to lasting empowerment if local people have no say in decisions [26; 37]. CBT, while widely recognized for its potential for sustainable development, faces several critical challenges that can hinder its effectiveness. Capacity and skill limitations remain a major barrier, as many communities lack tourism management expertise, leadership capacity, marketing skills, and entrepreneurial mindsets necessary for successful operations. Infrastructure challenges such as inadequate transportation, accommodation shortages, lack of basic utilities, poor waste management, and limited investor interest further constrain the scalability and quality of CBT experiences [1].

Figure 1

Challenges and Limitations of Community-based Tourism

Source: *Author's own compilation.*

2. Women's Empowerment through Tourism Entrepreneurship

Tourism is often lauded as an industry that provides relatively accessible entry points for women's employment and entrepreneurship, especially in developing countries. Globally, women not only form the majority of the tourism workforce but are also found in various entrepreneurial [5]. Empowering women through tourism entrepreneurship can have multiplier effects on community welfare. Women tend to reinvest a significant portion of their income in their families and communities, thereby spreading the benefits [16]. Studies in various countries have reported that when women gain income and confidence from tourism jobs or businesses, their societal status improves, leading to greater say in household and community decisions [14]. For instance, one study from Indonesia found that a CBT initiative provided diverse job opportunities to local women (such as running guesthouses, guiding tours, managing craft workshops), which "positively affected the economic standard of their families" [2; 29]. Similarly, in Egypt's Nubian communities, CBT projects enabled women to generate income from cultural tours and handicrafts, improving their autonomy and community standing [9]. However, women's participation in tourism is not without challenges. Traditional gender norms and patriarchal systems can limit the roles women are allowed to play in tourism, especially in conservative rural settings [19]. A case study from a Berber community in Morocco illustrates how tourism arrival initially primarily benefitted men (as guides, drivers, hotel staff), while women were expected to continue unpaid domestic and farm work – effectively increasing their workload without direct gains. In such contexts, women's lack of mobility, lower education levels, and societal expectations can impede their entrepreneurship [20]. This underscores that tourism development alone doesn't guarantee empowerment; the design of initiatives must consciously involve and benefit women. Encouragingly, numerous programs and social enterprises have arisen worldwide to empower women through tourism. For example, in Nepal, the Community Homestay Network (CHN) was established explicitly to empower women entrepreneurs via homestays, enabling women in rural villages to generate income by hosting tourists [11]. Initiatives like women's tourism associations or cooperatives can provide mutual support, collective marketing, and a unified voice to advocate for resources [12]. For instance, the Azerbaijan Rural Women's Association (ARWA) was formed in 2018 as the country's first network of rural women entrepreneurs (many in agriculture and cottage in-

dustries, including tourism crafts) [40].

3. Youth Empowerment through Tourism Entrepreneurship

Youth empowerment in the context of tourism is an emerging area of focus, as industry can offer avenues for meaningful employment, skills development, and leadership for young people. Around the world, many rural youths face high unemployment and underemployment and often feel compelled to migrate to urban areas or abroad for work. Tourism development, especially in rural or remote areas, can provide local alternatives by creating jobs ranging from tour guides and hospitality staff to digital marketing and creative roles (like content creation for tourism promotion) [23; 35].

Young entrepreneurs can bring fresh ideas and tech-savvy innovations to tourism businesses, such as starting adventure tourism ventures, community tour operations, travel tech startups, or social enterprises that appeal to socially conscious travelers. Engaging in entrepreneurship allows youth not only to employ themselves but potentially to create jobs for peers, thus multiplying impact. A study on youth entrepreneurship and community tourism in India observed that with a growing young population, tourism entrepreneurship has great potential to drive development, but youth face significant challenges such as limited access to resources, inadequate infrastructure, and lack of awareness about opportunities. These barriers are common in many countries and often more acute for youth who have less experience or collateral. Community-based tourism projects in some Indian regions have started providing young entrepreneurs with training, resources, and support to start and grow businesses [22]. International organizations and NGOs have begun to specifically target youth empowerment through tourism. For example, the UNWTO has organized a Global Youth Tourism Summit, underlining the idea that youth should be part of "tourism's decisions" and emphasizing tourism's role in youth empowerment and intercultural exchange. In practice, programs like the EU's Youth Empowerment Project in The Gambia have launched training for youth-led tourism and creative industries startups [13]. There is also Oxfam's Empower Youth for Work program in countries like Indonesia and Bangladesh, which includes CBT as a pillar to create jobs for rural youth. In Indonesia's South Sulawesi, a pilot CBT initiative under this program established youth-managed tourism hubs: 774 youths (296 female) were directly involved in developing tours (such as village trekking, homestays, cultural experiences), and indirectly 3,500 youth benefitted, as they gained skills in communication, digital marketing, and business through the project [21; 10]. Youth empowerment in tourism is closely tied to education and skills training. Many young people from rural areas lack exposure to the skills needed in tourism (e.g. language skills, hospitality, guiding techniques, business management). Programs that provide vocational training, internships, or mentorship in tourism can significantly increase youth employability. For instance, in Azerbaijan, the government and donors have supported vocational education in hospitality and tour guiding for youth, though these are mostly based in urban centers. Expanding such training to rural youth is critical. Also, engaging youth in leadership roles in community tourism organizations or committees can empower them to take initiative and build leadership skills early on [4]. In many rural CBT contexts, youth become the bridge to the global marketplace by helping their community list homestays on booking platforms or promote on social networks [38; 39]. Many youth-led tourism successes involve leveraging digital tools or adventure/ecotourism niches [8; 6].

4. Community-based Tourism in Azerbaijan and Theoretical Framework

While the concept of CBT is relatively new in Azerbaijan, there have been steps

toward community-inclusive tourism. As mentioned, Azerbaijan's tourism strategy and various development projects indicate a policy interest in leveraging tourism for rural development and inclusivity [3; 15]. A recent study focusing on the South Caucasus found that policymakers and development agencies are actively promoting CBT to revitalize rural areas that suffer from out-migration and weak economies [17]. The European Union has supported projects in the region to facilitate cooperation between stakeholders and the inclusion of local communities in tourism planning. In Georgia, different stakeholders had varying understandings of CBT, and challenges ranged from lack of specific guidelines to limited capacity among local facilitators [18].

In the context of rural Azerbaijan, a few pilot initiatives are noteworthy. For example, the village of Khinalig has seen some community-based tourism development with locals offering homestays and guided treks. Likewise, Sheki and other regions have small family guesthouses and craft workshops that form part of cultural tourism routes. These organically grown examples show that the basic elements of CBT do exist in Azerbaijan, though not yet framed as "CBT projects" per se. Additionally, Women Resource Centers established in regions like Bilasuvar have provided entrepreneurial skills training to rural women, some of whom then launched small businesses [34].

Azerbaijan's government in recent years has taken steps to encourage Small and Medium Entrepreneurship (SME) development and women's entrepreneurship. The "State Program on Socio-Economic Development of Regions" and the activities of the Small and Medium Business Development Agency (SMBDA) have provided grants and training to rural entrepreneurs. Additionally, the ABAD (Simplified Support to Family Business) public service, established in 2016, plays a pivotal role in supporting rural SMEs, including those in the tourism sector. Through a combination of financial grants, entrepreneurship training, and marketing support, ABAD helps strengthen local capacities, promote self-employment, and enhance the competitiveness of CBT initiatives across Azerbaijan [28]. Culturally, Azerbaijani women in rural areas have always contributed through agriculture, crafts, and hospitality, but much of this work was unpaid or under-recognized [24]. According to a UN Women report, the main sectors employing women in Azerbaijan include catering, manual labor, factory work, and tourism. This indicates that a significant number of women are already active in tourism and hospitality services (e.g. as cooks, cleaners, hotel staff) but often at lower levels. The challenge is to elevate women from low-paid employment to entrepreneurship and leadership roles in tourism. Through targeted interventions, female entrepreneurship has risen sharply from 4% a decade ago to 29% of all entrepreneurs now. Over 170,000 women are now business owners or self-employed in Azerbaijan. Many operate home-based businesses (baking, handicrafts, agribusiness) that can tie into tourism value chains. For instance, rural women's associations have begun marketing traditional jam, cheese, or woven carpets directly to tourists, thereby capturing higher profits than through middlemen [31; 7].

Research Methodology

This research adopted a qualitative case-study approach to gain an in-depth understanding of how community-based tourism can empower rural youth and women in Azerbaijan. In particular, semi-structured interviews were used as the primary data collection tool. Semi-structured interviews allow for a flexible yet guided conversation. Since formal CBT projects in Azerbaijan are limited, author relied on expert informants who have knowledge of tourism development and community initiatives in the country. The author identified four experts through purposive sampling chosen for their expertise and roles in relevant areas (rather than for statistical representativeness). The criteria for selection were: (1) at least one expert from a government or policy-making body related

to tourism or rural development, (2) at least one tourism entrepreneur or practitioner (such as a rural guesthouse owner or community tourism project leader), (3) an academic or consultant with research experience in sustainable tourism or entrepreneurship in Azerbaijan, and (4) a representative of a youth-focused organization in tourism or entrepreneurship. Each expert was interviewed once, with interviews conducted over a period of three weeks in March 2025. Interviews lasted between 60 to 90 minutes and were conducted in a semi-structured format.

Table 1

Profile of Interviewed Experts

Expert ID	Role / Title	Sector / Organisation	Experience
E1	Senior official, State Tourism Agency	Government (Tourism policymaking)	~ 8 years (tourism development)
E2	Rural guesthouse owner & community leader	Private sector (CBT entrepreneur)	~ 4 years (tourism business)
E3	Professor of Tourism Development	Academia / Research	~ 15 years (tourism studies)
E4	Manager, Youth Entrepreneurship Incubator	NGO / Development project (youth)	~ 3 years (youth programs)

Results and Discussion

The interviews with the four experts yielded a wealth of information regarding the current state and potential of community-based tourism in rural Azerbaijan, and how it intersects with youth and women's empowerment. The results are organized into several sub-sections corresponding to the major themes identified: (1) Perceived benefits of community-based tourism for rural communities, especially for youth and women; (2) Barriers and challenges that prevent rural youth and women from engaging in tourism entrepreneurship; (3) Suggested strategies or needed measures to enhance the role of youth and women in CBT. Within each subsection, perspectives from different experts are integrated, and differences between stakeholders (government vs. grassroots views) are noted where relevant.

5. Benefits of Community-Based Tourism for Women, Youth, and Communities

All experts generally agreed that if developed properly, community-based tourism could bring significant benefits to rural Azerbaijani communities, and in particular could create new opportunities for women and young people. Table 2 summarizes the key benefits of CBT that experts highlighted, along with example quotes:

Table 2

Perceived Benefits of Community-Based Tourism for Rural Communities, Youth, and Women (Expert Views)

Key Benefit of CBT	Description (as per experts)	Illustrative Quote
Income generation and jobs	CBT can provide direct income (from homestays, guiding, etc.) and indirect income (selling food, crafts) for local families. Empowers women/youth by giving them their "own money."	"When tourists come to our village, women can sell their homemade jam and handicrafts – it's cash that goes straight to them" – E2
Business opportunities	Empowers locals to start micro and small enterprises (guesthouses, tour services, craft workshops). Builds business skills among youth/women.	"I've seen young people become quite enterprising – one started a small trekking tour business with almost no capital, just his knowledge of the mountains" – E4
Cultural exchange and preservation	Encourages communities (especially youth) to preserve traditions, crafts, and heritage to showcase to tourists. Builds pride and inter-cultural understanding.	"Our traditional dances and storytelling were fading, but now the youth are learning them again because tourists are interested" – E3
Community development (collective)	CBT projects (if revenues are pooled or cooperatively managed) can fund community needs (e.g. improving a local museum, environment cleanup).	"The village came together to create a small museum for tourists – it became a source of pride and a community hub" – E1

6. Barriers and Challenges for Rural Youth and Women

Despite the optimistic potential, the experts identified a range of challenges that hinder rural women and youth from engaging in or benefiting from community-based tourism.

Lack of Skills and Training (mentioned by 4/4 experts): Every expert brought up the issue that many rural women and youth lack the necessary skills for tourism. This includes foreign language ability (especially English), hospitality service skills, basic business knowledge (accounting, marketing), and technical skills like using online booking platforms. E4 pointed out that local youth often have limited professional skills beyond farming or trades; they might be tech-savvy with phones but do not know how to create a structured tour itinerary or manage a small enterprise.

Limited Access to Finance (4/4 experts): Starting even a micro business (like a homestay or tour operation) can require some capital to renovate a room, purchase equipment (e.g. tents, bicycles for tours), or simply to sustain initial running costs. Experts noted that rural entrepreneurs face difficulty obtaining loans or grants. "Banks require collateral and have high interest; most rural women don't have property in their name to mortgage," explained E1, adding that existing microfinance in Azerbaijan is more focused on agriculture or livestock than tourism. E2 shared her personal experience: "I wanted to add two more rooms for guests. The local bank wouldn't give me a small loan because I had no steady salary and my husband had already taken a loan for a tractor."

Inadequate Infrastructure and Connectivity (4/4 experts): Poor road access, unreliable transport, and patchy internet connectivity in many rural areas were cited as practical obstacles to growing community tourism. E3 mentioned, "Some beautiful villages have huge tourism potential but are literally hard to reach – if a tourist has to endure 4 hours on a bad road, tour operators hesitate to send them." Additionally, the lack of local public transportation means youth can't easily travel to town for training or supplies,

and tourists can't come unless they hire private cars.

Sociocultural Norms and Gender Roles (3/4 experts): A major theme, especially from E2 and E3, was the influence of traditional norms. In some rural communities, women's roles are expected to be domestic; running a guesthouse or interacting with strangers (especially foreign men) can be frowned upon by husbands or elders. Early marriage and large family responsibilities also mean young women have little time or freedom to pursue entrepreneurship. For youth in general, a top-down social structure means young voices are not always taken seriously in community decisions.

Lack of Awareness and Networks (3/4 experts): Another soft barrier is simply that many rural communities and individuals are not aware of the opportunities in tourism or how to access support. E1 admitted that government programs haven't effectively disseminated information at the grassroots: "There might be a grant available or a training workshop in the region, but the villagers often don't hear about it in time." Women, being more confined to home, are even less exposed to information networks.

Experts' Suggested Strategies (Preview of Solutions)

Some of the key strategies or solutions that experts themselves suggested during interviews.

- ✓ *Capacity Building Programs:* All experts advocated for localized training programs in hospitality, guiding, language, and business skills for rural women and youth. They suggested mobile training units or partnerships with local colleges to reach villages.
- ✓ *Mentorship and Role Models:* Having successful women entrepreneurs or youth from other regions come and speak to communities was highlighted.
- ✓ *Micro-Grants/Loans and Financial Inclusion:* Experts urged establishing a small grants fund specifically for community-based tourism startups, and/or simplifying micro-loans for women and youth (possibly with government interest subsidies or credit guarantee schemes).
- ✓ *Marketing and Partnerships:* One idea was to create a national online portal for community-based stays in Azerbaijan.
- ✓ *Infrastructure Investments:* While experts know it's a long-term play, they encouraged continuing to improve road access, public transport to tourist sites, and internet connectivity in rural areas as part of government's broader development (not solely for tourism but it will benefit tourism).
- ✓ *Policy and Institutional Support:* This includes embedding CBT in the national tourism strategy with clear targets (e.g. number of community projects, number of women-led tourism businesses to support).

Conclusion

This research set out to examine how community-based tourism can serve as an inclusive platform to empower rural youth and women in Azerbaijan through tourism entrepreneurship. Through a comprehensive literature review, qualitative perceptions from experts, and international comparisons, the study has highlighted both the significant potential of CBT for empowerment and the challenges that need to be addressed to realize that potential in the Azerbaijani context.

Community-based tourism, if properly supported, offers a multidimensional basis for empowerment. It can generate income and jobs for rural women and youth, build their confidence and skills, and strengthen their roles in society. The majority of experts and global cases concur that women's and youths' engagement in CBT leads to tangible improvements in livelihoods and intangible gains in dignity and voice. However, rural women and youth in Azerbaijan currently face numerous barriers to participating in tourism entrepreneurship. These range from lack of relevant skills and training opportunities to limited access to startup capital, restrictive gender norms and skepticism towards youth, inadequate infrastructure in tourist areas, and insufficient market linkages for

community tourism products. Existing initiatives in Azerbaijan have shown promising results in empowering these groups. In sum, the empowerment of rural youth and women through community-based tourism in Azerbaijan is an achievable goal, but it requires an integrated strategy and collaboration among stakeholders.

LİTERATURE

1. Afenyo-Agbe E.A., & Mensah I. Principles, benefits and barriers to community-based tourism//. Prospects and Challenges of Community-Based Tourism and Changing Demographics, IGI Global, 2022, pp. 1–29.
2. Atlantis Press. Community-Based Tourism-Based Women Empowerment in Bali. Proceedings of ICOHI // Atlantis Press, 2019, pp. 7–12.
3. Azerbaijan Tourism Board. Azerbaijan Tourism Strategy 2023-2026, 2023. (https://www.Touri smboard.az/strategy).
4. Bertella G., Tomasi S., Cavicchi A., Paviotti G. Community-Based Tourism engagement and wellbeing from a learning perspective//. Journal of Sustainable Tourism. Routledge, 2019, pp. 176-193.
5. Canosa A. & Schänzel H. Children in female tourism entrepreneurship//. Journal of Sustainable Tourism, MDPI, 2021, 13(22), pp. 12801.
6. Cultural Survival. Bribri Women Lead the Way in CBT in Costa Rica//. Cultural Survival Quarterly, Cultural Survival Inc., 2021, pp. 12-13.
7. ECA UN Women. Rural women in Azerbaijan turn passion into profits through EU-funded programme, 2024. (unwomen.org).
8. Ecotourism Kenya. GreenTour: CBT Initiatives 2022–Women and Youth Integration, 2022. (ecotourismkenya.org).
9. El-Manhaly S., & Taha S. The Effect of Community-Based Tourism on Woman Empowerment to Achieve Sustainable Development: The Case of Nuba // International Journal of Tourism and Hospitality Studies. Egyptian Knowledge Bank, 2024, pp. 87–107.
10. Empower Youth for Work. Community-based tourism pilot from Indonesia. Oxfam, 2018. (https://empoweryouthforwork.org/community-based-tourism-pilot-indonesia).
11. Equality in Tourism. Community Homestay Network on Championing Gender Equality – Nepal, 2020. (https://www.equalityintourism.org/nepali-women-in-tourism/).
12. EU Neighbors East. Country Gender Profile: Azerbaijan. European Union, 2021. (https://euneighbourseast.eu/news/publications/country-gender-profile-azerbaijan/).
13. Explore Hub Nepal. Empowering Women through Travel. Explore Hub Nepal, 202. (https://explorehubnepal.com/).
14. Giampiccoli A., & Mtapuri O. Towards a comprehensive model of community-based tourism development. South African Geographical Journal, Taylor & Francis, 2015, 97(2), pp. 175-190.
15. IFC. Sowing the seeds of success in Azerbaijan. International Finance Corporation, 2022. (ifc.org).
16. Ingenta. Empowering Women Through Community-Based Tourism in [Asia]. Tourism Recreation Research // Taylor & Francis, 2021, 25(2), pp. 123-135.
17. JICA. Data Collection Survey on Tourism Development in the Caucasus: Final Report. Tokyo: Japan International Cooperation Agency, 2017, 313 p.
18. Khartishvili L., Mitrofanenko T., Muhar A., Penker M. Issues with Applying the Concept of Community-Based Tourism in the Caucasus//. Mountain Research and Development. International Mountain Society, 2020, 40(1), pp. 11-20.
19. Kinnaird V. & Hall D. Tourism and Gender: A Framework for Analysis. Chichester: John Wiley & Sons, 1996, pp. 1-22.
20. Maria B. Rural Women and Socioeconomic Changes in Morocco: Tourism's Gender Implications//. IEMed Mediterranean Yearbook. European Institute of the Mediterrane-

an, 2012, pp. 245-249.
21. Oxfam. Empower Youth for Work – Indonesia Year 4 Overview. Oxfam, 2020, 46 p. (https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621035/rr-future-work-empower-youth-program-280720-en.pdf;jsessionid=00AD9B1D0016B0F1-FE0B4BDFC08F5E4B?sequence=7).
22. Palaniyandi A. & Sudhakar V. Youth Entrepreneurship and Community Tourism in India. Conference paper (Abstract), 2024, pp. 11-14. (https://www.researchgate.Net/publication/377912674_ Youth Entrepreneurship_in_Tourism_and_Hospitality).
23. PATA. Asia Pacific Youth and Community Tourism Manual. Bangkok: Pacific Asia Travel Association, 2018, 44 p
24. Aliyev J. Development Prospects of Tourism Entrepreneurship in Regional Azerbaijan. Journal of Tourism & Services. University of Business in Prague, 2023, pp. 45-62.
25. Responsible Travel. What is community-based tourism? (responsiblevacation.com).
26. Rifai T. Opening Remarks at UNWTO Panel on Community Empowerment through Creative Industries and Tourism, ITB Berlin, 6 March 2015. Madrid: UN World Tourism Organization, 2015. (https://www.creativelena.com/en/project-space/itb berlin-2015-unwto-panel-discussion-on-community-empowerment-through-creati ve-industries/).
27. Scheyvens R. Ecotourism and the empowerment of local communities//. Tourism Management, Elsevier, 1999, 20(2), pp. 245-249.
28. SMB Development Agency. Acceptance of applications for the project "Development of entrepreneurship and self-employment in rural areas" has begun. Small and Medium Business Development Agency of Azerbaijan, 2022.
29. Tecnoscientifica. Women's Participation in Tourist Village Empowerment – Cikakak//. Indonesia. Tecnoscientifica Publishing, 2020, 2(1), pp. 45-60.
30. Tourism Cares. How Community-Based Tourism Empowers Locals and Enhances Travel. TourismCares.org Blog, 2023. (https://www.tourismcares.org/tourism-cares-blog/how-community-based-tourism-empowers-locals-and-enhances-travel).
31. UN Women. Azerbaijan commits to mainstream gender in all state programs. UN Women, 2020. (https://www.unwomen.org/en/get-involved/step-it-up/commit me nts/azerbaijan)
32. United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations General Assembly, 2015, 35 p.
33. UNDP. Highlight Report 2023 – Azerbaijan. United Nations Development Programme, 2023. (https://www.undp.org/azerbaijan/publications/highlight-report-2023).
34. UNDP Azerbaijan. In Azerbaijan, rural women start breaking the cycle of poverty. UNDP Stories. United Nations Development Programme, february 6, 2018. https:// www.undp.org/eurasia/stories/azerbaijan-rural-women-start-breaking-cycle-poverty)
35. UNESCO. Youth Pathways for Heritage and Tourism. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2018. (https://unesdoc. unesco. org/ark:/ 48223/pf0000376964).
36. UNWTO. Global Report on Women in Tourism - Second Edition. Madrid: UN World Tourism Organization, 2019, 192 p.
37. UNWTO. Tourism, Empowerment and Sustainable Development: A New Framework for Analysis. Sustainability. MDPI, 2021, 13(22), 12606 p. (https://doi.org/10.3390/su132212606)
38. USAID. Empowering Entrepreneurs – Three Georgian Women. United States Agency for International Development, 2021. (worldbank.org)
39. World Bank. Empowering Entrepreneurs – Three Georgian Women Share Their Stories. World Bank, Feature, March 4, 2019. (https://www.worldbank. org/en/ news/ feature/2019/03/04/empowering-entrepre neursthree-georgian-women-share-their-stories)
40. World Bank. Implementation Completion Report Review: Second Rural Investment Project (Azerbaijan). Washington, DC: Independent Evaluation Group, World Bank, 2019. (http://documents.worldbank.org/ curated/en/893931586457355703)

Резюме

Симран Гаджалиев

Роль общественно ориентированного туризма в расширении возможностей молодежи и женщин сельских районов Азербайджана через туристическое предпринимательство

В современную эпоху, когда особое внимание уделяется равенству и ориентированности на сообщество, туризм на основе сообщества рассатривается не только как инструмент содействия экономическому развитию, но и как новый механизм, который ставит местные сообщества, особенно молодежь и женщин в центр планирования туризма, принятия решений и распределения выгод. В данной статье рассматривается потенциал туризма на основе сообщества для расширения роли молодежи и женщин в туристическом предпринимательстве в сельских районах Азербайджана. Основываясь на научной литературе и специфических данных по Азербайджану, исследование подчеркивает существующие пробелы в интеграции молодежи и женщин в туристическую деятельность в рамках развития сельского туризма. Для исследования применялась качественная методология, включая интервью с пятью экспертами в области туризма. В работе выявлены основные препятствия, мешающие полноценному участию молодежи и женщин в предпринимательстве в сфере сельского туризма, такие как недостаток знаний и навыков, ограниченный доступ к финансовым ресурсам и социально-культурные барьеры. Результаты показывают, что государственные стимулы играют ключевую роль в создании благоприятной среды для инвестиций (например, в инфраструктуру, образование и финансирование), тогда как программы НПО выполняют дополнительную функцию по повышению потенциала на местном уровне и формированию социального капитала.

Ключевые слова: *Туризм, основанный на участии общины, сельский туризм, молодежь и женщины, местные сообщества, предпринимательство, Азербайджан*

Xülasə

Simran Hacəliyev

İcma əsaslı turizmin Azərbaycanın kənd yerlərində gənclərin və qadınların turizm sahibkarlığı vasitəsilə səlahiyyətləndirilməsində rolu

Müasir dövrdə, bərabərliyə və icmayönümlülüyə xüsusi diqqət yetirildiyi bir vaxtda, icma-əsaslı turizm təkcə iqtisadi inkişafa təkan verən bir alət deyil, həm də yerli icmaları, xüsusilə gəncləri və qadınları turizmin planlaşdırılması, qərar qəbulu və faydaların bölüşdürülməsinin mərkəzinə qoyan yeni bir mexanizm kimi nəzərdən keçirilir. Bu məqalə, icma-əsaslı turizmin Azərbaycanın kənd yerlərində gənclərin və qadınların turizm sahibkarlığındakı rolunu genişləndirmək potensialını araşdırır. Elmi ədəbiyyata və Azərbaycan üzrə spesifik məlumatlara əsaslanaraq, tədqiqat kənd turizminin inkişafı çərçivəsində gənclərin və qadınların turizm fəaliyyətlərinə inteqrasiyasında mövcud olan boşluqları vurğulayır. Tədqiqat üçün keyfiyyət metodologiyasından istifadə edilmiş, o cümlədən turizm sahəsində beş ekspertlə müsahibələr aparılmışdır. İşdə gənclərin və qadınların kənd turizmi sahibkarlığında tam iştirakına mane olan əsas maneələr, o cümlədən bilik və bacarıq çatışmazlığı, maliyyə resurslarına məhdud çıxış və sosial-mədəni baryerlər müəyyən edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, dövlət təşviqləri investisiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılmasında (məsələn, infrastruktur, təhsil və maliyyələşdirmə) əsas rol oynayır, QHT proqramları isə yerli səviyyədə potensialın artırılması və sosial kapitalın formalaşdırılması üzrə əlavə bir funksiyanı yerinə yetirir.

Açar sözlər: *İcma əsaslı turizm, kənd turizmi, gənclər və qadınlar, yerli icmalar, sahibkarlıq, Azərbaycan*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 005.94

İDARƏETMƏ PROSESİNDƏ KOMMUNİKASİYA EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASINA SİSTEMLİ BAXIŞ

Şəfəq QAYIBOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27 noyabr 2025; çapa qəbul edilmişdir: 8 dekabr 2025; online-da çap edilmişdir: 17 dekabr 2025.
Received: 27th of November, 2025; accepted: 8th of December, 2025; published online: 17th of December, 2025.

Açar sözlər: *kommunikasiyanın səmərəliliyi (effektivliyi), idarəetmə prosesləri, sistemli yanaşma, informasiya axınları, təşkilati kommunikasiya, əks əlaqə (geridönüş) mexanizmləri, qərar qəbuletmə, rəqəmsal kommunikasiya, təşkilati adaptasiya*

Giriş

Kommunikasiya müasir idarəetmə elminin fundamental kateqoriyalarından biri olmaqla, təşkilatın bütün funksional mexanizmlərinin fəaliyyətini təmin edən əsas proseslərdən hesab edilir. İdarəetmə nəzəriyyələrinin klassik istiqamətlərindən başlayaraq, Fayolun idarəetmə funksiyaları, Veberin (Weber) bürokratik modeli və Barnardın təşkilati davranış yanaşmasında kommunikasiya təşkilati sistemin səmərəliliyinin müəyyənedici amili kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin qloballaşma, rəqəmsallaşma, yüksək informasiya intensivliyi və mürəkkəb təşkilati strukturların formalaşması fonunda kommunikasiya idarəetmədə daha çox strateji resursa çevrilmişdir. Bu səbəbdən kommunikasiya prosesinə sistemli baxışın tətbiqi müasir idarəetmə təcrübəsində elmi-praktik zərurət kimi meydana çıxır.

İdarəetmə prosesində kommunikasiya yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də qərarların formalaşması, koordinasiya, nəzarət, motivasiya və təşkilati dəyişikliklərin həyata keçirilməsi kimi fəaliyyətlərin məzmununu müəyyən edən çoxkomponentli sistemdir. Bu sistemin struktur-funksional xüsusiyyətləri əsasən informasiya axınlarının təşkilati səviyyələr üzrə düzgün strukturlaşdırılması, mesajların kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması mexanizmləri, səs-küy amillərinin azaldılması və geri əlaqənin operativliyi ilə müəyyən olunur. Ludviq fon Bertalanfinin (Ludwig von Bertalanffy) sistem nəzəriyyəsinin, N.Vinerin (N.Wiener) kibernetikanın və K.Şannonun (C.Shannon) və V.Viverin (W.Weaver) kommunikasiya modellərinin metodoloji çərçivələri göstərir ki, kommunikasiya idarəetmə sisteminin “sinir şəbəkəsi” funksiyasını yerinə yetirir və onun effektivliyi təşkilatın bütövlükdə fəaliyyət nəticələrinə bilavasitə təsir göstərir.

Müasir təşkilatlarda informasiyanın həcminin sürətlə artması, çoxkanallı kommunikasiya platformalarının genişlənməsi, həmçinin insan amilinin daha mürəkkəb psixososial struktura malik olması kommunikasiyanın effektiv idarə olunmasını daha da vacib edir. Rəqəmsal kommunikasiya sistemlərinin geniş tətbiqi bir tərəfdən informasiya mübadiləsini sürətləndirsə də, digər tərəfdən məlumatın təhrif olunması, informasiya yüklənməsi (information overload), texnoloji asılılıq və kibertəhlükəsizlik kimi yeni problemlər yaradır. Bu şəraitdə kommunikasiya proseslərinin ayrıca deyil, bütöv sistem kimi qiymətləndirilməsi və idarə olunması idarəetmə səmərəliliyinin artırılmasının baş-

* *magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti*
e-mail: qayibovasefeq@gmail.com
https://doi.org/10.30546/25194011.2025.14.5.3094

lıca şərti hesab olunur.

Bu məqalənin məqsədi idarəetmə prosesində kommunikasiya effektivliyinin artırılmasına sistemli yanaşmanın nəzəri-metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək, kommunikasiya axınlarında yaranan problemləri elmi konsepsiyalar əsasında təhlil etmək və effektiv kommunikasiya sisteminin formalaşdırılması üçün kompleks yanaşmalar təqdim etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində sistem nəzəriyyəsinin idarəetmədə tətbiqi, kommunikasiya modellərinin analizi, təşkilati mədəniyyət və liderlik faktorlarının təsiri, rəqəmsal kommunikasiya mühitinin imkan və məhdudiyyətləri, həmçinin geri əlaqə mexanizmlərinin optimallaşdırılması istiqamətləri geniş şəkildə araşdırılır. Beləliklə, məqalə kommunikasiya proseslərinin idarəetmənin strateji və əməli səviyyələrində necə daha səmərəli təşkil oluna biləcəyini müəyyənləşdirərək təşkilatların çevikliyinin, koordinasiya imkanlarının və qərarvermə keyfiyyətinin artırılmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

1. İdarəetmə prosesində kommunikasiyanın nəzəri əsasları

1. ***Sistem nəzəriyyəsi:*** Ludviq fon Bertalanfinin Ümumi Sistemlər Nəzəriyyəsi təşkilatları açıq sistem kimi nəzərdən keçirir və onların alt-sistemlər arasında materiya, enerji və informasiya axını vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu vurğulayır. Sistem yanaşması kommunikasiya effektivliyini idarəetmənin sinir şəbəkəsi kimi görərək, strukturlararası koordinasiya və geribildirim mexanizmlərinin rolunu ön plana çıxarır.

2. ***Kibernetika və geri əlaqə:*** Norbert Vinerin kibernetika nəzəriyyəsi idarəetməni informasiya emalı və geribildirim sistemi ilə özünü tənzimləyən dinamik struktur kimi təqdim edir. Geri əlaqə mexanizmi menecerlərə sistem çıxışlarını dəyərləndirərək qərarlarını tənzimləməyə imkan verir.

3. ***İnformasiya nəzəriyyəsi***: Klod Şannon və Voren Viver tərəfindən yaradılan İnformasiya nəzəriyyəsi kommunikasiya prosesini riyazi və texniki baxımdan təhlil etməyə imkan verir. Bu modeldə kanal tutumu, səs-küy və entropiya kimi anlayışlar istifadə olunaraq məlumat axınında təhriflərin və itkilərin qiymətləndirilməsi mümkündür.

4. ***Təşkilati kommunikasiya nəzəriyyələri:*** Müasir təşkilati kommunikasiya nəzəriyyələri təşkilat daxilində formal və qeyri-formal əlaqələrin analizini vurğulayır [7, s. 653]. Şəbəkə nəzəriyyəsi və dialoq əsaslı yanaşmalar kommunikasiya effektivliyinin sosial, mədəni və struktur aspektlərini təhlil etməyə imkan verir [1, s. 210].

5. ***Rəqəmsal transformasiya və agent-əsaslı modelləşdirmə***: Rəqəmsal transformasiya agent-əsaslı modellərin tətbiqini zəruri edir. Agent-əsaslı modelləşdirmə (*Agent-based modeling – ABM*) menecerlərin davranışlarını, sosial normaların təsirini və informasiya dövriyyəsini simulyasiya etməyə imkan verir [3, s. 14].

6. ***Şəbəkə təhlili:*** Sosial Şəbəkə Analizi (SNA) idarəetmədə kommunikasiya kanallarının strukturunu, mərkəzilik və tıxanma nöqtələrini təhlil etmək üçün effektiv metodologiyadır [6, s. 325].

7. ***Metodoloji inteqrasiya:*** Bu fəsildə istifadə olunan metodoloji çərçivə aşağıdakı üsulları birləşdirir: şəbəkə analizi, agent-əsaslı modelləşdirmə, struktur və sosial normativ analiz, empirik yoxlamalar. Bu yanaşmalar kommunikasiya effektivliyinin sistemli və praktik yönümlü qiymətləndirilməsini təmin edir.

2. Kommunikasiya effektivliyinin idarəetmə üçün əhəmiyyəti

Kommunikasiya effektivliyi müasir idarəetmə sistemlərinin funksionallaşmasının və təşkilati performansın yüksəldilməsinin əsas determinantlarından biri kimi qəbul edilir. İdarəetmə elminin klassik və çağdaş yanaşmalarında kommunikasiya yalnız informasiya ötürülməsi deyil, qərar qəbul etmə, təşkilati koordinasiya, motivasiya və strateji planlaşdırma proseslərinin inteqral tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Fayolun idarəetmə funksiyalarına (planlaşdırma, təşkil etmə, rəhbərlik, əlaqələndirmə və nəzarət) əsaslanan yanaşmaya görə, hər bir funksiyanın effektiv həyata keçirilməsi kommunikasiya axınlarının aydınlığı və düzgünlüyündən asılıdır. Planlaşdırma mərhələsində məqsədlərin təşkilat daxilində düzgün şərhi, nəzarət mərhələsində isə məlumatların vaxtında və dəqiq toplanması kommunikasiyanın keyfiyyətinə birbaşa bağlıdır.

Bu kontekstdə kommunikasiya effektivliyi aşağıdakı proseslərin səmərəliliyini artırır *(Cədvəl 1)*.

Cədvəl 1.

Kommunikasiya effektivliyinin idarəetmə proseslərinə təsiri

№	İdarəetmə prosesləri	Təsir imkanları
1.	**Qərarların keyfiyyəti**	Menecerlərin qərar qəbul etmə prosesində informasiya dəqiqliyinin yüksəlməsi strateji səhvlərin ehtimalını azaldır.
2.	**Əməliyyatların koordinasiyası**	Kommunikasiya axınları bölmələr arasında qarşılıqlı asılılıqları optimallaşdırır və proseslərin sinerji ilə işləməsinə şərait yaradır.
3.	**Rəhbərlik və motivasiya**	Səmərəli kommunikasiya işçilərin motivasiyasını 30-40% artırır və təşkilati vətəndaşlıq davranışını gücləndirir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılmasında kommunikasiya əsas rol oynayır. Belə ki, kommunikasiya effektivliyi təşkilati mədəniyyətin əsas formalaşdırıcı komponentlərindən biridir. Şayn (Schein) qeyd edir ki, təşkilat daxilində paylaşılan dəyərlər, inanclar və normativ davranışlar əsasən kommunikasiya vasitəsilə ötürülür. Açıq, şəffaf və iki istiqamətli kommunikasiya kanalları əməkdaşlar arasında etimadı gücləndirir, təşkilatın sosial kapitalını artırır və əməkdaşların müəssisəyə bağlılığını yüksəldir. Beləliklə, kommunikasiya yalnız əməliyyat aləti deyil, həm də təşkilatın sosial memarlığının qurulması üçün mühüm mexanizmdir.

Strateji idarəetmə mühitində kommunikasiya effektivliyi təşkilatın uzunmüddətli məqsədlərinin bütün struktur bölmələri tərəfindən anlaşılması və mənimsənilməsi üçün əsas şərtdir. Kaplan və Nortonun "Balanced Scorecard" modelinə görə, strategiyanın uğurlu icra səviyyəsinə çatması üçün onun düzgün kommunikasiya olunması ən vacib determinantdır.

Strateji kommunikasiya aşağıdakı nəticələri təmin edir:

- Məqsəd uyğunsuzluğunun aradan qaldırılması: İşçi və bölmə məqsədlərinin korporativ strategiya ilə uyğunlaşdırılması təşkilati performansı yüksəldir.
- Dəyişikliklərin idarə edilməsi: Kotter qeyd edir ki, dəyişiklik təşəbbüslərinin 70%-ə yaxını zəif kommunikasiya səbəbilə uğursuz olur.
- Təşkilati çevikliyin artırılması: Sürətli informasiya ötürülməsi dəyişən bazar və risk şəraitinə adaptasiyanı asanlaşdırır.

Müasir idarəetmə nəzəriyyələri (xüsusilə Agentlik nəzəriyyəsi) informasiya asimmetriyasının təşkilati səmərəliliyi azaltdığını vurğulayır [4, s. 305]. Kommunikasiya ef-

fektivliyi menecer-agent münasibətlərində şəffaflığı artırır, kənar təsirləri və anlaşılmazlıqları minimuma endirir və hesabatlılıq mexanizmlərini möhkəmləndirir. Bu isə təşkilatın həm daxili idarəetmə standartlarını, həm də xarici reputasiyasını yüksəldir.

İnsan resurslarının idarəçiliyində kommunikasiya işə qəbul, təlim-tədris, performansın qiymətləndirilməsi və təşviq sistemlərinin mərkəzi komponentidir. Səmərəli kommunikasiya:

- əməkdaşların performans gözləntilərini daha aydın edir,
- geribildirim mexanizmlərini optimallaşdırır,
- eləcə də işçi məmnuniyyətini və komanda sinerjisini artırır.

Araşdırmalar göstərir ki, effektiv kommunikasiya tətbiq olunan müəssisələrdə işçi dövriyyəsi orta hesabla 25-30% daha aşağı olur.

Kommunikasiya effektivliyi idarəetmə sisteminin bütün mərhələlərində – strateji planlaşdırmadan əməliyyat nəzarətinə, liderlikdən təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılmasına qədər olan proseslərdə həlledici rol oynayır. Səmərəli kommunikasiya olmadan idarəetmə prosesləri fragmentasiya olunur, qərarların dəqiqliyi azalır, təşkilati sinerji zəifləyir və ümumi performans aşağı düşür. Buna görə də müasir idarəetmə nəzəriyyəsi kommunikasiya effektivliyini təşkilatların rəqabətqabiliyyətinin və adaptivliyinin əsas indikatorlarından biri kimi qiymətləndirir.

3. Kommunikasiya effektivliyinin artırılmasında sistemli yanaşmanın rolu

Müasir idarəetmə nəzəriyyəsində kommunikasiya effektivliyinin artırılması yalnız texniki və ya psixoloji proseslərin yaxşılaşdırılması ilə məhdudlaşmır; bu proses təşkilatın bütün alt-sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin koordinasiyasını, informasiya axınlarının optimallaşdırılmasını və kompleks idarəetmə modelinin formalaşdırılmasını tələb edir. Bu mənada sistemli yanaşma kommunikasiya effektivliyinin artırılmasının mərkəzi metodoloji bazasını təşkil edir.

Sistem nəzəriyyəsinin klassik müəlliflərinə görə, təşkilat bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan struktur və funksional alt-sistemlərdən ibarət dinamik bir bütövdür [5, s. 447]. Bu kontekstdə kommunikasiya:

- alt-sistemlərarası rabitə kanalı,
- informasiyanın transformasiyası və yayılması mexanizmi,
- təşkilati davranışın koordinasiya aləti kimi çıxış edir.

Sistemli yanaşmada kommunikasiya təkcə məlumat ötürən proses deyil, həm də təşkilatın özünü-tənzimləmə və özünü-müxtəlifləşdirmə (self-regulation & differentiation) qabiliyyətlərini təmin edən əsas funksional elementdir.

Sistemli yanaşma kommunikasiya effektivliyini artırmaq üçün informasiya axınlarının strukturlaşdırılmasını zəruri sayır. Araşdırmalar göstərir ki, təşkilatlarda informasiya işlənməsinin 60%-ə qədəri strukturlaşdırılmamış və koordinasiya olunmamış formal və qeyri-formal axınlarda baş verir [2, s. 554].

Sistemli yanaşma aşağıdakıları təmin edir:

- İnformasiya axınlarının xəritələşdirilməsi (mapping): Hər bir bölmə və funksional alt-sistem üzrə əsas mesajların, qərar nöqtələrinin və kommunikasiya kanallarının identifikasiyası.
- Gecikmə və itki mənbələrinin aşkarlanması: Aralıq həlqələrdə yaranan informasiya boşluqlarının (information gaps) və təhriflərin aradan qaldırılması.
- İnformasiya asimmetriyasının minimumlaşdırılması: Menecerlər və işçilər arasında məlumat balansının bərpası.

Bu çərçivə kommunikasiya zəncirində "tək nöqtəli uğursuzluq" (single point of failure) risklərini azaldır və proses çevikliyini artırır.

Qərarların icra mərhələsində kommunikasiya ən kritik rolunu oynayır. Sistemli ya-

naşma bu mərhələdə:

- struktur bölmələri arasında funksional əlaqələrin aydınlaşdırılmasını,
- geri əlaqə (feedback) mexanizmlərinin gücləndirilməsini,
- həmçinin icra mərhələsinin monitorinqini təmin edən məlumat dövriyyəsinin səmərələşdirilməsini mümkün edir.

Mintzberqin təşkilati quruluş modeli göstərir ki, mürəkkəb təşkilatlarda alt-sistemlər arasında koordinasiya yalnız sistem yanaşması ilə optimallaşdırıla bilər. Bu isə kommunikasiya prosesində həm vertikal, həm də horizontal əlaqə kanallarının sinxronlaşdırılmasını tələb edir.

Sistem yanaşmasına görə təşkilat yalnız texniki sistem deyil, həm də sosial sistemdir. Bu səbəbdən effektiv kommunikasiya təşkilati mədəniyyətin struktur elementləri ilə sıx bağlıdır. Sistemli yanaşma:

- açıq kommunikasiya əlaqələrini artırır;
- əməkdaşlar arasında etimadın qurulmasını təşviq edir;
- sosial-psixoloji risklərin azaldılması üçün kollektiv öyrənmə mühitini inkişaf etdirir.

Bu da uzunmüddətli kommunikasiya effektivliyinin təmin olunması üçün kritik amildir.

Strateji transformasiya, innovasiya və dəyişikliklərin idarə edilməsi kimi mürəkkəb proseslərdə sistemli yanaşma kommunikasiya effektivliyinin əsas təminatçısıdır. Kotterin dəyişiklik modeli göstərir ki, strateji təşəbbüslərin uğur səviyyəsi 70%-dən çox hallarda zəif kommunikasiya və sistemsizlik səbəbilə aşağı düşür. Sistemli yanaşma strateji kommunikasiya prosesində:

- məqsədlərin bütün səviyyələr üzrə sinxronlaşmasını,
- qərarların translyasiyasının (top-down & bottom-up) aydın strukturda təşkilini,
- dəyişiklik müqavimətinin azaldılmasını təmin edir və transformasiya proseslərinin effektivliyini yüksəldir.

Rəqəmsal kommunikasiya texnologiyalarının təşkilatlara inteqrasiyası sistemli yanaşmanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Rəqəmsal platformalar (ERP, CRM, BPM sistemləri) sistem yanaşmasının prinsiplərini reallaşdıraraq: məlumatların vahid mərkəzdə toplanmasını, real vaxtda monitorinqi, qərarların sürətli icrasını və proseslərarası inteqrasiyanı mümkün edir. Araşdırmalara görə, rəqəmsal sistemləşdirilmiş kommunikasiya tətbiq edən müəssisələrdə məhsuldarlıq 20-25%, qərar qəbul etmə sürəti isə 35-40% artır.

Kommunikasiya effektivliyinin artırılmasında sistemli yanaşma idarəetmənin bütün funksional sahələrində – strukturlaşdırma, koordinasiya, informasiya axınlarının optimallaşdırılması, strateji planlaşdırma və dəyişikliklərin idarə edilməsi proseslərində həlledici rol oynayır. Sistem yanaşması kommunikasiya proseslərini təsadüfi və fragmentar fəaliyyətlərdən çıxarıb bütöv, inteqrasiya olunmuş və adaptiv idarəetmə mexanizminə çevirir. Bu isə təşkilatın rəqabətqabiliyyətini, çevikliyini və uzunmüddətli davamlılığını təmin edən əsas faktorlardan biridir.

4. Kommunikasiya prosesində ortaya çıxan əsas problemlər və strategiyalar

Kommunikasiya təşkilati fəaliyyətin mərkəzi komponenti olmaqla, informasiyanın ötürülməsi, qəbul edilməsi və interpretasiyası proseslərindən ibarət kompleks sosial-psixoloji mexanizmdir. Bu mexanizmin effektivliyi bir çox daxili və xarici amillərdən asılı olduğu üçün proses zamanı müxtəlif maneələr yaranır. Elmi ədəbiyyatlarda bu problemlər əsasən texniki, semantik, psixoloji, sosial, struktur və mənəvi-emosional qəliblərdə təsnifləndirilir (Sxem 1).

1. Texniki və kanalla bağlı problemlər

Bu kateqoriya informasiyanın ötürülməsi üçün istifadə olunan vasitələrin, infrastrukturun və fiziki şərtlərin yaratdığı məhdudiyyətləri əhatə edir:

- Kanalın yüklənməsi (overload): İri təşkilatlarda gündəlik olaraq qəbul edilən mesajların çoxluğu informasiyanın emalını çətinləşdirir, mesajların gözdən qaçmasına səbəb olur, işçilərin informasiya yükünün artması qərar qəbul etmə prosesini yavaşıdır.
- Texnoloji uyğunsuzluq: Eyni platformadan istifadə edilməməsi və rəqəmsal ekosistemlərin uyğunsuzluğu məlumatların itirilməsi və çatdırılmamasına səbəb olur.
- Səs-küy və fiziki maneələr: Ətraf mühitdəki fiziki maneələr, zəif akustika, internet yavaşlığı və bağlantı problemləri informasiyanın təhrifinə səbəb olur.

2. Semantik problemlər

Semantik maneələr kommunikasiya iştirakçılarının eyni simvol və ifadələri fərqli şəkildə anlaması nəticəsində yaranır:

- Terminoloji uyğunsuzluq: Texniki jarqon və çoxmənalı ifadələr informasiyanın düzgün şərh olunmasını çətinləşdirir. Fərqli mədəni və dil mühitindən olan işçilər arasında anlam boşluqları daha çox müşahidə olunur.
- Qavrayış boşluqları: Mesajı göndərənin niyyəti ilə alıcının qavrayışı arasında uyğunsuzluq yarandıqda yanlış anlamlar meydana çıxır.
- Emosional məna yüklü sözlər və qeyri-dəqiq ifadələr əlavə təhrif yaradır.

3. Psixoloji maneələr

Psixoloji baryerlər fərdi qavrayış, emosional vəziyyət, təcrübə və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin yaratdığı problemlərdir:

- Seçici qavrayış (Selective Perception): Fərd məlumatı obyektiv deyil, mövcud inancları prizmasından qəbul etdiyi üçün mesajın təhrif olunması ehtimalı artır. Şəxslər yalnız öz mövqelərinə uyğun məlumatı qəbul edir, digər hissələri isə nəzərdən qaçırırlar.
- Emosional vəziyyət: Stress, həyəcan, motivasiya çatışmazlığı və ya münaqişələr kommunikasiya qavrayışını zəiflədir.

Sxem 1.

Kommunikasiya prosesində əsas problemlər

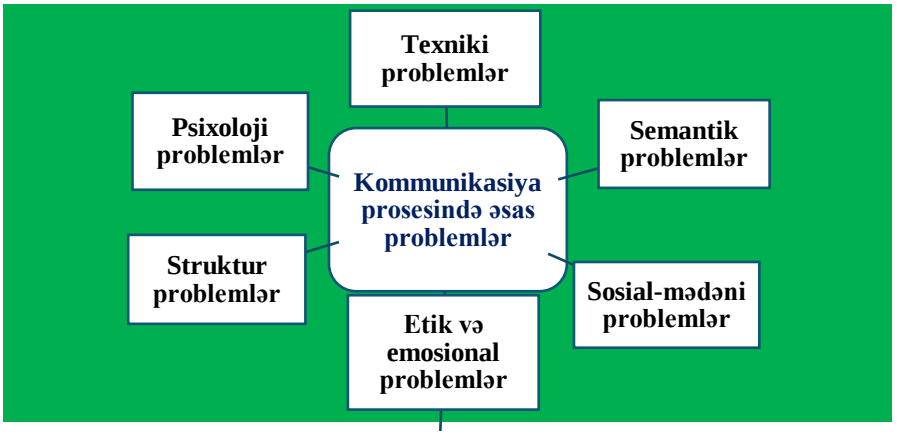

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

4. Sosial-mədəni problemlər

Fərqliliklərin idarə edilməməsi kommunikasiya prosesində ciddi uyğunsuzluqlar yaradır. Mədəni kodlar, jestlər, danışıq tərzi və şəxsiyyətlərarası məsafə (proxemics) ehtimal olunan təhriflərin əsas mənbəyidir. Təşkilat daxilində status iyerarxiyası aşağı səviyyəli əməkdaşların fikir paylaşmasına maneə yarada bilər. "Rəhbər qorxusu" səbəbindən məlumatın gizlədilməsi və ya yumşaldılması müşahidə olunur.

5. Struktur və təşkilati problemlər

Bu problemlər təşkilatın daxili strukturu və informasiya axınlarının dizaynındakı nöqsanlardan qaynaqlanır:

Uzun kommunikasiya zənciri: Uzun komanda zəncirində mesajların yol boyu təhrif olunması riski yüksəlir. Gecikmələr informasiya əsaslı qərar qəbulunu çətinləşdirir.

Bölmələrarası maneələr: Bölmələrarası kooperasiya olmadığı hallarda informasiya sındırılır, təkrarlanır və ya bloklanır.

Qaydaların olmaması: Rəsmi qaydalar, standart prosedurlar və kommunikasiya protokolları olmadıqda informasiya axını xaotik xarakter alır.

6. Etik və emosional problemlər

- Etimadın çatışmazlığı: Məlumatın məqsədli olaraq gizlədilməsi və ya qeyri-şəffaflıq işçilərdə etimadın azalmasına səbəb olur. Komanda daxilində qarşılıqlı güvən olmadıqda mesajların doğruluğu və motivi şübhə altına alınır.
- Münaqişələr və emosional filtr: Münaqişələr kommunikasiya keyfiyyətini ciddi şəkildə aşağı salır, emosional filtr yaranır.

Kommunikasiya prosesində yaranan problemlər çoxsəviyyəli və çoxmənbəlidir; onlar həm texnoloji və struktur, həm də psixoloji və mədəni əsaslara malikdir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün sistemli yanaşma, aydın kommunikasiya standartları, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası və sosial-psixoloji mühitin optimallaşdırılması tələb olunur. İdarəetmədə effektiv kommunikasiya yalnız məlumatın ötürülməsi deyil, həm də onun düzgün qavranması və dəyərləndirilməsi proseslərinin bütöv şəkildə idarə olunmasını nəzərdə tutur.

5. Effektiv kommunikasiya strategiyaları

Effektiv kommunikasiya sistemi təşkilat daxilində qarşılıqlı anlaşmanı, qərarların keyfiyyətini və əməkdaşlıq səviyyəsini artırmaq baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bunu təmin etmək üçün təşkilatlar çoxsəviyyəli, inteqrativ və davamlı təkmilləşməyə əsaslanan kommunikasiya strategiyaları formalaşdırmalıdır. Aşağıdakı strategiyalar müasir idarəetmə təcrübələrinə uyğun olaraq sistemləşdirilmişdir:

Kommunikasiya infrastrukturunun optimallaşdırılması:

- ✓ Rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin (*ERP, CRM, Slack, Teams* və s.) vahid sistem altında birləşdirilməsi.
- ✓ Operativ məlumat mübadiləsini təmin edən *real-time* texnologiyaların tətbiqi.
- ✓ İş prosesləri üzrə kommunikasiya protokollarının hazırlanması.
- ✓ Mesajların formatı, müddəti və cavab qaydalarının normativləşdirilməsi.

İnsan faktoruna əsaslanan kommunikasiya strategiyaları:

- ✓ İşçilərə ünsiyyət, aktiv dinləmə, konflikt idarəetməsi üzrə təlimlərin keçirilməsi.
- ✓ Menecerlər üçün liderlik və empatiya mərkəzli kommunikasiya proqramları.
- ✓ Emosional mühitin (EQ) ölçülməsi.
- ✓ Komandadaxili sosial-psixoloji mühitin yaxşılaşdırılması.

Təşkilati strukturda kommunikasiya kanallarının optimallaşdırılması:

- ✓ Formal hesabat kanallarının gücləndirilməsi.

- ✓ Qeyri-formal kommunikasiya mühitinin (komanda görüşləri, sosial tədbirlər) stimullaşdırılması.
- ✓ Şaquli (menecer–işçi) əlaqələrin şəffaflaşdırılması.
- ✓ Üfüqi əlaqələrin (bölmələrarası əməkdaşlıq) prosedur əsaslı yenidən qurulması.

Kommunikasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması:

- ✓ İnformasiyanın gizlədilməsinin qarşısının alınması.
- ✓ Şəffaf qərarvermə platformalarının qurulması.
- ✓ Təşkilatın missiya və vizionunun gündəlik kommunikasiya davranışlarına inteqrasiya edilməsi.
- ✓ Etik davranış kodeksinin tətbiqi.

Rəhbərlik səviyyəsində kommunikasiya strategiyası:

- ✓ Menecerlərin ünsiyyətdə nümunəvi davranış göstərməsi.
- ✓ Liderlik üslubunun təşkilati kommunikasiya ilə uyğunlaşdırılması.
- ✓ İllik kommunikasiya strategiyasının hazırlanması.
- ✓ Risklərin və səhv anlaşılma ehtimallarının qabaqcadan qiymətləndirilməsi.

Rəqəmsal kommunikasiya təhlükəsizliyi və məlumat idarəetməsi:

- ✓ Kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi.
- ✓ Məxfi məlumatların mühafizəsi üzrə mexanizmlərin tətbiqi.
- ✓ Fake-news, təhrif edilmiş məlumat və yanlış şərhlərin qarşısının alınması.
- ✓ Məlumat mənbələrinin təsdiq mexanizmi.

Effektiv kommunikasiya göstəricilərinin (KPI) müəyyən edilməsi:

- ✓ Cavab müddəti, informasiya axınının sürəti, iclasların effektivliyi kimi KPI-lar.
- ✓ İşçi məmnunluğu və komanda əlaqələrinə dair sorğular.
- ✓ Rüblük və illik analizlər.
- ✓ Geribildirimin əsasında kommunikasiya sisteminin adaptiv şəkildə yenilənməsi.

Geri bildirim mexanizmlərinin gücləndirilməsi:

- ✓ Menecer – işçi arasında aktiv və qarşılıqlı əlaqənin təşviqi.
- ✓ Açıq qapı siyasəti.
- ✓ İşçilərin sərbəst fikir bildirməsinə şərait yaradılması.
- ✓ Kritik düşüncə və konstruktiv müzakirə mədəniyyətinin formalaşdırılması.

Effektiv kommunikasiya sistemi yalnız texniki və təşkilati yeniliklərlə deyil, eyni zamanda insan davranışı, idarəetmə mədəniyyəti və rəqəmsal infrastrukturun harmonik şəkildə inteqrasiyası ilə qurulur. Bu strategiyaların kompleks tətbiqi idarəetmədə şəffaflığı artırır, qərarvermənin sürətini və keyfiyyətini yüksəldir, təşkilati məqsədlərə çatma prosesini optimallaşdırır.

Nəticə

İdarəetmə prosesində kommunikasiya effektivliyi təşkilatın strateji məqsədlərinə çatma səviyyəsinə, qərarvermə mexanizmlərinin keyfiyyətinə, insan resurslarının fəaliyyətinə və ümumi təşkilati performansa birbaşa təsir edən əsas determinantlardan biridir. Tədqiqat göstərir ki, kommunikasiya sisteminin effektivliyi yalnız ayrı-ayrı elementlərin təkmilləşdirilməsi ilə deyil, sistemli yanaşma çərçivəsində infrastruktur, insan amili, təşkilati mədəniyyət və texnoloji platformaların qarşılıqlı inteqrasiyası ilə təmin olunur.

Sistemli yanaşma təşkilatın kommunikasiya axınlarının strukturunu, funksiyalarını və qarşılıqlı əlaqələrini bütöv şəkildə qiymətləndirərək, informasiya mübadiləsində gecikmə, təhrif, emosional maneələr, koordinasiya boşluqları və rəhbərliyin zəif kommunikasiya üslubu kimi problemlərin əsas səbəblərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Kommunikasiya effektivliyinin yüksəldilməsi təşkilatda məhsuldarlığın, əməkdaşlığın və innovativ fəaliyyətin güclənməsi üçün strateji zərurət kimi qiymətləndirilir.

Təklif olunan strategiya və mexanizmlər göstərir ki, idarəetmədə kommunikasiya effektivliyinin artırılması yalnız texniki və prosedur dəyişikliklərlə deyil, həm də insan davranışı, liderlik üslubu, təşkilati mədəniyyət və rəqəmsal transformasiya ilə sıx bağlıdır. Sistemli yanaşma bu elementlərin kompleks şəkildə tətbiqini təmin edərək, təşkilatın kommunikasiya performansını yüksəldir və ümumi idarəetmə keyfiyyətinin yaxşılaşmasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brennecke J. Formal and informal communication networks: Implications for organizational efficiency//. Journal of Organizational Studies, 42(3), 2025, pp. 210–227. (https://doi.org/10.1111/joms.13076).
2. Daft R., & Lengel R. Organizational information requirements, media richness and structural design // Management Science, 32(5), 1986, pp. 554–571.
3. Ghaffarzadegan N., Majumdar S., Williams B., & Hosseinichimeh N. Agent-based modeling of organizational communication: Dynamics of conformity and network efficiency // Complexity, 2023, pp.1-14. (https://arxiv.org/abs/2309.11456).
4. Jensen M. C. & Meckling W. H. Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure // Journal of Financial Economics, 3(4), 1976, pp. 305-360.
5. Kast F. E. & Rosenzweig J. E. General systems theory: Applications for organization and management // Academy of Management Journal, 15(4), 1972, pp. 447-465.
6. Maurer S., Bach M. & Oertel S. Changes in formal structure towards self-managing organizations and their effects on intra-organizational communication networks//. ResearchGate Preprint. 2023, pp. 325-346. (https://www.researchgate.net/publication/374026868).
7. Whetsell T., Kroll A. & DeHart-Davis L. Formal structure and informal communication networks in public organizations: An ERGM approach. Journal of Public Administration Research and Theory, 31(4), 2021, pp. 653-671. (https://doi.org/10.1093/jopart/muab027).

Резюме

Шафаг Гайибова

Системный подход к повышению эффективности коммуникации в процессе управления

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы и возможности практического применения системного подхода к проблеме повышения эффективности коммуникации в процессе управления. Коммуникация выступает определяющим элементом функциональной структуры управления и формирует эффективность таких процессов, как принятие решений, координация, контроль, мотивация и реализация организационных изменений. Целью исследования является анализ функций управления коммуникационными потоками, их взаимодействия с принятием решений, координацией, контролем, мотивацией и организационными изменениями на основе системной теории, эконометрики и современных моделей организационных коммуникаций. В данной статье системный подход применяется к проблеме повышения эффективности коммуникации, интегрируя теории управления – теорию систем, кибернетику, модель открытых систем, теории коммуникации и концепции организационного поведения. В статье всесторонне оцениваются структурные и функциональные элементы системы коммуникации, проблемы шумов и искажений при обмене информацией, а также психологические, социальные и технологические барьеры. Исследование показывает, что повышение эффективности коммуникации не ограничивается совершенствованием механизмов передачи информации; этот процесс требует комплексного подхода, включающего структурирование, лидерство, организационную культуру, цифровую интеграцию и институционализацию механизмов обратной связи на всех уровнях организации. Согласно результатам, эффективная система коммуникации повышает гибкость управления, улучшает качество принятия решений, усиливает координацию и развивает инновационную адаптивность организации. В

статье делается вывод о том, что модель коммуникации, основанная на системном подходе, имеет стратегическое значение для современного менеджмента и является одним из основных компонентов, обеспечивающих долгосрочную устойчивость организационной эффективности. Проблематика темы исследования полностью проработана, представлен и проанализирован необходимый блок данных для каждой из поставленных задач, сделаны соответствующие выводы. Правильное проектирование информационных потоков в структуре организации, интеграция цифровых систем коммуникации и устранение психосоциальных барьеров повышают гибкость и адаптивность управления. Коммуникация – это не только механический процесс, но и многомерная система, играющая стратегическую роль в формировании организационной культуры, лидерства и коллективного поведения.

Ключевые слова: *эффективность коммуникации, процессы управления, системный подход, информационные потоки, организационная коммуникация, механизмы обратной связи, принятие решений, цифровая коммуникация, организационная адаптация*

Summary

Shafaq Qayibova

A Systematic Approach to Increasing Communication Efficiency in the Management Process

The article examines the theoretical and methodological foundations and practical application possibilities of a systematic approach to the issue of increasing communication efficiency in the management process. Communication acts as a determining element for the functional structure of management and forms the efficiency of processes such as decision-making, coordination, control, motivation and implementation of organizational changes. The purpose of the study is to analyze the management functions of communication flows, their interaction with decision-making, coordination, control, motivation and organizational changes on the basis of system theory, econometrics and modern organizational communication models. In this article, a systematic approach is applied to the problem of increasing communication efficiency, integrating management theories - system theory, cybernetics, open system model, communication theories and organizational behavior concepts. The article comprehensively assesses the structural and functional elements of the communication system, the problems of noise and distortion in information exchange, as well as psychological, social and technological barriers. The study shows that increasing communication effectiveness is not limited to improving information transfer mechanisms; this process requires a comprehensive approach, such as structuring, leadership, organizational culture, digital integration and institutionalization of feedback mechanisms at all levels of the organization. According to the results, an effective communication system increases the flexibility of management, improves the quality of decision-making, strengthens coordination and develops the innovative adaptability of the organization. The article concludes that a communication model based on a systematic approach is of strategic importance for modern management and is one of the main components ensuring the long-term sustainability of organizational performance. The problems of the research topic have been fully developed, the necessary data block for each of the tasks set has been presented and analyzed, and the corresponding conclusions have been drawn. Proper design of information flows in the structure of the organization, integration of digital communication systems and removal of psychosocial barriers increase the flexibility and adaptability of management. Communication is not only a mechanical process, but also a multidimensional system that plays a strategic role in the formation of organizational culture, leadership and collective behavior.

Keywords: *communication effectiveness, management processes, systematic approach, information flows, organizational communication, feedback mechanisms, decision-making, digital communication, organizational adaptation*

Redaksiya heyətinin üzvü i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ABDIYEVA Pərvanə
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: pervanaabdiyeva@yahoo.com

ABDULRƏSULOVA Gülsurə
doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: a.gulsure@gmail.com

CƏFƏROVA Validə
Ph.D. candidate at the Department of Social Work Organization, Azerbaijan University
e-mail: sharifovavalida@gmail.com

ƏDİLOVA Nəzrin
magistrant, Bakı Biznes Universiteti
e-mail: nazrinadil251@gmail.com

HACIƏLİYEV Simnar
Ph.D. Candidate, Azerbaijan Tourism and Management
University Lecturer, Azerbaijan Tourism and Management University
e-mail: simranhajaliyev@gmail.com

HANG Qu
Baku State University, Department of social work
e-mail: 1018602664@qq.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-5479-0500

İSGƏNDƏROV Hacı
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: isgandar12@gmail.com

İSMAYILOVA Mələkxanım
doktorant, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
e-mail: melekxanim22@mail.ru

KƏRİMLİ Aynur
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: aynurkarimli0@gmail.com

QARAXANOVA Ayşən
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aysenqaraxanova7@gmail.com

QAYIBOVA Şəfəq
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: qayibovasefeq@gmail.com

NAĞIYEVA Aydan
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: nagiyeva.99@inbox.ru

NAĞIZADƏ Zeynəb
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zeynebnaghizade@gmail.com

NƏSİROVA Yaxşıxanım
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: yaxshi.seli@bk.ru

ORUCOVA Həvva
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: havva.orucova@bsu.edu.az
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8384-7108

OSMANOVA Ləman
doktorant, Naxçıvan Dövlet Universiteti
e-mail: lemanerebqizi@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4807-5460

SƏRDAROVA Mehriban
doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: mehribanserdarova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8876-7051

ŞİRİNOV Elvin
doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: elvin.shirinov008@gmail.com

VƏLİYEV Sahib
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: s.valiyev70@gmail.com

YUSİFOVA Tünzalə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
e-mail: tunzale_veliqizi@mail.ru

D Ü Z Ə L İ Ş L Ə R

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriftlə yazılmalıdır.

2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1

Abzas 1 sm. olmalıdır.

3. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

4. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriftlə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *Türk ədəbiyyatı, vücudnamə, yaşnamə, əlifnamə*

5. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş
1. Türk ədəbiyyatında vücudnamələr
2. Öyüdnamə məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri
Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriftlə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

7. Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcıllığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn**,**

Ədəbiyyat:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyarlı S. Milli hərəkatımızın ilkin dönəmləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

8. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. Mətndə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətndən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətaları olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.
- Bütün məqalələr bir rəy və şöbə müzakirəsinin protokolundan çıxarış ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14
2. Параметры должны быть в следующем порядке:
Внизу – 2
Наверху – 2
Справа – 3
Слева – 1
Абзац – 1 см

3. Название:
Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посредине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

4. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языкенаписания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: *тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме*

5. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы ***курсивом,*** со звездочкой (*) перед фамилией, например:
доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение.** Параграфы должны быть названы, например,

Вступление
1. **Вюджутнаме в тюркской литературе**
2. **Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания**
Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия.

7. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.
Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с. 15)
Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую дела- ется ссылка. После точки с запятой – пробел.
Слово «Литература» должно быть написано курсивом и жирным шриф- том, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Литература:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список лите- ратуры располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

8. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом.Например,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

9. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.
- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.
- Ко всем статьям должны быть представлены один отзыв и выписка из протокола обсуждения в напечатанном и электронном варианте.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2
Up – 2
Right – 3
Left – 1

Paragraph should be 1 cm.

3. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right.

All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

4. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

5. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction
1. Vujudnames in Turkish literature
2. The architectonics and content aspects of Oyudname masnavi
Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

7. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

Sources must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

***Sources*:**

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №910, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

8. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

9. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri ləmakan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.
- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.
- All articles should be submitted as paper and electronic version with one reference and an extract from the department.

YAZI KURALLARI:

1. Makaleler Times New Roman, 1.5 aralık ve 14 punto ile yazılmalıdır.

2. Ayarlar aşağıdaki gibi olmalıdır:

Aşağı – 2
Yukarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1

Paragraflar 1 cm girintiyle başlamalıdır.

3. Başlık:

İlk olarak makalenin başlığı 1 satır boşluktan sonra siyah ve koyu renkte olmalıdır. Makalenin başlığı ortada, yazarın ismi sağa dayalı ve siyah olmalıdır. Soyadı tamamı büyük harflerle ve siyah yazılmalıdır, örneğin:

AHLAKİ VÜCUTNAMELER

Elmira MAMMEDOVA

4. Makalenin anahtar kelimeleri aşağıdaki gibi 1 satır boşluktan sonra italik yazılmalıdır:

***Anahtar kelimeler**: Türk edebiyatı, vücut, ihtiyar olma, alfabe*

5. Yazarın akademik unvanı, çalışma yeri ve e-posta adresi, soyadından sonra bir yıldız işareti (*) koyulmakla ilk sayfanın sonunda italik olarak yazılmalıdır, örneğin,

Dr. Doç., Bakü Avrasya Üniversitesi
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Makaleler ana metnin bölümleriyle verilmelidir: Giriş, I, II Paragraflar... ve Sonuç, örneğin;

Giriş
1. Türk edebiyatında vücutname
2. Öğütname mesnevisinin strüktürü ve içerik özellikleri
Sonuç

Bu başlıklar siyah fontla, metinden önce tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır.

7. Edebiyat kod sistemiyle verilmelidir: kullanım sırası veya alfabetik sıraya göre. Diğer kurallar kabullenmeyecektir.

Metindeki referanslar bu biçimde olmalıdır: (3, s. 15)

İlk rakam, başvurulan literatürün kod numarası olmalıdır. Virgül veya noktadan sonra ara verilmelidir.

Kaynakça kelimesi siyah, ortada, tamamı büyük harflerle ve önceden tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır, örneğin,

Kaynakça:

Literatür listesi manuel olarak değil, otomatik olarak numaralandırılmalıdır. Edebiyat sırası 1 cm. sağa doğru çekilmeli ve çıkıntısız olmalıdır, örneğin,

Kitap başlığı:

1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: hayat ve yaratıcılığı. Bakü: Azerneşr, 1972, 200 s.

Makale Başlığı:

1. Aliyarlı S. Ulusal Hareketin erken dönemleri // Azerbaycan, 1992, №9-10, s. 138-148.

Sempozyum metinleri için:

1. Gender: Demokrasi, Barış Kültürü, Eğitim / II Cumhuriyet Bilimsel-Pratik Konferansından Materyaller. Bakü: Sada, 2005, s. 23-25.

8. Özetler üç dilde yazılmalıdır: Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce. Önce yazarın ismi, sonra makalenin başlığı siyah renkte verilmelidir. Yazarın adı siyah renkte ve sağda, makalenin başlığı ortada siyah ve italik olmalıdır. Örneğin,

Özet

Saadat Shikhiyeva

Nasimi'nin Menkıbevi Kişiliği

Yazar adı önceden bir satır aralıklı verilmelidir.

9. Metinde şiirler kullanılıyorsa, şiirler metinden önce ve sonra bir satır aralıkla yazılmalıdır. Şiirler italik, siyah, 2 cm. sağa doğru çekilmekle yazılmalıdır. Örneğin,

Mende sığar iki cahan, men bu cahane sığmazam,
Gövheri lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Bu kurallara uygun olarak yazılmayan, yazım ya da üslup hataları olan makaleler kabul edilmeyecektir.
- Akademik unvanı olmayanların makalelerinin danışmanları tarafından okunup imzalanması gerekmektedir.
- Tüm yazılar, bir hakem önerisi ve bölüm toplantısının protokolünden alıntıyla birlikte basılı ve elektronik versiyonlarda sunulmalıdır.

Texniki redaktor: *Təranə İbadova*
Web-redaktor: *Əmiraslan Vəlizadə*
Korrektor: *Vüsalə Qasımova*

Ünvan: Bakı şəh., Akad. H.Əliyev küç., 135 A
e-mail: civilizationjournal@gmail.com
WhatsApp: +9940776328388

"Müəllim" nəşriyyatı

Kağız formatı: 60 84 1/8. 25 ç.v.
Sayı: 100
Çapa imzalandı: 26 dekabr 2025.